

CĂRȚI NOI

□ Ion Jarcuțchi, Vlad Mischevca,
**Pacea de la București (din istoria diplomatică a încheierii
tratatului de pace ruso-turc de la 16 (28) mai 1812),**
Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Chișinău: CEP USM,
2015, 408 p.

□ Vlad Mischevca,
**Anul 1812. Două secole de la anexarea Basarabiei de
către Imperiul Rusiei.** Ediția a II-a revăzută și adăugită,
Chișinău: S.n. „Elan Poligraf”, 2015, 181 p.

□ Maria Danilov,
Carte, cenzură și biblioteci în Basarabia.
**Inventarierea surselor (secolul al XIX-lea – începutul
secolului al XX-lea),**
Chișinău: Colecția Biblioteca Meșterul Manole, 2016,
300 p.

□ Constantin Ungureanu,
Școlile secundare din Bucovina (1808-1918),
Chișinău: F.E.-P. „Tipografia Centrală”, 2016, 304 p.

□ Elena Negru, Gheorghe Negru,
„Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei.
**Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice
antiromânești din RSSM (1965-1989). ”**
Studiu și documente,
vol. 2 (1976-1989), Chișinău, Tehnica-Info, 2016, 926 p.

ISTORIE
A MOLDOVEI

DIN SUMAR:

- DATE DESPRE ISTORIA BISERICESCĂ A MOLDOVEI,
ÎNTR-UN MANUSCRIS AL LUI ANDRONIC POPOVICI
- POPULAȚIA BUCOVINEI ÎN PERIOADA ADMINISTRAȚIEI
PROVINCIALE (1861-1918)
- РУМЫНСКИЙ ФАКТОР В НАСТУПЛЕНИЯХ
РОССИЙСКОЙ АРМИИ В 1916-1917 ГГ.
(ВЛИЯНИЕ, ПРОЯВЛЕНИЕ, ПОСЛЕДСТВИЯ)
- FRANȚA ȘI RATIFICAREA TRATATULUI BASARABIEI
DE LA PARIS, DIN 28 OCTOMBRIE 1920
- TESTAMENTUL PRINȚESEI MARIA CANTEMIR
- DOUĂ MONOGRAFII DESPRE ÎNVĂȚĂMÂNTUL
DIN BUCOVINA ÎN PERIOADA STĂPÂNIRII AUSTRIECE
- ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ PRIVIND RELAȚIILE
MOLDO-OTOMANE

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **1** (105)
ianuarie- martie
2016

Chișinău, 2016

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDAȚIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef*)
Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef-adjunct*)
Constantin UNGUREANU, dr. conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI
Tehnoredactor: Vera BOSTAN

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.
Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)
Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)
Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM
Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.
Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ.
Gheorghe NEGRU, dr. conf. univ.
Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (Franța)
Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)
Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)
Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)
Igor ȘAROV, dr. conf. univ.
Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.
Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

© Institutul de Istorie al AȘM

SUMAR

STUDII

Oana-Mădălina POPESCU,

DATE DESPRE ISTORIA BISERICESCĂ A MOLDOVEI, ÎNTR-UN MANUSCRIS

AL LUI ANDRONIC POPOVICI 5

Constantin UNGUREANU,

POPULAȚIA BUCOVINEI ÎN PERIOADA ADMINISTRAȚIEI PROVINCIALE (1861-1918) 32

Григорий Давидович ШКУНДИН,

РУМЫНСКИЙ ФАКТОР В НАСТУПЛЕНИЯХ РОССИЙСКОЙ АРМИИ В 1916-1917 ГГ.

(ВЛИЯНИЕ, ПРОЯВЛЕНИЕ, ПОСЛЕДСТВИЯ) 45

Gheorghe COJOCARU,

FRANȚA ȘI RATIFICAREA TRATATULUI BASARABIEI DE LA PARIS, DIN 28 OCTOMBRIE 1920 64

ISTORIOGRAFIE

Marina GUȚU,

ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ PRIVIND RELAȚIILE MOLDO-OTOMANE. UNELE CONSIDERAȚIUNI

DESPRE VALORIFICAREA ȘI PUBLICAREA IZVOARELOR ISTORICE OTOMANE (1944-1989) 86

DOCUMENTAR

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU,

TESTAMENTUL PRINȚESEI MARIA CANTEMIR 102

RECENZII

DOUĂ MONOGRAFII DESPRE ÎNVĂȚĂMÂNTUL DIN BUCOVINA

ÎN PERIOADA STĂPÂNIRII AUSTRIECE..... 136

Alexandru FURTUNĂ

GHEORGHE ONIȘORU, PECETEA LUI STALIN. CAZUL VASILE LUCA,

EDITURA CETATEA DE SCAUN, TÂRGOVIȘTE, 2014, 322 P..... 142

Lilia CRUDU

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

SIMPOZIONUL ȘTIINȚIFICO-METODIC „UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE

(1859) - EVENIMENT ISTORIC CU IMPACT NAȚIONAL ȘI EUROPEAN” 147

Eugen-Tudor SCLIFOS

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ „98 DE ANI DE LA UNIREA BASARABIEI CU ROMÂNIA” 150

Eugen-Tudor SCLIFOS

CONTENTS

STUDIES

Oana-Mădălina POPESCU,

FACTS ABOUT THE CHURCH HISTORY OF MOLDOVA, IN A MANUSCRIPT
OF ANDRONICUS POPOVICI 5

Constantin UNGUREANU,

BUKOVINA POPULATION DURING THE PROVINCIAL ADMINISTRATION (1861-1918) 32

Григорий Давидович ШКУНДИН,

ROMANIAN FACTOR IN THE OFFENSIVE OF THE RUSSIAN ARMY IN 1916-1917
(IMPACT, MANIFESTATIONS, CONSEQUENCES) 45

Gheorghe COJOCARU,

FRANCE AND THE RATIFICATION OF PARIS TREATY ON BESSARABIA FROM 28 OCTOBER 1920 64

HISTORIOGRAPHY

Marina GUȚU,

ROMANIAN HISTORIOGRAPHY ON MOLDOVAN-OTTOMAN RELATIONS. SOME CONSIDERATIONS
ABOUT RECOVERY AND PUBLICATION OF OTTOMAN HISTORIC SOURCES (1944-1989) 86

DOCUMENTARY

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU,

TESTAMENT OF PRINCESS MARIA CANTEMIR 102

REVIEWS

TWO MONOGRAPHS ON EDUCATION IN BUCOVINA DURING THE AUSTRIAN RULE 136

Alexandru FURTUNĂ

GHEORGHE ONIȘORU, STALIN'S SEAL. THE CASE OF VASILE LUCA,
CETATEA DE SCAUN PRESS, TÂRGOVIȘTE, 2014, 322 P. 142

Lilia CRUDU

SCIENTIFIC LIFE

SCIENTIFIC-METHODICAL SYMPOSIUM "UNIFICATION OF THE ROMANIAN
PRINCIPALITIES (1859) - HISTORICAL EVENT WITH NATIONAL AND EUROPEAN IMPACT" 147

Eugen-Tudor SCLIFOS

SCIENTIFIC CONFERENCE „98 YEARS SINCE THE UNIFICATION OF BESSARABIA WITH ROMANIA” 150

Eugen-Tudor SCLIFOS

STUDII

Oana-Mădălina Popescu*

DATE DESPRE ISTORIA BISERICESCĂ A MOLDOVEI, ÎNTR-UN MANUSCRIS AL LUI ANDRONIC POPOVICI

La Secția de Manuscrise-Carte Rară a Bibliotecii Academiei Române din București, se păstrează în prezent, sub cota manuscris românesc 4611, o lucrare de la mijlocul veacului al XIX-lea, care conține informații referitoare la biserica Moldovei, de la întemeierea mitropoliei până în vremea ierarhului Sofronie Miclescu.

Manuscrisul¹, având 33,5 cm lungime și 20,5 lățime, conține 37 de file, dintre care primele 34 sunt scrise recto-verso, iar celelalte sunt albe, textul fiind redactat în limba română, cu caractere chirilice, cu câte 30 de rânduri pe pagină. Cerneala este neagră și roșie la titlu și inițiale. Numerotarea inițială a filelor manuscrisului coincide cu numerotarea bibliotecii, dar coperta este atașată ulterior, fiind cartonată, de culoare gri și are imprimată cota, precum și titlul *Începutul creștinătății și al ierarhiei în Moldova*, căci așa este intitulată prima parte a expunerii, care se întinde între filele 1 r și 12 v. Acest titlu acoperă doar primul capitol, cel de-al doilea, care începe de la fila 12 v și ține până la final, având titlul *Numele preasfințiților mitropoliți a Țării Moldaviei și câte ceva istorisiri pentru dâșșii*.

G. Ștrempel², care semnalează această lucrare în volumul al IV-lea al catalogului manuscriselor românești, îl dă ca autor al textului, așa cum aflăm din indici, pe Andronic monahul³ și amintește ca manuscrisul a fost dăruit Academiei Române de către Petre Gârboviceanu, la data de 14 februarie 1919, informație notată pe prima filă, albă, unde găsim și ștampila bibliotecii, precum și anul 1851, scris în creion roșu, an amintit în încheierea lucrării: „*Apoi, în anul 1851, februarie în 10, s-au pus mitropolit preasfințitul Sofronie Miclescu carele*

* **Oana-Mădălina Popescu**, doctor în istorie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române.

¹ Biblioteca Academiei Române (BAR), Manuscrise-Carte Rară, Manuscrisul românesc (Ms. rom.) 4611. Transcrierea acestui manuscris am realizat-o împreună cu dna Liana Năstăsescu, bibliograf la Secția de Manuscrise-Carte Rară a Bibliotecii Academiei Române.

² G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești* (în continuare - *Catalogul*), vol. IV, București, Ed. Științifică, 1992, p. 66. Autorul catalogului, înaintea prezentării titlului, pe care îl ia după numele primului capitol, adaugă <Istoria bisericii Moldovei>. De asemenea, G. Ștrempel nu amintește ca acest manuscris să fi fost publicat, până la data întocmirii catalogului.

³ G. Ștrempel, *Catalogul*, vol. IV, p. 494.

[...] și acum ne arhiepăstorește cu fericire⁴”. Pe baza menționării lui Sofronie Miclescu, manuscrisul a fost datat 1851; el a fost scris post 1853, deoarece autorul folosește trimiteri din lucrarea lui Gh. Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, iar paginile indicate arată că Andronic a utilizat ediția tipărită la Iași în 1853. Deoarece autorul face trimiteri la o lucrare a arhimandritului Neofit Scriban, identificată, pe baza trimiterii la numărul paginii, cu ediția din 1857 a lucrării *Scurtă istorisire și hronologie despre Mitropolia Moldaviei*⁵, considerăm că manuscrisul a fost scris post 1857. Așadar, *manuscrisul pare să fi fost redactat între 1857-1860*, dată la care a fost înlăturat din scaun Sofronie Miclescu.

Prin urmare, Ștrempel a considerat că autorul acestui text este Andronic monahul, diferit de Andronic Popovici, duhovnicul, care este prezentat, în paginile aceluiași catalog, ca autor al mai multor manuscrise aflate la Biblioteca Academiei Române. Totuși, pe baza comparării manuscrisului 4611 cu cele ale lui Andronic duhovnicul, se vede foarte clar nu numai că scrisul este identic (așadar, manuscrisul 4611 nu este o copie, ci chiar originalul), ci și că stilul literar și modalitatea de așezare în pagină a frazelor sunt identice, anumite particularități stilistice fiind folosite de autor în toate lucrările sale. Însă, G. Ștrempel l-a pus doar monah, pentru că el semnează în manuscrisul 4611 doar cu numele, nu și cu particula ieroschimonah sau duhovnic, cum procedează în alte cazuri⁶.

În Biblioteca Academiei Române din București există mai multe *manuscrise românești ale lui Andronic duhovnicul*. Amintim în acest sens manuscrisul 1269⁷ din anul 1862, care relatează *Istoria sfințelor mănăstiri Neamț și Secu*, tomurile I-II, considerată de autor ca o „*adunare de flori a rodului inimii și minții*” sale; urmează apoi continuarea istoriei acelorași mănăstiri, redată în tomurile III-IV (manuscrisul 1270⁸), din 1863; în 1887 apare un alt volum, cu același subiect, dar care tratează și schiturile (manuscrisul 1525⁹). De asemenea, autorul a mai scris o *Hronologie a Sfintei Mănăstiri Neamț* (manuscrisul 318¹⁰) și o *Istorie pentru începerea și zidirea și întemeierea Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secu* (manuscrisul 3529¹¹), redactând și *Cronografe* de istorie bisericească universală, separate în patru volume, concepute cronologic (manuscrisele 1238¹², 1239¹³, 1240¹⁴ și 1241¹⁵), la toate acestea amintind că a studiat și scrierile altor istorici.

⁴ BAR, Ms. rom. 4611, f. 34 v.

⁵ N. Scriban, *Scurtă istorisire și hronologie despre Mitropolia Moldaviei* (în continuare - *Scurtă istorisire*), Paris, 1857.

⁶ BAR, Ms. rom. 1525, f. 174 v: „*ieroshimonah și duhovnic din Sfintele Monastiri Neamțul și Secu, nastoiateliu Sfintei nooa Monastiri Neamțului, igumen Andronic*”.

⁷ G. Ștrempel, *Catalogul*, vol. I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 272.

⁸ *Ibidem*, p. 273.

⁹ *Ibidem*, p. 359.

¹⁰ *Ibidem*, p. 88.

¹¹ G. Ștrempel, *Catalogul*, vol. III, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 159.

¹² G. Ștrempel, *Catalogul*, vol. I, p. 262.

¹³ *Ibidem*, p. 263.

¹⁴ *Ibidem*, p. 263.

¹⁵ *Ibidem*, p. 264.

Lucrările sale care au ca subiect istoria mănăstirilor Neamț și Secu au fost re-copiate ulterior și completate de Narcis Crețulescu sau de alte persoane, precum preotul George Epure, dar „cu zisa și cu plata arhiereului Narcis Crețulescu”¹⁶. Au rezultat astfel, manuscrisele românești 5691- 5700¹⁷, conservate la rândul lor la Biblioteca Academiei din București. Aceste lucrări nu sunt identice, fiecare conținând, pe lângă partea lui Andronic și completările ulterioare ale lui Narcis Crețulescu, care au în vedere mai multe aspecte legate de istoricul acestor mănăstiri, precum schiturile, daniile unor domni, pomelnicele sau copiile după inscripții, despre care Crețulescu atrage atenția că sunt importante, pentru că „unele sunt în fință, iar altele s-au pierdut cu arderea mănăstirii ori s-au prifăcut cu timpul”¹⁸.

Despre viața și activitatea lui Andronic Popovici, căci el este și autorul manuscrisului 4611 pe care îl prezentăm în continuare, aflăm chiar din memoriile sale, care au fost publicate¹⁹, după manuscrisul aflat la Arhiva de Stat a Republicii Moldova. Andronic a trait între 1820-1892, s-a născut în Moldova și a murit în Basarabia, la mănăstirea Noul Neamț, pe care a întemeiat-o. După cum el însuși spune, în familia sa au fost mulți preoți și călugări: tatăl său a fost preotul Nicolae Nan, bunica sa dinspre tată a avut patru frați, ucenici ai Sf. Paise Velicikovski, anume Iacob ieroschimonah, Onufrie schimonah, Afanasie schimonah și Agapie schimonah; tatăl său a mai avut un frate Ioachim schimonah și două surori, schimonahia Susana și monahia Marina, de la mănăstirea Văratec. Mama sa a avut un frate Ioan, preot în ținutul Bârladului, care a avut un fiu, viitorul ieromonah Teodorit de la Agapia²⁰.

După moartea părinților săi, a trăit în mănăstirile Neamț și Secu, unde a avut mai multe ascultări: la văcărie, tâmplărie, prescurărie, cântăreț, tipicar, ecleziarh; a fost hirotonit diacon, apoi preot; la secularizarea averilor mănăstirești din vremea lui Cuza, a plecat în Basarabia, împreună cu Teofan Cristea și cu mai mulți călugări de la mănăstirea Neamț și a întemeiat mănăstirea Noul Neamț²¹. Pe lângă ascultările menționate mai sus, el a avut și o activitate culturală, copiind și scriind mai multe lucrări de istorie bisericească românească și universală.

Despre viața lui Andronic se amintește pe scurt în *Patericul Mănăstirilor Nemțene*²², realizat de arhim. Ioanichie Bălan, precum și în istoria mănăstirii Neamț a lui Ioan Ivan și Scarlat Porcescu²³, iar aspecte din activitatea sa culturală

¹⁶ BAR, ms. rom. 5693.

¹⁷ G. Ștrempel, *Catalogul*, vol. IV, p. 374-376.

¹⁸ BAR, Ms. rom. 5698.

¹⁹ Andronic Popovici, *Aduceri aminte*, București, Cathisma, 2007, p. 62-63.

²⁰ *Ibidem*, p. 153-157.

²¹ Șt. Berechet, *Mănăstirile Basarabene*, în “Biserica Ortodoxă Română” (BOR), XLIV, 1926, nr. 6, p. 328-335. Mănăstirea Noul Neamț sau Chițcani se află în apropierea Tighinei, fiind construită pe moșia Mănăstirii Neamț, dăruită acesteia de Alexandru cel Bun.

²² Arhim. I. Bălan, *Patericul Mănăstirilor Nemțene*, Iași, Trinitas, 2007, p. 98-99.

²³ I. Ivan, S. Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981.

au fost semnalate în articole de C. Erbiceanu²⁴, N. Vornicescu²⁵, P. Mihail²⁶ sau Valentina Pelin²⁷. Recent, P. Zahariuc, în cadrul unor comunicări, a pus în lumină o călătorie la Athos²⁸ a acestuia și legăturile sale cu egumenul Putnei, Bortnic²⁹.

*

Izvoare istorice folosite la întocmirea lucrării

Aflăm așadar, din deschiderea manuscrisului 4611, că textul a fost „*adunat într-acest chip și scris de Andronic*”³⁰, deci lucrarea este întocmită pe baza studierii de către autor a mai multor surse istorice referitoare la acest subiect, surse pe care acesta le indică, citând autorii folosiți și uneori și operele și capitolele. Se observă că Andronic a studiat nu doar cronici sau lucrări istoriografice, ci și documente, anume hrisoave din biblioteca mănăstirilor Neamț și Secu, despre care știm că au ars ulterior, în *incendiul* din noaptea de 24 spre 25 noiembrie 1862. Despre acest cumplit incendiu și distrugerile provocate în rândul cărților avem o mărturie clară a starețului mănăstirilor Neamț și Secu, Timotei, care nota, în prefața Ceaslovului tipărit la mănăstirea Neamț în 1874, că a fost necesară retipărirea unui Ceaslov, având în vedere puținătatea cărților, din „*pricina nenorocitului foc, ce din nedescoperită întâmplare, au izbucnit în această Monastire, în noaptea de 24 spre 25 noiembrie 1862. Și când, împreună cu toată monastirea, au ars și un însemnat număr de cărți, între care și mai multe Ceasloave*”³¹.

Prin urmare, autorul a putut studia acte la care noi nu mai avem acces acum, cel puțin la unele dintre originale; în plus, Andronic era familiarizat cu biblioteca,

²⁴ C. Erbiceanu, *Un manuscris românesc*, în BOR, XVII, 1893-1894, p. 81-82.

²⁵ N. Vornicescu, *Un manuscris necunoscut al duhovnicului Andronic, Istoria Mănăstirii Secu*, în „Mitropolia Moldovei” (în continuare MM), 1974, nr. 3-4, p. 180-197.

²⁶ P. Mihail, *Geneza studiului întocmit de Episcopul Melchisedec despre Grigore Țamblac*, în MM, XLV, 1969, nr. 7-9, p. 505-510; Idem, *Un manuscris inedit al vieții lui Grigore Țamblac*, în „Manuscriptum”, 1986, nr. 4, p. 39-49: „Prin modul în care s-a documentat pentru alcătuirea acestei biografii, prin felul în care a redat informația diversă și în general bine aleasă, confruntată și supusă unei exegeze de text, pentru a releva neconcordanțele, Andronic (Popovici) poate fi considerat un demn reprezentant al ultimilor cronicari, făcând însă, în mare măsură, trecerea spre istoriografia științifică, prin modul de tratare a izvoarelor. Luciditatea în analiza succesiunii cronologice a evenimentelor l-a ferit de afirmații categorice și de aserțiuni nefundamentate”. Vezi și Idem (Pr. P. Mihailovici), *Legături cărturărești dintre mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul-Neamț, Chișinău*, Tipografia Tiparul Moldovenesc, 1939; Idem (Paul Mihail), *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia, Chișinău, Știința*, 1993.

²⁷ V. Pelin, *Un disciple de Paisie: l'historiographe Andronic*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, XLVI, 2008, nr. 1-4, p. 57-72; Idem, *Manuscrise românești inedite din biblioteca mănăstirii Noul Neamț (secolul al XIX-lea)*, în „Sud-Estul și contextul european”, VIII, 1997, p. 61-69.

²⁸ P. Zahariuc, *O călătorie la Muntele Athos și o primă „istorie” a relațiilor româno-athonite (ieromonahul Andronic: 1858-1859)*, comunicare la Sesiunea anuală a Institutului Nicolae Iorga din București, 8-10 decembrie 2014.

²⁹ P. Zahariuc, *Ieromonahul Andronic de la Neamț către Artemon Bortnic, egumenul Putnei*, comunicare la Colocviile Putnei, ediția XVI, Universitatea Al. I. Cuza, Iași, 18 februarie 2015.

³⁰ BAR, Ms. rom. 4611, f. 1 r.

³¹ *Ceaslov*, Tipografia Sfintei Monastiri Neamțu, 1874, f. 3.

căci acolo viețuise ca monah și ulterior duhovnic și chiar primise ascultarea de a reorganiza biblioteca mănăstirii Secu, după cum el însuși mărturisește în memoriile sale: „în anul 1847, mai înnoindu-se Mănăstirea Secu după ardere [...] am întemeiat biblioteca de deasupra sfintei porți [...]. Și m-am sârguit de am adunat tot felul de cărți în limba moldovenească, slavenească și grecească”³².

*

Între sursele citate de Andronic și folosite pentru subiectul acestui manuscris, întâlnim *izvoare interne*, precum lucrările lui Grigore Ureche, Dimitrie Cantemir, Gheorghe Șincai, dar și opere contemporane lui, anume cele ale lui Neofit Scriban³³, referitoare la istoria Mitropoliei Moldovei și cea numită *Urziri istorice sau curs metodic de istorie*³⁴, din care un capitol poartă numele de *Istoria patriei* și este citat ca atare, sub acest nume uneori. Iar *documentele*, în general hrisoave, sunt cele aflate, în original sau copie, în biblioteca mănăstirilor Neamț și Secu. A folosit și un *pomelnic* al mitropoliților. De asemenea, sunt folosite și *surse hagiografice*, vieți de sfinți, autorul având acces la colecția scoasă de Sf. Dimitrie al Rostovului, cu *Viețile Sfinților*³⁵; dar consultând și izvoare de drept bizantin, precum *Novelele* împăratului Justinian și cronografe.

Comparând manuscrisul 4611 cu altele scrise de Andronic, observăm că și în alte situații autorul obișnuia să amintească izvoarele folosite; de exemplu, în manuscrisul 1525, care redă istoria mănăstirilor Neamț și Secu, unde el spunea că a utilizat cărți din acele mănăstiri, pe care le considera adevărate comori: „*scrieri de mână vechi, vrednice de neuitare, însemnate de către nelenevoșii monahi cei mai dinainte*”³⁶, dar a utilizat de asemenea și predanii: „*și am aflat și predanii din bătrâni în bătrâni, rămase în vorbele din gură*”³⁷, iar la unele evenimente a fost el însuși martor. Și în alte cazuri, autorul folosește hrisoave din biblioteca mănăstirilor, iar modalitatea de indicare a surselor, similară pentru toate manuscrisele sale, este o altă dovadă că Andronic, autorul manuscrisului 4611 este același cu Andronic duhovnicul.

Observăm deci că el a lucrat pe baza *izvoarelor*: documente, manuscrise, tipărituri, pe care le citează de cele mai multe ori. Ca tipologie a surselor, el a consultat „*documente de arhivă*”, anume acte din bibliotecile mănăstirilor Neamț și Secu, la care precizează anul și moșia la care se referă, tocmai pentru a fi identificate; important de subliniat aici este că biblioteca a ars și că Andronic a avut acces la acte care poate nu mai există astăzi sau nu mai sunt în original,

³² Andronic Popovici, *Aduceri aminte*, p. 62-63.

³³ Neofit Scriban a fost profesor de istorie și retorică în Seminarul de la Mănăstirea Socola.

³⁴ N. Scriban, *Urziri istorice sau curs metodic de istorie* (în continuare *Curs metodic*), Iași, Tipografia Buciumului Român, 1851.

³⁵ Sf. Dimitrie al Rostovului a folosit, pentru întocmirea Sinaxarului său, *Mineiele* Sf. Macarie, mitropolitul Moscovei (1543-1563), precum și colecții occidentale *Vitae Sanctorum*, editate de Surius sau Jean Bolland. Vezi Sf. Dimitrie de Rostov, *Abecedar duhovnicesc*, Galați, Ed. Egumenița, 2006, p. 8-9 și *Prefața* din *Viețile Sfinților* pe luna septembrie, Neamț, 1811.

³⁶ BAR, Ms. rom. 1525, f. 3 v.

³⁷ *Ibidem*, f. 3 v.

acest fapt rămânând a fi stabilit de studii ulterioare. A folosit și un *pomelnic al mitropolitelor*, listă cum apare în text. Andronic a mai studiat apoi cronici despre istoria Moldovei: *Letopiseștele* și *Descrierea Moldovei* a lui D. Cantemir, despre care știm că fusese tipărită chiar la Mănăstirea Neamț, încă din 1825.

Autorul citează în text ediția *Letopiseștelor moldovenești*, scoasă de M. Kogălniceanu, despre care știm că s-a tipărit, cu caractere chirilice, în trei volume, la Iași, la tipografia Institutului Albina, între 1845-1852³⁸. Un catalog al cărților moldovenești și grecești aflate la mănăstirea Neamț, realizat probabil între 1800-1825, publicat de D. Fecioru, arată că existau și „*Letopisiștile Țării, cu slovă veache*”³⁹, la mănăstire, probabil în manuscris, pentru că nu se indică ediția tipărită. Andronic face, de asemenea, referire la lucrarea mitropolitului Gheorghe din 1723, lucrare care a circulat în mai multe manuscrise și care a fost și tipărită, în 1802 la Neamț⁴⁰. Cataloagele cărților de la biblioteca mănăstirii, acela de la începutul secolului al XIX-lea, precum și cel din 1843, ambele publicate de D. Fecioru, arată că la Neamț se aflau și alte lucrări de istorie, anume 3 tomuri de *Istoria Bisericii* și un *Hronicon*, în limba greacă; precum și o istorie veche tipărită la Buda, în limba română.

În acest context, dorim să subliniem că la mănăstirea Neamț fuseseră traduse de ucenicii starețului Paisie Velickovski și apoi tipărite și alte lucrări teologice de valoare, din mediul rus, anume *Rostul de aur* al Sf. Dimitrie al Rostovului și *Viețile Sfinților* al aceluiași autor, carte, în 12 volume, tradusă de Ștefan ierodiaconul, la mănăstirea Neamț, lucrare apărută între 1807-1815⁴¹. Tot ierodiaconul Ștefan tradusese și *Apologia* Sf. Dimitrie al Rostovului, tipărită la Iași în 1803⁴². La Neamț, în 1837 apăruse traducerea lucrării Sf. Dimitrie al Rostovului *Despre erezurile lipovenești*⁴³. De asemenea, la Neamț se tipărise în 1844 *Mărturisirea Ortodoxă*, aprobată de Sinodul de la Iași, lucrare pe care, de asemenea, a putut-o consulta Andronic. În 1837 era tipărit la Neamț *Hronograful* Sf. Dimitrie al Rostovului, pe care autorul îl citează în text.

Prin urmare, Andronic a consultat cărțile pe care le-a citat în lucrarea sa chiar la biblioteca mănăstirii Neamț. În timpul starețului Neonil de la Neamț, activitatea tipografică în mănăstire s-a accentuat, iar responsabil cu tipografia era chiar Teofan Cristea⁴⁴, cel cu care Andronic va pleca în Basarabia și va întemeia Noul Neamț. Precizăm în acest context că pământul pe care Andronic a întemeiat

³⁸ M. Kogălniceanu, *Letopisiștile Țării Moldovii*, Iași, Tipografia Institutului Albinei, 3 vol, 1845-1852.

³⁹ D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți al Bibliotecii Mănăstirii Neamț*, în BOR, LIX, 1941, nr. 7-8, p. 414-443.

⁴⁰ G. Ionescu, *Tipografia din Mănăstirea Neamț (1800-1883)*, în „Noua Revistă Română pentru Politică, Literatură, Știință și Artă”, 1901, nr. 27, p. 109-122.

⁴¹ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* (IBOR), vol. 2, București, 1994, p. 638.

⁴² M. Păcurariu, IBOR, vol. 3, p. 17.

⁴³ *Ibidem*, p. 17.

⁴⁴ S-au păstrat mai multe acte prin care acesta arăta achiziționarea de hârtie și piese tipografice din Bucovina. Vezi T. G. Bulat, *Tipografiile moldovenești de cărți bisericești de la Mitropolitul Veniamin Costache până la secularizarea din 1864*, în MMS, LIV, 1978, nr. 3-4, p. 321-337.

mănăstirea Noul Neamț în Basarabia, anume Chițcani, aparținuse mănăstirii Neamț, fiind danie acordată acestei mănăstiri din timpul lui Alexandru cel Bun⁴⁵. Așadar, Andronic, în vremea secularizării, nu a plecat pe pământ strain, ci acasă, la metohul mănăstirii sale, aflat, la acea dată, într-un context istoric mai favorabil continuării activității cultural-religioase, obținându-se acordul de la Sinodul de la Petersburg pentru a se întemeia o mănăstire pe moșia Chițcani⁴⁶.

Semnalăm în rândurile de față acest manuscris, ca posibilă sursă pentru ulterioare studii despre istoria bisericească a Moldovei. Informația referitoare la mitropolia Moldovei a fost publicată, dar cu caractere chirilice, în *Ceaslovul*⁴⁷ tipărit la mănăstirea Neamț, în 1874, într-o formă mai elaborată, cu renunțarea la unele pasaje din manuscris și cu adăugarea altor date, mai ales de istorie bisericească din vremea lui Sofronie și Calinic Miclescu⁴⁸, care nu se găsesc în manuscrisul nostru. În acest Ceaslov, regăsim la final această istorisire despre începutul creștinătății în Moldova, dar fără a se indica autorul ei sau manuscrisul care a stat la baza editării textului. De asemenea, C. Erbiceanu, în *Istoria Mitropoliei Moldaviei și a Sucevei*⁴⁹, întocmind acel pomelnic al său, care urmează celui redactat de Iacov Putneanul, amintește că a folosit mai multe surse, între care și catalogul alcătuit de Părintele Andronic (dar nu-l numește Andronic duhovnicul sau Popovici), editat în Ceaslov.

În concluzie, manuscrisul românesc 4611 de la Biblioteca Academiei Române, întocmit de Andronic Popovici, duhovnicul de la Neamț, a fost sursa principală pentru redactarea lucrării din Ceaslovul din 1874 și a catalogului lui Erbiceanu, lucrări care au informația de bază din manuscrisul lui Andronic, dar care nu sunt identice între ele, motiv pentru care trebuie studiate separat. Însă, după plecarea în Basarabia, Andronic a întocmit, în 1872, o variantă mult mai completă a textului pe care îl avem în discuție, care se păstrează la biblioteca mănăstirii Noul Neamț, sub cota manuscrisul românesc 63, care ar merita fi

⁴⁵ *Documenta Romaniae Historica* (DRH), A, Moldova, vol. I, ed. C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, Ed. Academiei RSR, doc. 92, p. 137-139.

⁴⁶ M. Păcurariu, *Basarabia. Aspecte din istoria bisericii și a neamului românesc*, Iași, Trinitas, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, 1993, p. 85.

⁴⁷ *Ceaslovul* tipărit la mănăstirea Neamț în 1874, în timpul starețului Timotei și a mitropolitului Moldovei Calinic Miclescu, dintre care exemplarul consultat de noi, păstrat la Biblioteca Academiei Române a aparținut mitropolitului Iosif Naniescu, conține nu doar slujbele din Ceasloave ci și alte lucrări. Așa cum aflăm din prefața scrisă de arhimandritul Timotei, starețul mănăstirilor Neamț și Secu, reeditarea lui a fost necesară din lipsa cărților de cult, unele distrugându-se în incendiul din 1862. El a fost completat cu unele pasaje din Minee, cu unele acatiste, cu lucrarea de istorie bisericească și cu alte câteva scrieri. O listă a cărților din mănăstirea Noul Neamț amintește acest text ca fiind publicat în 1857, dar în prezent nu am putut găsi decât textul din 1874. Pentru valorificarea acestor date, vezi Al. I. Ciurea, *Șirul mitropoliților Bisericii Ortodoxe din Moldova. Elemente esențiale biografice și bibliografice*, în "Teologie și Viață" (TV), III, 1993, nr. 8-10, p. 53-94.

⁴⁸ Ceaslov, f. 356.

⁴⁹ C. Erbiceanu *Istoria Mitropoliei Moldaviei și a Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași* (în continuare - *Istoria Mitropoliei*), București, Tipografia Cărților Bisericești, 1888, p. LIX.

valorificat în viitoare studii. Această a doua variantă, aflată în Basarabia, este amintită de Valentina Pelin, care nota că Andronic „écrit, vers 1857 *Începutul creștinătății și al ierarhiei în Moldova. Cette première version (cf. BAR, mss. Roumains no. 4611) a été probablement imprimée à Neamț en 1857 car elle figure sur la liste des livres imprimés qui se trouve à la bibliothèque de Noul Neamț (cf. BMNN, Chișinău, Fonds. 2119, 3, no. 85). La deuxième version, écrite en 1872, en Bessarabie, est dix fois plus volumineuse et contient des nombreuses données tirées des croniques, des documents et même des legends populaires véhiculées par la tradition orale (cf. BMNN, Chișinău, Fonds. 2119, 3, no. 63). Il y remonte au temps des Daces et va jusqu'en 1865, en insistant largement sur les événements liés à l'histoire du monastère de Neamț et sur les personnalités qui en sont issues*”⁵⁰.

Ținând cont de toate aceste date, considerăm că este mai potrivit ca, în rândurile de față doar să semnalăm manuscrisul și să punctăm cele mai de seamă date conținute, fără a-l tipări integral, căci el este doar un prototip al manuscrisului realizat în Basarabia în 1872, care acela ar merita o publicare integrală, însoțită de o analiză mai aprofundată.

*

Înainte de a trece la prezentarea propriu-zisă a conținutului manuscrisului 4611, dorim să precizăm că am semnalat existența acestui text, la ediția a XVII-a a Colocviilor Putnei, care a avut loc între 2-5 septembrie 2015, la mănăstirea Putna, județul Suceava, unde am susținut o comunicare cu titlul: „*Acest blagoslovit de Dumnezeu arhiereu*”. Date despre ierarhii Moldovei într-un manuscris din veacul al XIX-lea. Cu acea ocazie, Ștefan Sorin Gorovei, prezent la colocviu, l-a caracterizat în mod public pe Andronic ca fiind un „trădător”, iar opera sa, în general, nu doar aceasta, o „compilație”, fără nimic original, ce nu merită nici măcar efortul de a fi studiată sau publicată.

Precum am precizat și atunci, subliniem și acum că nu suntem de acord cu niciunul din aceste epitete, aplicate pe nedrept și superficial lui Andronic și operei sale de către Ștefan Sorin Gorovei. Din contra, considerăm că Andronic și întreaga sa operă, redactată la mănăstirea Neamț și continuată la Noul Neamț trebuie puse în valoare, prin publicarea și analizarea manuscriselor. De altfel, este știut faptul că Andronic este apreciat în istoriografie, precum se poate constata din studiile celor care s-au aplecat asupra operei sale, dintre care, câteva nume mai importante am semnalat la începutul articolului de față, persoane care-l considerau pe Andronic, un discipol al Sf. Paisie Velicikovski, un cronicar, dar care face trecerea spre istoriografia modernă, un istoriograf!

Faptul că a plecat la Chițcani, loc ce aparținuse mănăstirii Neamț din vechime, deci a plecat la metohul mănăstirii sale, acasă, nu poate fi catalogat ca un act de trădare. Multe din manuscrisele cu care a plecat erau redactate sau copiate de el, iar în contextul secularizării, a simțit ca sunt mai în siguranță în Basarabia;

⁵⁰ V. Pelin, *Un disciple de Paisie: l'historiographe Andronic*, în “Revue des Études Sud-Est Européennes”, XLVI, 2008, nr. 1-4, p. 62.

alte cărți pentru biblioteca noii mănăstiri fiind obținute ulterior de la Mitropolia Moldovei⁵¹. De asemenea, am reliefat importanța acestui text, bazat pe surse de diferite tipuri și tendința lui Andronic de a căuta adevărul în izvoare, citarea lor, cu trimiterea până și la numărul paginii și a ediției, sesizarea de către Andronic a anumitor elemente nesigure în izvoare, lucruri care trebuie apreciate, iar nu banalizate. Conservarea informațiilor din documente anterioare are rolul ei: de exemplu, Valentina Pelin a descoperit în lucrări ale lui Andronic scrieri inedite ale Sf. Paisie Velickovski, pe care le-a semnalat și publicat⁵²! Greșelile de cronologie sau interpretare făcute de autor au fost provocate de greșelile sau neclaritățile din sursele folosite și au fost semnalate de noi. Precizăm, de asemenea, că aspecte legate de istoria bisericească a Moldovei în secolul al XIV-lea, nerezolvate de Andronic, nu pot fi nici în prezent elucidate, de istorici contemporani, cu mijloace de cercetare și surse mai numeroase decât cele de care dispunea cărturarul de la mănăstirea Neamț în veacul al XIX-lea! În plus, este de admirat faptul că Andronic a dorit să scrie o istorie a creștinătății și a bisericii moldovene, bazată pe izvoare, interne și externe, editate și inedite, lucrări de acest tip nefiind multe în veacul al XIX-lea.

Totodată, opera lui Andronic poate fi studiată și din punct de vedere istoriografic, al concepției de raportare la izvoarele istorice. Și, în acest sens, ne amintim, de pildă, că și Sf. Nicodim Aghioritul, care, pentru redactarea unor lucrări, a preluat informații din surse anterioare, a fost, la rândul său, acuzat de lipsă de originalitate, dar Virgil Cândea, în prefața lucrării lui K. Karaisaridis despre viața și opera acestui sfânt, arătând că autorul nu a căutat satisfacția faimei prin originalitate, specifică în acest sens: „Unii biografi s-au întrebat dacă el a fost un gânditor original ori un simplu compilator. Este o întrebare a celor pentru care <original> înseamnă invenție, noutate, ceva deosebit prin fond și formă de ceea ce s-a spus sau scris mai înainte. Capacitatea de a ieși în evidență prin asemenea <originalități> este atât de râvnită, încât unii autori cred că, dacă nu prin idei, o pot atinge cel puțin printr-o exprimare artificială, obscură, prețioasă. Nu acesta era demersul Sf. Nicodim care, în buna tradiție a învățăturii ortodoxe, înțelegea prin original ceea ce vine de la origini, de la principii, nu ceea ce este deosebit de ele ca noutate și invenții individuale”⁵³.

⁵¹ V. Pelin, *Un disciple de Paisie: l'historiographe Andronic*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, XLVI, 2008, nr. 1-4, p. 60, 65; Idem, *Manuscrite românești inedite din biblioteca mănăstirii Noul Neamț (secolul al XIX-lea)*, în „Sud-Estul și contextul european”, VIII, 1997, p. 62; vezi și Pr. P. Mihailovici, *Legături cărturărești dintre mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul Neamț*, Chișinău, Tipografia Tiparul Moldovenesc, 1939; Idem (Paul Mihail), *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia*, Chișinău, Știința, 1993.

⁵² V. Pelin, *La Correspondance du starets Paisie du monastère de Neamțu*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, XXXI, 1993, nr. 3-4, p. 397-411

⁵³ K. Karaisaridis, *Viața și opera Sf. Nicodim Aghioritul*, Cuvânt-înainte de V. Cândea, București, Ed. Anastasia, 2000, p. 9. În limba latină, atât *originalis* cât și *originarius*, care au dat în limba română cuvintele *original*, respectiv *originar*, au sensul de *ceea ce este la origine, originar*. Vezi Gh. Guțu, *Dicționar latin-român*, ed. II, București, Ed. Humanitas, 2003, p. 922.

Prima parte a lucrării are în vedere, așa cum spune și titlul, perioada de început a creștinismului în spațiul viitoarei țări a Moldovei, înainte de întemeierea mitropoliei. Și, așa cum se obișnuia în cronografele bizantine și de tradiție bizantină, unde istoria laică nu era despărțită de cea bisericească, ci era explicată prin ea, autorul deschide lucrarea sa cu referire la misiunea Sfinților Apostoli de a propovădui Evanghelia, misiune care, pentru spațiul nostru i-a revenit Sfântului Apostol Andrei cel Întâi Chemat.

Informația este de mare valoare, căci ne arată că, la mijlocul veacului al XIX-lea, era foarte bine formată tradiția că Sf. Andrei a fost cel care a creștinat spațiul românesc: „*Sfântul Apostol Andreiu cel Întâiu chemat, căruia, când s-au adunat Sfinții Apostoli, după Pogorârea Sfântului Duh și au aruncat sorți între dâșii ca să se știe ce parte de pământ îi e bine să o ia fieștecăre dintru dâșii, în carea să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu și să lumineze pre neamuri cu sfânta credință cea în Hristos, i-au căzut soarta, întru altele multe părți de loc și țări, ca să propovăduiască și la neamurile câte să află între Thraciia și între Macedonia până la râul cel mare Istrul, carele acum îndeobște să zice Dunărea*”⁵⁴.

Autorul arată apoi că după cucerirea Daciei de către împăratul Traian, care era păgân, credința creștină nu s-a pierdut în Dacia, ci s-a întărit; așadar autorul subliniază că la vremea cuceririi romane creștinismul era deja cunoscut în Dacia: „*biruind Traian, păgânul împărat al Romii pre daci, au rămas patria noastră, fericita Dachie supusă Romii. Dar cu toate necazurile și silniciile ce le pătimea creștinii de aicea de către păgânii împărați ai Romii, încă ei nu să împruțina, ci încă din zi în zi sporea în credința cea în Hristos*”⁵⁵.

Autorul tratează creștinarea daco-romanilor în contextul mai larg al pătrunderii creștinismului în întreg spațiul balcanic și pontic și în acest sens amintește de creștinarea Panoniei, prin numirea ca episcop a Sf. Ap. Andronic⁵⁶, unul dintre cei 70; a zonei din Crimeea, în timpul Sf. Clement Romanul⁵⁷, care a ajuns la Chersones („*Sf. Sfințit Mucenic Climent, papa Romii, ucenicul Sf. Apostol Petru, când au fost surgunit [...] în hotarăle Hersonului*”⁵⁸); mai vorbește despre slavii din Moravia, creștinați de Sf. Chiril și Metodiu (cu ajutorul alfabetului chirilic, despre care se spune că a fost aflat, prin darul lui Dumnezeu, după o perioadă

⁵⁴ BAR, Ms. rom. 4611, f. 1 r. Ca sursă, autorul face trimitere la Viața Sf. Ap. Andrei. Iar sursa folosită de autor considerăm că este ediția din *Viețile Sfinților*, cea tipărită la Mănăstirea Neamț, în 1811, în timpul starețului Gavriil. La pagina 324 a acestei ediții se află pasajul preluat în manuscrisul nostru. Vezi și E. Popescu, *Creștinismul timpuriu pe teritoriul României*, Iași, Trinitas, Mitropolia Moldovei și Bucovinei, 2001.

⁵⁵ BAR, Ms. rom. 4611, f. 3 r.

⁵⁶ *Viețile Sfinților*, luna februarie, Mănăstirea Neamț, 1812 și *Viețile Sfinților*, luna mai, Mănăstirea Neamț, 1813, amintit și la viața Sf. Chiril și Metodiu. Se folosesc de asemenea și informațiile din N. Scriban, *Curs metodic*, p. 194, lucrare citată de autor.

⁵⁷ Pentru Sf. Clement, autorul, în afara ediției din *Viețile Sfinților*, luna noiembrie, Mănăstirea Neamț, 1811, pare a fi folosit și lucrările lui Caesar Baronius, pe care îl citează. Vezi Ms. rom. 4611, f. 2 v. Prin urmare, autorul a folosit și surse occidentale. Vezi C. Baronius, *Annales ecclesiastici*, Paris, 1655.

⁵⁸ BAR, Ms. rom. 4611, f. 1 v.

de postire: „iară el mai întâiu s-au postit patruzeci de zile și ajutându-i lui darul Sfântului Duh, au aflat az-buchele slaveneshti⁵⁹)” ca și despre creștinarea rușilor în vremea lui Vladimir.

Sunt punctate și momentele de persecuție din vremea goților, dar și perioadele de întărire a credinței creștine, în timpul lui Constantin cel Mare. Citând din viața Sf. Nichita, el însuși martirizat în vremea lui Athanaric și prăznuit la 15 septembrie, notează: „Când în vremea Sfântului Întocmai cu Apostolii, Marelui Împărat Costantin, au început sfânta credință prin toată lumea a să lăți, atunci și în țara goților, de cea parte de râul Dunărea (adică de ceastă parte la noi) sfânta blagocestie ca o lumină întru întunerice au răsărit [...] Theofil episcop al Gothiei, carele și la întâiul sobor din Nicheia fiind (în anul 325), dogmele pravoslavniciei credințe [...] le-au întărit⁶⁰. Prin urmare, autorul arată că Theofil, episcop al zonelor din nordul Dunării, numite Gothia pentru că erau stăpânite de goți, a contribuit la întărirea credinței pravoslavnice, termen folosit aici în opoziție cu ereziile combătute la primul sinod ecumenic, la care, ne spune textul, a participat și episcopul Theofil.

Autorul continuă, citând dintr-o lucrare a Sf. Dimitrie al Rostovului și apoi din Gh. Șincai și arată că: „Pentru Theofil episcopul este știut că dacă s-au iscălit în lucrările soborului întâiu a toată lumea ce s-au făcut în Niceia, precum mărturisește Sfântul Ierarh Dumitru Rostovul, apoi negreșit că și în numărul Sfinților Părinți 318 este numărat în ceata sfinților și să afla la unii din istorici scris cu nume de mitropolit al Gothiei, adevă al Daciei noastre, precum și Gheorghe Șincai scrie la tom I-ii, fața 41 și 43⁶¹.

Și în această parte de început, dar și în cea de-a doua, când amintește de biserica în vremea mitropolitului Varlaam, citându-l pe Cantemir, autorul afirmă că biserica Moldovei a avut un statut aparte în raport cu alte biserici din zonă, în sensul că avea legătură canonică cu patriarhia de Constantinopol, de unde titularul moldovean primea canonică numire, dar că în rest mitropolitul Moldovei era ca un patriarh, chiar dacă nu era numit astfel. Interesantă este explicația pe care o dă pentru a sublinia acest lucru, anume că cinstea aceasta deosebită este o consecință a moștenirii apostolești a credinței creștine, răspândită de Sf. Apostol Andrei, apoi de Sf. Ap. Andronic, episcopul Panoniei, numit tot de Sf. Andrei și întărită de Sf. Clement Romanul: „mitropolitul Țării Moldaviei este sobornicește așezat să fie ca un patriarch potrivit moștenirii apostolicescului scaun având numai canonică numire a icumenicului patriarch al Țarigradului⁶².

⁵⁹ BAR, Ms. rom. 4611, f. 7 v. Ca sursă se citează Viața Sf. Chiril și Metodiu, prăznuiți la 11 mai. Autorul arată că, după moartea lui Chiril, fratele său Metodiu a ajuns episcop al Moraviei și avea scaunul în Panonia, la locul Sf. Andronic. Vezi Ms. rom. 4611, f. 10 r. Vezi și Viața Sf. Chiril și Metodiu, prăznuiți la 11 mai, în *Viețile Sfinților*, luna mai, tipărită în Mănăstirea Neamț, 1813.

⁶⁰ BAR, Ms. rom. 4611, f. 4 r; pentru Episcopia Gothiei, vezi I. Ene, *Episcopia Gothiei și Dunărea de Jos*, în *Istorie bisericească, misiune creștină și viață culturală*, vol. I, Galați, Ed. Arhiepiscopiei Dunării de Jos, 2009, p. 116-141.

⁶¹ BAR, Ms. rom. 4611, f. 5 r. Vezi și G. Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri* (în continuare *Hronica*), Iași, Tipografia româno-franceză, 1853, p. 41, 43.

⁶² BAR, Ms. rom. 4611, f. 3 r.

Autorul arată apoi cât de puternic s-a înrădăcinat credința la români și, aducând relatarea în secolul al XIV-lea, amintește de greutățile ortodocșilor din Transilvania, în vremea regelui Ludovic⁶³: „ș-au păstrat credința întreagă cea pravoslavnică. Ei pentru credință au fost gata a lăsa toate și a pierde toate [...] precum s-au întâmplat în vremea gonirii pornite asupra românilor din Maremureș, de către Ludovic I-ii, regale Ungariei, carele voia a-i trage pe români la papistașie; și fiindcă ei cu totul au stătut împotriva papistașilor, îngreșându-se de dânsii ca de niște eretici lepădați de la biserica lui Hristos, pentru aceasta ș-au și păstrat așa îndelung a lor ființă”⁶⁴.

La finalul primei părți, autorul face două greșeli, preluând informații false din surse anterioare. Astfel, el notează că, la început, episcopii din Țara Românească și Moldova „atârna tot de arhiepiscopia Ohridului”⁶⁵ și-l citează pe N. Scriban⁶⁶, informație care s-a adeverit a fi inexactă⁶⁷. O altă eroare care este făcută acum de Andronic este raportarea la textul lui Huru, cancelarul lui Dragoș Vodă, amintit de un izvor care s-a dovedit a fi un celebru fals, anume *Izvodul lui Huru/Clănău*, considerat a fi fost scris de frații Costache și Antioh Sion, pentru a servi la dovedirea vechimii familiei lor⁶⁸. În aceste condiții, inexactitatea informației lui Andronic provine din sursa folosită. Însă trebuie menționat că acest fals fusese publicat în 1856 de Gh. Boldur-Costachi, așadar, autorul nostru nu a avut la dispoziție timp suficient pentru a-și da seama că sursa este falsă.

*

Partea a doua a lucrării este dedicată perioadei de la întemeierea mitropoliei Moldovei, până în vremea lui Sofronie Miclescu, contemporan cu autorul.

⁶³ Pentru politica religioasă a regelui Ludovic de Anjou (1342-1382), susținută de franciscanul Bartolomeu de Alverna, vicarul Bosniei, vezi Ș. Papacostea, *Întregiri la cunoașterea vieții bisericești a românilor, în Geneza statului în Evul Mediu Românesc* (în continuare *Geneza statului*), București, Ed. Corint, 1999, p. 224: “politica confesională a regalității devine intransigentă sub dinastia angevină, care face din efortul de a reduce la catolicism marea majoritate a populației țării și a provinciilor dependente, una din direcțiile fundamentale ale regimului ei.”

⁶⁴ BAR, Ms. rom. 4611, f. 11 v. Autorul preia aici informațiile din lucrarea lui N. Scriban, *Curs metodic*, p. 195.

⁶⁵ BAR, Ms. rom. 4611, f. 11 v.

⁶⁶ N. Scriban, *Scurtă istorisire și hronologie despre Mitropolia Moldaviei* (în continuare *Scurtă istorisire*), p. 6.

⁶⁷ Vezi de pildă Simedrea T., Unde și când a luat ființă legenda despre atârănarea canonică a scaunelor mitropolitane din Țara Românească și din Moldova de Arhiepiscopia de Ohrida. Note pe marginea unei interpolări, în BOR, 1967, nr. 9-10, p. 975-1003 și D. Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, studiu introductiv, notă asupra ediției și note Valentina și Andrei Eșanu, traducere Dan Slușanschi, vol. II, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 329, nota 13: “S-a constatat că apariția Ohridei la Misail Călugărul, Miron Costin și D. C. a fost urmarea confuziei create de niște manuscrise slavone ale Sintagmei lui Vlastaris și a perpetuării unei tradiții balcanice privind rolul important de altădată al Arhiepiscopiei ohridiene”.

⁶⁸ Despre acesta, vezi M. D. Ciucă, *Științele auxiliare ale istoriei*, București, Editura Universității din București, 2008, p. 108: Falsul a fost publicat pentru prima oară în 1856 de Gh. Boldur Costachi și retipărit ulterior.

Sunt luați pe rând ierarhii, indicându-se intervalul în care au păstorit, locul de metanie al fiecăruia și anumite lucruri importante petrecute în vremea acestora. Anumite inexactități sau confuzii întâlnite în text, mai ales pentru perioada de început, a secolelor XIV-XV, provin din sursele pe care autorul le-a folosit pentru documentare; în unele cazuri autorul afirmă că nu se știe exact cronologia, pentru că sursele nu sunt clare. Însă, pentru veacurile XVI-XIX, informațiile și datele sunt în general corecte.

Pentru perioada anterioară păstoririi mitropolitului Iosif, din vremea lui Alexandru cel Bun, autorul folosește, așa cum spune în text, o listă a mitropoliților, deci un pomelnic: *„în lista mitropoliților, carea până acum s-au păstrat prin ceasosloave, să zice că cel dintâiu mitropolit al Țării Moldaviei s-au numit Ioasaf⁶⁹”*, precum și lucrarea mitropolitului Gheorghe din 1723, care a circulat în mai multe manuscrise. Din faptul că pomelnicele folosite de autor nu sunt ele însele exacte, anumite erori de cronologie a ierarhilor sau inadvertențe au fost preluate și de Andronic. Însă, important de subliniat este că Andronic a simțit că sursa nu este certă, a semnalat acest fapt, dar, pentru a nu se pierde informația din vechime, a preluat-o, lăsând posibilitatea reîndreptării ei.

Autorul spune deci că sunt câțiva mitropoliți aflați de el în izvoarele consultate la care nu se știe data păstoririi: *„am găsit și pe acești mitropoliți, pentru carii nu să spune nici în ce vreme au fost, nici locul metaniei lor și de aceia, spre a nu fi uitate numele lor în viitoriu, iată să pui aicea de față, pentru carii este de crezut că nimenea nu le-ar fi putut anina nume de mitropolit, deacă nu ar fi fost⁷⁰”*. Oricum, partea aceasta este sesizată ca fiind neclară chiar de autor, care spune că nu poate stabili, succesiunea exactă a lor: *„dar carii după carii au fost, aceasta nu să știe⁷¹”*. În opinia noastră, autorul nu trebuie condamnat pentru că nu a rezolvat toate erorile surselor, căci se știe că și în prezent neclaritățile veacurilor secolele XIV-XV legate de istoria bisericească a Moldovei nu pot fi rezolvate de istoricii contemporani. Dimpotrivă, considerăm că trebuie evidențiată în mod pozitiv tocmai capacitatea lui Andronic de a sesiza existența unor erori în surse.

De la mitropolitul Iosif, cel din vremea lui Alexandru cel Bun, lucrurile sunt mai coerente, dar apar și aici niște probleme. Andronic arată că, în vremea lui Alexandru cel Bun și a mitropolitului Iosif⁷², împăratul Ioan Paleologul, trecând

⁶⁹ BAR, Ms. rom. 4611, f. 12 r.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 12 v.

⁷¹ *Ibidem*, f. 12 v.

⁷² Pentru contextul internațional al întemeierii Mitropoliei Moldovei, vezi Ș. Papacostea, *Întemeierea Mitropoliei Moldovei: implicații central și est-europene*, în *România în istoria universală*, III, p. I, Iași, 1988, p. 525-541, reluată în Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București, Ed. Corint, 1999, p. 278-294, unde autorul explică desprinderea bisericii moldovenești din dependența Haliciului, acceptată de Bizanț, cel mai târziu în 1387, apoi conflictul apărut între Mitropolia Moldovei și Patriarhia Ecumenică, în legătură cu titularii scaunului metropolitan, conflict soluționat în vremea lui Alexandru cel Bun, în 1401, când Iosif a fost recunoscut de Patriarhia de Constantinopol ca mitropolit canonic al Moldovei. Pentru recunoașterea lui Iosif de către Patriarhia Ecumenică, vezi decizia sinodală din 26 iulie 1401 și

prin Moldova, a ridicat biserica Moldovei de sub ascultarea Ohridei, punând-o sub cea a Constantinopolului. A făcut în acest sens documente oficiale, trimise în Moldova, i-a trimis domnului coroană, sceptru și o icoană, iar mitropolitului „*au trimis și mitră și sacos, căci mai-nainte mitropoliții Moldovei slujiia Sfânta Liturghie numai cu felon*”⁷³. Pentru aceste afirmații, Andronic face referire la cunoscuta lucrare a lui Gheorghe mitropolitul Moldovei, din 1723, care a circulat în mai multe manuscrise până în veacul al XIX-lea. Despre *actele patriarhale* privind mitropolia Moldovei, autorul arată că s-au păstrat la mănăstirea Neamț și că ele existau și în veacul al XVIII-lea, căci unul dintre mitropoliți le-a văzut. Astfel, după moartea lui Ghedeon, în 1723, a ajuns mitropolit Gheorghie, episcopul Romanului, cu metania de la Neamț „*Tot acest mitropolit mămurisște cu jurământ, cum că el au văzut cu ochii săi pre acéle sobornicești cărți, ce era scrise pre pergament, pecéte pajoră împărătească în argint și cu iscăliturile patriarhilor și a câțiva arhierei, céle trimise de la Costantinopol, la Alexandru voievod cel Bun [...] care scrisori împărătești zice că se afla spre păstrare în Sfânta Monastire Neamțul, până la stricarea și răsipirea țării, ce s-au întâmplat în domniia lui Dumitrașcu voievod*”⁷⁴.

Deși Al. Elian⁷⁵ a contestat validitatea acestor elemente din tradiție, alți istorici au acceptat anumite aspecte; de pildă N. Iorga⁷⁶ nu tăgăduia trecerea împăratului Ioan VIII Paleologul, în timpul lui Alexandru cel Bun, prin Moldova, de aceeași părere fiind și Ș. Papacostea, care, într-un articol din 2013 scria că: „*în 1424, moștenitorul tronului Bizantin, viitorul împărat Ioan VIII Paleologul [...] a revenit în patrie prin Moldova [...] Confirmarea certă a trecerii lui Ioan VIII Paleologul prin Moldova - anume prin Cetatea Albă - în drumul său de înapoiere spre Bizanț în urma călătoriei sale în Italia și Ungaria în scopul relansării cruciatei se găsește în scrierile umanistului italian Francesco Filelfo, care l-a însoțit pe împărat în acest turneu în 1423-1424*”⁷⁷.

scrisoarea patriarhului Matei către Alexandru cel Bun, din iulie 1401, publicate în traducerea românească în *Fontes Historiae Daco-Romanae* (FHDR), vol. IV, București, Ed. Academiei RSR, 1982, p. 269-277. Mitropolia Moldovei este atestată și în *Ekthesis Nea*, vezi FHDR, vol. IV, p. 313.

⁷³ BAR, Ms. rom. 4611, f. 14 r.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 31 v.

⁷⁵ Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, București, Ed. Academiei RPR, 1964, unde autorul consideră relatarea mitropolitului Gheorghe despre călătoria împăratului Ioan VIII Paleologul spre Chilia ca nefiind un izvor vrednic de crezare. Și nici actele nu sunt, în concepția autorului, cele reale: „*Gheoghe, neștiutor de grecește, a putut vedea în tinerețe la Neamț scrisori sinodale din secolul al XVI-lea sau al XVII-lea și că, după câteva decevii, când ele poate dispăruseră, le-a asociat în povestirea sa la legenda privitoare la autocefalia bisericii moldovenești*”.

⁷⁶ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, București, 1925, p. 118; Idem, *Histoire de la vie byzantine*, vol. III, București, 1935, p. 245.

⁷⁷ Ș. Papacostea, *Moldova și unirea bisericilor din Apus și Răsărit în vremea lui Alexandru cel Bun*, în „*Studii și Materiale de Istorie Medie*” (SMIM), p. 21. Vezi și Idem, *Un umanist italian, ambasadur în slujba Bizanțului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun*, în *In honorem Gernot Nussbacher*, vol. Îngrijit de D. Nazare, R. Nazare și B. F. Popovici, Foton, Brașov, 2004, p. 133-141. Vezi și Șt. S. Gorovei, *Un episod din recuperarea Bizanțului: prima „opera” a spătarului Nicolae „Milescu”*, în „*Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie a. D. Xenopol, Iași*”, XXII, 1985, p. 441-460,

Clarificările aduse de ultimele studii ne îndeamnă să acordăm o mai mare atenție tradiției istorice, fără a respinge în bloc toate informațiile numai pentru că anumite aspecte cronologice nu concordă, tradițiile putând conține aspecte reale din trecutul istoric. Căci, așa cum am văzut, s-a confirmat și de alte surse informația din așa-numita operă a mitropolitului Gheorghe privind trecerea unui împărat bizantin Ioan prin Moldova lui Alexandru cel Bun; pe de altă parte, în vremea aceluiași domn s-au reglementat relațiile bisericii Moldovei cu Patriarhia ecumenică, chiar dacă întemeierea mitropoliei Moldovei, așa cum arată *Ekthesis Nea* data din perioada anterioară.

*

Dorim să semnalăm aici în mod special informațiile pe care Andronic le dă despre mitropolitul *Theoctist*, cel contemporan cu Ștefan cel Mare. Încadrând istoria bisericii moldovenești în contextul larg al istoriei bisericii universale, Andronic amintește de sinodul de la Ferrara-Florența și despre faptul că mitropolitul Moldovei, Damian a semnat actul de unire („*Damiiian, mitropolitul Moldaviei, carele au și iscălit lucrările soborului Florenției*”⁷⁸), așa cum făcuse și patriarhul de Constantinopol. În acest context, autorul relatează refuzul Sf. Marcu al Efesului de a semna actele sinodului și elogiaza alegerea acestuia de a păstra Ortodoxia. Din epitetele folosite pentru a-l descrie pe Sf. Marcu și sinodul, vedem că Andronic manifestă o profundă evlavie pentru Sf. Marcu, dezaproband sinodul din 1438-1439, căci Sf. Marcu apare descris ca „*dumnezeescul Marco, mitropolitul Efesului*”⁷⁹, în timp ce soborul este caracterizat ca „*de suflete omenești pierzătoriu*”⁸⁰, „*blestemat diavolesc*”⁸¹, „*mincinos*”⁸². În opinia noastră, Andronic ca și Dimitrie Cantemir, pe care îl citează, nu manifestă dispreț pentru credința occidentală, ci arată că greșelile dogmatice sunt primejdioase, ducând la pierderea sufletelor omenești.

Andronic arată apoi că acest *Theoctist*, despre care spune că era arhidiaconul Sf. Marcu al Efesului și fusese trimis de acesta în Moldova, a ajuns mitropolitul Moldovei, fiind hirotonit de preasfințitul Nicodim din țara sârbească, deoarece patriarhul de Țarigrad semnase unirea, tot el este cel care „*l-au uns de domnie*”⁸³ pe Ștefan cel Mare și a păstorit până în anul 1477, când „*s-au mutat din această viață preasfințitul Theoctist mitropolitul*”⁸⁴.

Informațiile acestea sunt luate, ne spune însuși autorul, din scrierile lui Dimitrie Cantemir, diferența fiind că Andronic plasează venirea lui *Theoctist* în

împreună cu *Precizări necesare*, în loc.cit., p. 805-806, în care autorul arată că Nicolae Milescu, căruia îi atribuie paternitatea operei, a putut citi la Mănăstirea Neamț acte patriarhale sau imperiale.

⁷⁸ BAR, Ms. rom. 4611, f. 15 v. Trimiterea este la lucrarea lui Gh. Șincai, *Hronica*, t. I, p. 393, 397, 398.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 16 r.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 16 r.

⁸¹ *Ibidem*, f. 17 r.

⁸² *Ibidem*, f. 17 r.

⁸³ *Ibidem*, f. 18 r.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 18 r.

Moldova în vremea lui Alexandru Ilie voievod, în 1454⁸⁵, în timp ce Cantemir îl fixează în vremea lui Alexandru cel Bun, căci și sinodul de la Florența este plasat de acest autor, dintr-o eroare, în vremea lui Alexandru cel Bun⁸⁶.

Lui Theoctist, caracterizat de Andronic ca „*acest blagoslovit de Dumnezeu arhiereu mitropolitul Theoctist*”⁸⁷ i se atribuie decizia de a folosi caracterele chirilice în locul celor latine în cult, pentru a stopa influența catolică. Informația se află și la Cantemir, dar acesta, spre deosebire de Andronic, dezaprobă actul mitropolitului, pe care-l caracterizează ca „*zel prea mare și nelalocul lui*”⁸⁸, căci a dus la folosirea alfabetului slavon. Andronic vede altfel lucrurile, punând accent de partea de credință, anume păstrarea ortodoxiei, iar nu pe aspectul lingvistic, pe care îl reliefa Cantemir, Andronic arătând că decizia a fost luată „*ca să lipsească aluatul latinilor din biserica moldovenească [...] și cu adevărat că prin această mijlocire s-au păzit neamul moldovenesc de smreduirea*”⁸⁹ *papistășască*”⁹⁰.

Chiar dacă este interpretată diferit de cei doi autori, care pun accent pe lucruri diferite, unul pe partea pur lingvistică, altul de partea duhovnicească, interesant este că informația este legată de mitropolitul Theoctist, care, potrivit autorilor, nu a introdus slovele sau limba slavă în cult, căci Andronic spune că erau și înainte, ci este mai probabil că el a stabilit ca ele să fie folosite cu exclusivitate: „*fiindcă mai-nainte de soborul de la Florenția, pe lângă slovele bolgărești, tot mai păstrau moldovenii și slovele latinești*”⁹¹. Pentru Theoctist, Andronic face trimitere și la Gh. Șincai, indirect, în pasajul în care vorbește despre semnarea de către Damian a actelor sinodului de la Florența.

⁸⁵ BAR, Ms. rom. 4611, f. 17 v. P. Ș. Năsturel, în *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica Românească*, în „Mitropolia Olteniei”, XI, 1959, nr. 1-2, p. 45-73, arată că Teoctist a fost sfințit la Pec de Nicodim, în 1454, în timpul celei de-a doua domnii a lui Petru Aron (ianuarie-august 1454). Mitropolitul Ioachim, care păstorea Moldova în timpul căderii Constantinopolului, conform *Scrisorii enciclice* a acestuia, păstrat în manuscris la Marea Lavrî, Athos, a fost alungat, ca fiind unionist. Șt. S. Gorovei consideră că Ioachim a fost înlocuit cu Teoctist în vara lui 1453, iar sfințirea lui la Pec datează tot din 1453, conform pietrei funerare care indică moartea lui în noiembrie 1478. Vezi Șt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, Ed. Universității Al. I. Cuza, 2014, p. 282, nota 93.

⁸⁶ D. Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, studiu introductiv, notă asupra ediției și note Valentina și Andrei Eșanu, traducere Dan Slușanschi, vol. II, București, Institutul Cultural Român, 2007, p.325. Ediția folosită de Andronic este cea cunoscută sub numele *Scrisoarea Moldovei*, publicată pentru prima oară la Mănăstirea Neamț, 1825, în timpul domnului Ioan Sandu Sturza, p. 323.

⁸⁷ BAR, Ms. rom. 4611, f. 17 v.

⁸⁸ D. Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, ed. cit., vol. II, p. 337. Și Miron Costin amintește despre folosirea slovelor după sinodul de la Florența, iar Al. Elian, *Moldova și Bizanțul*, p. 107, a emis ipoteza că cei doi autori ar fi putut avea o sursă comună.

⁸⁹ *Dicționarul limbii române* (DLR), București, Ed. Academiei Române: smreduire - contaminare, de la slv. smread-murdărie

⁹⁰ BAR, Ms. rom. 4611, f. 17 v-18 r.

⁹¹ *Ibidem*, f. 17 v.

Verificând trimiterile lui Andronic, vedem că, într-adevăr, Gh. Șincai amintește de Damian și de Theoctist. Pentru acesta din urmă Șincai⁹² spune că a înlocuit literele cu slove și îl citează, la rândul său pe Ignatie de Luca, căruia îi dă dreptate. În plus, Ignatie de Luca spune că acest fapt s-a făcut pentru că mitropolitul era împotrivor unirii cu Roma, adică arată tocmai motivul pentru care s-a făcut înlocuirea, anume distanțarea de catolicism.

Andronic este cel care arată că acest mitropolit Theoctist, care a salvat Moldova de influența catolică, este cel care a fost contemporan cu Ștefan cel Mare și care l-a uns pe domn și a murit în noiembrie 1477. Pentru această din urmă informație, Andronic face trimitere la *Letopisețul Țării Moldovei*, scris de Gr. Ureche⁹³. Dincolo de unele date pe care manuscrisul nostru le indică eronat și care au fost ulterior rectificate de cercetători, de pildă moartea lui Theoctist a survenit în 1478, nu în 1477; înscăunarea lui Teoctist în 1453, nu 1454⁹⁴, iar începerea domniei lui Ștefan cel Mare în 1457, nu în 1456 cum apare în text, scrierea este importantă pentru că pune în lumină *starea de spirit antiunionistă* din vremea lui Theoctist⁹⁵ și tendința de a înlătura influența catolică, manifestată prin alungarea lui Ioachim și a susținătorilor săi.

Primejdia impunerii catolicismului în Moldova în acea vreme era amplificată de simpatia, poate chiar convertirea lui Petru Aron la catolicism, exprimată clar de surse occidentale și nu numai, puse în lumină și comentate de D. I. Mureșan⁹⁶. Același autor arată în continuare menținerea Ortodoxiei în Moldova

⁹² Gh. Șincai, *Hronica*, t. I, p. 398: „Ignatie de Luca încă scrie [...] următorul lui Damian fiind mare împotrivor unirii cu Biserica Romei au băgat literele slavinelor”. Șincai citează pe Ignatius de Luca, *Geographia Bucovinae*, t. 5, pag. 325.

⁹³ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, Ed. Științifică, 1967, p. 101. Vezi M. Kogălniceanu, op. cit., vol. I, p. 132.

⁹⁴ P. Ș. Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica Românească*, în „Mitropolia Olteniei” (MO), XI, 1959, nr. 1-2, p. 45-73. Autorul consideră că Teoctist a fost sfințit de Nicodim de la Pec în 1454, în timpul celei de-a doua domnii a lui Petru Aron. După căderea Constantinopolului mitropolitul unionist Ioachim a fost alungat.

⁹⁵ L. Pilat, Ioachim, *Theoctist I și sfârșitul „perioadei bizantine”*, în „Analele Putnei” AP, I, 2005, nr. 2, p. 76-77 consideră că prezentarea lui Teoctist ca arhidiacon al lui Marcu al Efesului este un element livresc, introdus în tradiție de D. Cantemir. D. I. Mureșan, *De l'intronisation du métropolitaine Théoctiste I au sacre d'Etienne le Grand*, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 339 consideră că Teoctist se afla în anturajul mitropolitului Damian și că l-a putut cunoaște pe Sf. Marcu al Efesului la întâlnirile antiunioniste de la palatul Xylalas din 1445. Vezi și Idem, *Teoctist și ungerea domnească a lui Ștefan cel Mare, în România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului V. Spinei*, Brăila, Muzeul Brăilei, Ed. Istros, 2008, p. 303-416. În ceea ce ne privește, nu respingem tradiția consemnată de D. Cantemir referitoare la acțiunea lui Teoctist, semnalăm doar că autorul a plasat greșit sinodul de la Florența în vremea lui Alexandru cel Bun. Politica antiunionistă a Moldovei din timpul lui Teoctist, alungarea mitropolitului unionist Ioachim și ștergerea din pomelnice a mitropoliților prounioniști, pun ele în lumină dorința de a păstra Ortodoxia, manifestată în Moldova aceluși timp, ceea ce nu exclude, ba chiar înlesnește o apropiere între Teoctist și Sf. Marcu al Efesului.

⁹⁶ D. I. Mureșan, *Teoctist și ungerea domnească a lui Ștefan cel Mare, în România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului V. Spinei*, p. 405-416.

prin venirea lui Ștefan la domnie și victoria sa asupra lui Petru Aron și prin grija mitropolitului Theoctist, fidel tradiției bizantine, care l-a uns pe domn, după model bizantin. În acest sens, considerăm, la rândul nostru, că tradiția bizantină, care a influențat instituțiile și viața de stat a Principatelor Române în perioada anterioară, s-a păstrat și în vremea lui Ștefan cel Mare⁹⁷. Alungarea mitropoliților greci favorabili unirii arată tocmai dorința de a păstra tradiția bizantină, iar nu o apropiere de lumea occidentală. În plus, chiar și în Bizanț curentul antiunionist a fost învins, prin victoria lui Ghenadie Scolarius și a susținătorilor săi.

Pentru importanța sa, arătând grija de a păstra Ortodoxia în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare și a mitropolitului său Theoctist, redăm în continuare din textul lui Andronic referitor la acest subiect:

„Căci, acest dumnezeiesc Marco, după ce au scăpat, prin ajutorul lui Dumnezeu, la scaunul arhiepiscopiei sale, în Efes, adunând și pre alți binecredincioși și sfinți arhierei, între carii era Filotheiu, patriarhul Alexandriei și Dorotheiu al Antiohiei și Ioachim al Ierusalimului, au făcut sobor și pre toți apărătorii socotélelor celor réle latinești, împreună și pre Mitrofan, patriarhul Țarigradului, cel ce apăra pre acéle socotinți réle și blestемate ale latinilor, de toată împărțășirea bisericească i-au despărțit și pre soborul cel din Florenția, tuturor l-au propoveduit că este urât [...] Și apoi, voind ca și mai pe departe să lumineze pre norod cu învățeturile dreptelor dogme și știind că și mitropolitul Moldaviei s-au escălit la lucrările acelui mincinos sobor în Florenția, măcar că să pusese altul în locul lui, însă au trimis de la Efes, aicea în Moldavia, pre arhidiaconul său, Theoctist, bolgariu de neam, carele au fost foarte vestit pentru cuvioșia și pentru credința cea bună. Dar, fiindcă și patriarhul Țarigradului s-au fost plecat în partea celor cu dușmănie, pentru aceea, i-au poruncit lui ca să-și caute blagoslovenia sa totdeauna la arhiepiscopul de la Ohrid, precum să scrie de Dimitrie Cantemir, în cartea sa, fața 323.

Și așa, au fost hirotonit arhiepiscop, de preasfințitul Nicodim, cel din țara sârbească, în vremea lui Gheorghe despot, domnul sârbilor, la anul 1454 și au venit la scaunul mitropoliei Moldaviei, în vremea domniei lui Alexandru Ilie voievod, nepot de fiu lui Alexandru cel Bun, precum să arată în Letopisețul Țării, fața 113. Deci, fiindcă mai-nainte de soborul de la Florenția, pre lângă slovele bolgărești, tot mai păstra moldovenii și slovele latinești, după pilda și a altor noroade, a căroră limbă încă este alcătuită din limba cea romanească și fiindcă și mitropolitul Moldaviei, precum am zis, s-au unit la acel blestemat, diavolesc, al papii sobor, pentru aceea, acest blagoslovit de Dumnezeu arhieru, mitropolitul Theoctist, ca să lipsească aluatul latinilor din biserica moldovenească și ca să rădăce prilejul să nu poată ceti amăgiturile lor oamenii cei tineri, au îndemnat el pre binecredinciosul domn Alexandru, ca nu numai pre oamenii cei ce avea cugete streine la credința pravoslavnică, ci încă și slovele latinești să le lipsească din țara sa și să priimeas-

⁹⁷ Argumentele păstrării legăturii cu lumea bizantină în Moldova lui Ștefan cel Mare sunt foarte clar analizate și expuse de D. I. Mureșan, *Bizanț fără Bizanț? Un Bilanț*, în "Studii și Materiale de Istorie Medie" (SMIM), XXVI, 2008, p. 285-324.

că în locul lor pre cele slovenești, care și mai-nainte să obicinuia, precum am zis, și mai ales la hrisoave, și așa s-au și făcut. Carea faptă bună ce s-au făcut prin îndemnarea mitropolitului Theoctist, decă nu ar fi fost mișcare a Sfântului Duh, nu ar fi venit întru atâta sevârșire, ci cât să priimească această punere la cale, nu numai românii moldoveni, carii avea domn pre Alexandru, fiul lui Ilie voievod, ci și muntenii și ardelenii, carii își avea stăpânitorii săi. Și cu adevărat că prin această mijlocire s-au păzit neamul moldovenesc de smreduirea papistășească⁹⁸.

Autorul precizează apoi că mitropolitul Theoctist „l-au uns de domnie”⁹⁹ pe Ștefan cel Mare și că a mai trăit până în anul 1477.

*

După moartea lui Theoctist, Andronic spune că nu știe cine a urmat, dar amintește că sunt câțiva mitropoliți cu metania de la Putna, pentru care „nu s-au găsit lămurit în ce an au fost, fără numai aceasta să înțelege, că nu s-au putut a le alătura cineva nume de mitropolit și a le arăta încă și locul metaniei lor, deacă nu ar fi fost, ale căror nume le sânt acestea: Filotheiu, Theofan, Gheorghie, Theodosie, Ghedeon, Pahomie, Varlaam și David”¹⁰⁰. Autorul nu le contesta așadar existența, ci doar semnală că nu se știe anii păstoriei și explica acest fapt prin lipsa informației; îi trece în lucrarea sa, temându-se ca „din pricina neajungerii minții noastre să rămâie cu totul uitați în viitoriu aceștia pe care alții ni i-au pus de față”¹⁰¹. De asemenea, în *Ceaslovul* de la Neamț, aceeași mitropoliți de la Putna, enumerați în aceeași ordine, sunt trecuți separat, cu asterisc, iar la notă se precizează că „lângă care nu este pus anul, nu să știe după an când au fost, ci numai după nume”¹⁰². Acești arhieri amintiți de Andronic cu metania de la Putna sunt redați, cu anumite diferențe însă, și de pomelnicul Mitropoliei Moldovei redactat în 1754 de ieromonahul Nathanail Grigorievici Dreteanovschi, la cererea lui Iacov Putneanul¹⁰³ și apoi de ieromonahul Sevastian Gheorghiescu¹⁰⁴. Considerăm că prin confruntarea diferitelor liste cu mitropoliți¹⁰⁵ păstrate până în prezent studii ulterioare pot aduce unele clarificări în acest subiect.

*

⁹⁸ BAR, Ms. rom. 4611, f. 16 v-18 r.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 18 r.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 18 v.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 18 v.

¹⁰² *Ceaslov*, f. 353.

¹⁰³ Pomelnicul se păstrează la BAR, sub cota Ms. rom. 1567, a fost tipărit de C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, p. LV. În legătură cu acest pomelnic, o ipoteză, ce rămâne a fi confirmată sau infirmată, a fost lansată de Șt. S. Gorovei, *Istorie putneană imaginată în pomelnicul Mitropoliei Moldovei* (1754), în AP, IX, 2013, nr. 2, p. 75-92.

¹⁰⁴ A. Cojocaru, *Chipuri de cărturari putneni: ieromonahul Sevastian Georghiescu*, în AP, V, 2009, nr. 2, p. 451-452.

¹⁰⁵ Vezi și A. Cojocaru, *Pomelnice din Mănăstirea Putna*, în AP, VIII, 2012, nr. 1, p. 125-186, unde autorul transcrie și prezintă zece pomelnice aflate la Mănăstirea Putna.

Pentru secolul al XVI¹⁰⁶, autorul enumeră pe mitropolitul *David* și precizează ca despre el vorbește Grigorie Ureche¹⁰⁷, pe *Teoctist*, care a păstorit până în 1528 și a fost îngropat la mănăstirea Neamț, pe *Grigorie Roșca*, care a păstorit din 1551 și este pomenit de Neofit Scriban. De asemenea, este amintit mitropolitul *Gheorghe* de la Bistrița, iar în 1565, *Theofan*¹⁰⁸, cel care, din pricina lui Ioan Armeanul, fuge în munți și în locul său este pus *Anastasia*, până la revenirea lui Theofan în țară, în vremea lui Petru Șchiopul.

Autorul vorbește în continuare despre *Gheorghe Movilă*: „Apoi s-au pus mitropolit preasfințitul *Gheorghe Movilă*, în anul 1581, carele este cu metaniia din Sfânta Monastire Sucevița”¹⁰⁹. Acesta a mers la Mănăstirea Sucevița și a sfințit-o: „au mers de au sfințit Sfânta Monastire Sucevița, apoi de acolo nu s-au mai întors în țară aicea, ci au trecut în țara leșească și în țara turcească, precum scrie *Gheorghe Șincai*, tom al 2-lea, fața 235”¹¹⁰. Andronic amintește de lucrurile rele făcute de Iancu Sas luteranul în timpul domniei sale, pasaj preluat tot din Gh. Șincai, care, la rândul său, în *Hronica* sa, face trimitere la Miron Costin. Este relatată și împotrivirea acestui mitropolit la înnoirea calendarului, făcută de papa Grigorie al XIII-lea¹¹¹, iar trimiterea lui Andronic este, de data aceasta, atât la Gh. Șincai cât și la Okolski¹¹², amintit și de Șincai¹¹³, prin urmare nu știm dacă această ultimă sursă a citit-o personal sau a preluat-o prin intermediul operei lui Șincai.

În locul lui *Gheorghe Movilă* a fost pus *Nicanor* „carele este cu metaniia din sfânta monastire Agapiia”¹¹⁴. După *Gheorghe Movilă*, Andronic notează: „După acesta, s-au pus mitropolit preasfințitul *Anastasia*, cu metaniia din sfânta monastire Putna, carele de alții să zice *Athanasie*, în anul 1590, pentru carele să scrie la *Gheorghe Șincai*¹¹⁵, tom al 2-lea, fața 243”¹¹⁶. De asemenea, este menționat și „*Theodosie Barbovschie*, în anul 1605. De carele să arată în documintele mănăstirii Neamțului, în cele pentru moșia Giuleștii, Săbăoanii și în cele pentru munții sfintei monastiri Secului și în altele”¹¹⁷.

Vedem astfel că informațiile sunt în cea mai mare parte corecte și luate din *Letopisețele Țării Moldovei*, publicate de M. Kogălniceanu, din lucrările lui

¹⁰⁶ Pentru mitropolii Moldovei în veacul al XVI-lea, vezi M. Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei” (MMS), 1975, nr. 3-4, p. 221-257 și Șt. S. Gorovei, *Note și îndreptări pentru istoria Mitropoliei Moldovei*, în MMS, LVI, 1980, nr. 1-2, p. 77-83.

¹⁰⁷ Vezi M. Kogălniceanu, *op. cit.*, vol. I, p. 149.

¹⁰⁸ Trimiterea lui Andronic este la lucrarea lui M. Kogălniceanu, *op. cit.*, tom. I, p. 188.

¹⁰⁹ BAR, Ms. rom. 4611, f. 20 v.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 20 v. Vezi și G. Șincai, *Hronica*, t. II, p. 235.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 21 r.

¹¹² Este vorba despre istoricul polon Szymon Okolski, cu lucrarea *Orbis Poloni*, din care Gh. Șincai citează tomul al doilea.

¹¹³ G. Șincai, *Hronica*, t. II, p. 238.

¹¹⁴ BAR, Ms. rom. 4611, f. 20 v.

¹¹⁵ G. Șincai, *Hronica*, t. II, p. 243.

¹¹⁶ BAR, Ms. rom. 4611, f. 21 r- v.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 21 v.

Gheorghe Șincai sau Neofit Scriban, pe care Andronic le-a consultat pentru întocmirea lucrării sale, precum și din acte aflate la acea data cel mai probabil în biblioteca mănăstirilor Neamț și Secu.

Pentru secolul al XVII-lea, sunt amintiți „*Anastasia Crimca carele au zidit sfânta monastire Dragomirna*”¹¹⁸, Theofan, Varlaam, cel din vremea lui Vasile Lupu, căruia autorul îi dedică 5 file din scrierea sa, apoi Ghedeon, Sava, cu metania de la Secu, „*de carele să dovedește în docoménte cele pentru munții sfintei monastiri Secului*”¹¹⁹ și Dosoftei.

Referitor la relațiile bisericii Moldovei cu patriarhia ecumenică, Andronic¹²⁰ preia informația lui Cantemir¹²¹, anume că după Alexandru cel Bun la sinodul de la Florența a depins [Mitropolia Moldovei] de Constantinopol, la care a revenit apoi în vremea lui Vasile Lupu, la propunerea patriarhului Partenie, iar între sinodul de la Florența și Vasile Lupu a ținut de Ohrida, pentru că patriarhul ecumenic semnase actele de unire la Florența. Partea care tratează acest subiect a fost preluată din opera Cantemir, pentru că se dă și fragment din corespondența patriarhului cu domnul și apoi se enumeră prerogativele mitropolitului și ale episcopilor. Spre deosebire de Cantemir, care vorbește despre ierarhia bisericească, deci tratează subiectul instituțional, Andronic nu are în vedere aspectele instituționale în sine, ci le amintește în contextul prezentării cronologice a mitropoliților, astfel că, vorbind despre Varlaam¹²² amintește de aducerea moaștelor Sf. Parascheva în Moldova, de sinodul de la Iași, de corespondența cu patriarhul ecumenic Parthenie ce a dus la dependența Moldovei de Constantinopol și despre tipografia de la Iași, primită de la Petru Movilă.

De asemenea, autorul a folosit și lucrarea lui Gh. Șincai pe care îl și citează, de altfel: „*Și prin silința preasfințitului mitropolit Varlaam, s-au lepădat de cătră cei dreptcredincioși, Catihismul cel tipărit în limba românească, cu socotinți ereticești ale învățeturii calvinilor, precum scrie Gheorghe Șincai*”¹²³. Mergând la trimiterea lui Andronic, vedem că, într-adevăr, Gh. Șincai¹²⁴ relatează acest fapt, explicând pe larg contextul, anume tendința principelui Transilvaniei Gheorghe Rakoczi I de a impune calvinismul. Și se relatează în continuare de către Gh. Șincai faptul că Varlaam, în timp ce era în Țara Românească, a văzut, prin intermediul lui Udriște Năsturel, acel Catehism, carte numită de el „*plină de otravă de moarte sufletească [...]. Pentru aceea, am socotit că am o datorie mare*”¹²⁵ să fac răspuns și

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 21 v.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 26 v.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 21 v-26 r.

¹²¹ D. Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, ed. cit., vol. II; p. 326-327. Ediția folosită de Andronic este cea a lui M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 323.

¹²² Pentru Varlaam, vezi M. Păcurariu, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei*, în *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, Ed. Academiei Române, 2009, p. 11-61, cu bibliografia aferentă.

¹²³ BAR, Ms. rom.4611, f. 24 v.

¹²⁴ G. Șincai, *Hronica*, t. III, p. 45.

¹²⁵ Varlaam scrie *Răspuns la Catehismul calvinesc*, tipărit în 1645 la Iași.

să arăt strâmbătura și tălcul cel rău al lor, ce tâlcuiesc rău și strîmbează Scriptura Sfântă¹²⁶”. De asemenea, și Gh. Șincai arată sursa din care a citat, anume prefață la Catehismul anticalvinesc, ediția din 1645¹²⁷.

Din creionarea păstoririi lui Varlaam¹²⁸, făcută de Andronic, mai obsevăm că acesta poartă titulatura de mitropolit al Sucevei „și a toată Moldavia și exarhul plaiurilor”¹²⁹, această ultimă distincție, de exarh al plaiurilor fiind întâlnită, în lucrarea lui Andronic, și la Iacob Stamate, în 1792. De asemenea, reținem că lucrarea *Mărturisirea Ortodoxă* aprobată de Sinodul de la Iași, se afla, după cum spune autorul „tipărită și moldovenește în tipografia Sfintei Monastiri Neamțului la anul 1844”¹³⁰.

Urmează **Dosoftei**¹³¹: „în anul 1673, s-au pus mitropolit preasfințitul Dositheiu, carele este cu metaniia din Sfânta Monastire Pobrata”¹³². Autorul, deși nu a menționat sursa utilizată, a preluat tot din letopisețe, din scrierea lui Neculce mai exact, caracterizându-l pe mitropolit ca „om foarte procopsit [...] călugăr deplin și cucernic și bland ca un miel”¹³³. Interesante sunt detaliile pe care Andronic le oferă în legătură cu tipărirea primită de mitropolit din Rusia, pe care o descrie pe 2 pagini, arătând piesele componente, materialul din care erau făcute, greutatea și prețul și folosește în acest sens termeni specifici, foarte interesați de analizat din punct de vedere lingvistic. Sunt citate și stihurile scrise de Dosoftei în cinstea țarului, la primirea mașinii tipografice și se face trimitere la actele istorice, adunate și publicate de comisia arhiografică a Rusiei, în 1679¹³⁴.

Redăm în continuare din descrierea mașinii tipografice:

„Iară în anul 1679, dechemvrie în 16, după ucazul marelui domn, țariu și mare cneaz, Theodor Alexieviciu, autocratorul a toată Rossia, mare și mică și albă și după blagoslovenia marelui domn, preasfântului Ioachim, patriarhul Moscvei și a toatei Rossiei, s-au slobozit din casa tipografică, în țara Moldaviei, către Dositheiu, mitropolitul acestei țări, prin trimisul Ivan Bileviciu, o mașină tipografică, cu toate uneltele ei, pentru tipărirea cărților. Iară ce anume unelte și de ce preț, să însemnă aicea: patru puduri, litere de Evanghelie, cuvinte și cvadrate și spate,

¹²⁶ G. Șincai, *Hronica*, t. III, p. 45.

¹²⁷ G. Șincai, *Hronica*, t. III, p. 46, unde acesta trimite la *Varlaam Metropolita Moldaviae in Prefati-one Anticatechismi Calviniani editi Suciaviae anno 1645*.

¹²⁸ Vezi de pildă N. Șerbănescu, *La trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în BOR, LXXV, 1957, nr. 10, p. 1012-1035; S. Porcescu, *Locul mitropolitului Varlaam în Biserica Ortodoxă și în viața culturală a poporului roman*, în MMS, XXXIII, 1957, nr. 10-12, p. 841-861; M. Păcurariu, IBOR, vol. 2, 1992, p. 16-31.

¹²⁹ BAR, Ms. rom. 4611, f. 24 r.

¹³⁰ *Ibidem*, f. 24 r.

¹³¹ Vezi de exemplu Șt. Dinulescu, *Viața și scrierile lui Dosoftei, mitropolitul Moldovei*, în „Candela”, IV, 1885, p. 69-85; S. Porcescu, *Activitatea cărturărească a mitropolitului Dosoftei*, în MMS, 1974, nr. 9-12, p. 800-837; M. Păcurariu, IBOR, vol. 2, p. 94-111; N. Fuștei, *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est europene*, Chișinău, CEP USM, 2008.

¹³² BAR, Ms. rom. 4611, f. 26 v.

¹³³ *Ibidem*, f. 26 v.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 28 v.

prețuite împreună cu lucrul, 6 ruble, pudul: peste tot 24 ruble. Patru puduri litere nichitece, cuvinte și cvadrate și spațe, prețuite câte 6 ruble pudul; peste tot 24 ruble. Doaoă puduri litere mărunte, cuvinte și cvadrate și spațe, prețuite câte șapte ruble 8 altine și 2 bani de pud: peste tot 14 ruble; 16 altine (a)¹³⁵, 4 bani, peste tot, în trei rânduri de litere de cositoriu, cumpărând 10 puduri, în preț de 62 ruble, 16 altine, 4 bani.

O mașină tipografică de lemn, ferecată cu alocurea cu fier, prețul 10 ruble și cătră ea de toate uneltele; un teasc și un ureh, greutate în eale patru puduri de aramă, câte patru ruble de pud; peste tot 16 ruble și de lucru 17 ruble, amândoaă 33 ruble. Un torel, cumpănind doaoă puduri, 21 griveni (b)¹³⁶ și jumătate griven aramă, de pud câte 4 ruble, peste tot 10 ruble, 5 altine, de lucru 10 ruble, 5 altine, amândoaă 20 ruble, 10 altine [...] O ladă de lemn cu șuruburi de fier, iară în ea niște cadrurêle de fier cu șuruburi și doaoă marzane de fier și trei marzane de lemn, doaoă frașnête de fier și un timpan de lemn, încleiat cu piiale de vițal [...]. Și unelțe de fier, manivelă, colovret¹³⁷.

Autorul relatează apoi episodul plecării în Polonia a mitropolitului Dosoftei, în timpul invaziei lui Ioan Sobieski, fapt amintit de Dimitrie Cantemir¹³⁸ și Ion Neculce¹³⁹, surse care nu mai sunt prezentate, de data aceasta, de Andronic, căci acesta nu a făcut trimitere la izvoare pentru fiecare informație în parte, lucrarea sa fiind și așa foarte densă și încărcată de date. Autorul continua arătând că după Dosoftei „nu să găsește lămurit cine s-au pus mitropolit¹⁴⁰”, apoi a venit Sava, cu metania de la Putna, apoi Misail cu metania de la Secu, „de carele să arată în documêntele sfintei monastiri, cêle pentru moșia Târgul-Neamțului, din anul 1703¹⁴¹”, deci folosește acum, ca izvoare istorice, acte din arhiva mănăstirii.

În veacul al XVIII-lea, Andronic amintește pe mitropolitul Ghedeon, cu metania la Agapia, despre care spune că l-a întâmpinat la Prut pe țarul Petru cel Mare; apoi pe Gheorghe, cu metania de la Neamț; din 1730 pe Antonie de la Putna, care a ajuns mitropolit de Cernigov și Bielgorod. Pentru acesta din urmă, spune că este atestat de „documêntele Sfintei Monastiri Neamțului¹⁴²”. Între Gheorghe și Antonie, autorul amintește, pentru anul 1729 pe Nichifor, cu metania de la Neamț, pomenit „în cartea numită Uricariul, partea 2-a, fața 236, carele au fost mitropolit Sidiei [...] om foarte înțelept și cu adevărat temătoriu de Dumnezeu, carele au fost și dascăl lui Grigorie Ghicavoievod, precum să scrie în Letopisețul Țării, fața 165¹⁴³”. Informațiile despre faptul că Nichifor era dascălul

¹³⁵ Monedă véche, în preț de 3 parale rusești.

¹³⁶ Funtul véchiu, o măsură de greutate mai mare decât litra noastră.

¹³⁷ BAR, Ms. rom. 4611, f. 27 r-28 r.

¹³⁸ D. Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, București, Ed. Minerva, 1973, p. 121.

¹³⁹ I. Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. G. Ștrempel, București, Ed. Minerva, 1982, p. 313-314.

¹⁴⁰ BAR, Ms. rom. 4611, f. 29 r.

¹⁴¹ Ibidem, f. 29 r.

¹⁴² Ibidem, f. 31 r.

¹⁴³ Ibidem, f. 31 v.

domnului Grigorie II Ghica, că era mitropolit titular de Sidis și că era învățat sunt exacte, mai puțin clară este cronologia, căci Nichifor a ajuns mitropolit al Moldovei, după plecarea lui Antonie în Rusia, probabil prin 1740, iar nu înaintea lui, în 1729¹⁴⁴. Totuși, Andronic spune că a ajuns Nichifor mitropolit a doua oară, după plecarea lui Antonie, deci a avut o păstorire înainte și una după Antonie.

Din 1750, Andronic îl amintește pe *Iacob*, cu metania de la Putna, despre care spune că în 1758 s-a paretisit, cu poruncă domnească „*pentru că au grăit adevărul*”¹⁴⁵, după care „*au mes la Sfânta Monastire Putna și s-au pustnicit acolo, până la sfârșitul său*”¹⁴⁶. Urmează apoi *Gavriil* Calimah, care au zidit mitropolia și care a murit în 1786, după care a fost numit Leon, episcopal Romanului, apoi *Gavriil*¹⁴⁷, pus de către Rusia, dar care era „*de neam roman din Transilvania și om foarte învățat*”¹⁴⁸, urmat de *Iacob Stamati*. Despre acesta din urmă autorul spune că „*s-au călugărit în Sfânta Monastire a Neamțului și în anul 1782, dechenvrie în 18, s-au hirotonit episcop eparhiei Hușilor și în anul 1792, iunie în 21, s-au pus mitropolit Moldaviei și exarh plaiurilor*”¹⁴⁹, păstorind până la moartea sa în 1803.

I-a urmat în scaun ucenicul său, *Veniamin Costachi*¹⁵⁰, Andronic punctând și perioada de la 1808-1821 când, în timpul ocupației rusești a fost pus *Gavriil* „*exarul, carele mai fusese aicea mitropolit în anul 1792*”¹⁵¹. Din activitatea lui *Veniamin Costachi*, autorul amintește clădirea unor chilli, a unui paraclis și a unei biblioteci la Mănăstirea Slatina, unde „*alte multe lucruri bune au făcut în monastire*”¹⁵². Se amintește de perioada când *Veniamin* a stat retras la Mănăstirea Neamț, în timpul păstoririi lui *Gavriil*, și de activitatea sa culturală de acolo, când tălmăcea Sfintele Scripturi. Totuși, nu este evidențiată tipărirea¹⁵³, cu binecuvântarea și cheltuiala sa, a unor cărți, la Mănăstirea Neamț, lucrări pe care Andronic le-a folosit, anume *Descrierea Moldovei* a lui *Cantemir*, tipărită la Neamț în 1825 și a *Hronografului Sfântului Dimitrie al Rostovului*, Neamț, 1837¹⁵⁴.

¹⁴⁴ M. Păcurariu, IBOR, vol. 2, ed. II, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994, p. 343.

¹⁴⁵ BAR, Ms. rom. 4611, f. 32 r.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 32 v.

¹⁴⁷ *Gavriil Bănulescu-Bodoni*.

¹⁴⁸ BAR, Ms. rom. 4611, f. 33 r.

¹⁴⁹ *Ibidem*, f. 33 r.

¹⁵⁰ *Vezi N. Iorga, Viața și faptele mitropolitului Moldovei Veniamin Costachi*, București, 1915; M. Păcurariu, IBOR, vol. 3, 1997, p. 7-24.

¹⁵¹ BAR, Ms. rom. 4611, f. 33 v.

¹⁵² *Ibidem*, f. 34 r.

¹⁵³ Despre tipografia Mănăstirii Neamț, *vezi I. Ivan, Tipografia Mănăstirii Neamț*, în MM, XXXVI-II, 1962, nr. 5-6, p. 418-430 și *Idem, O completare la istoria relațiilor comerciale ale tipografiei Mănăstirii Neamț, în secolul al XIX-lea*, în MM, 1966, nr. 5-6, p. 369-373. Sunt arătate și achizițiile de hârtie de la Viena și Praga, procurarea de litere noi și faptul că între 1859-1872 tipografia și-a întrerupt activitatea.

¹⁵⁴ M. Păcurariu, IBOR, vol. 3, București, 1994, p. 17.

După Veniamin Costachi, Andronic amintește de un „*comitet, carele toate lucrurile sfintei mitropolii le pune la cale*¹⁵⁵”, apoi de alegerea ca mitropolit a lui Meletie, fostul episcop al Romanului, în 1844, și sfârșește prezentarea lucrării cu Sofronie Miclescu, ales mitropolit la 10 februarie 1851 „*carele este cu metania din Sfânta Monastire Secul [...] și acum ne arhipăstorêște cu fericire*¹⁵⁶”. Din perioada lui Meletie (1844-1848), autorul reține faptul că „*au luat domnia toate moșiile sfintei mitropolii și a episcopiilor țării, dezbrăcându-le de zestrea cu care le-au întocmitfericiții ctitori după vremi*¹⁵⁷”, făcând referire, deci, la trecerea averilor bisericești în administrarea Vorniciei sau Departamentul averilor bisericești, nou înființat.

Autorul își încheie scrierea cu mitropolitul din vremea sa, Sofronie Miclescu, care a preluat scaunul în 1851. Nu se dau amănunte din vremea păstoriei sale, ci doar că fusese, înainte de a ajunge mitropolit, episcop de Huși. Însă, varianta publicată în *Ceaslovul* de la Mănăstirea Neamț din 1874, da mai multe date despre Sofronie Miclescu, care a fost „*un esemplu viu confrăților săi*¹⁵⁸, iar „*arhipăstoriia sa de adevărat părinte au fost însemnată prin legiuire pentru organizarea învățăturilor bisericești, care au restatornicit întregul curs al științelor teologice*¹⁵⁹”. Se spune apoi că „*Adunarea Națională din 1857, pentru lupta cu care s-au luptat acest părinte al Bisericii, în apărarea drepturilor bisericii și a autonomiei naționale, i-au adresat în unanimitate mulțemirile cuviincioase*¹⁶⁰”. Apoi, la finalul anului 1860 a fost exilat la Mănăstirea Slatina și a murit în 1861, fiind înmormântat la Neamț.

Despre *Calinic Miclescu*¹⁶¹, aflăm tot din *Ceaslovul* de la Neamț, că a fost nepot și ucenic al mitropolitului Sofronie, cu metania de la Slatina. În 5 mai 1863 a fost chemat la Locotenența Mitropoliei Moldovei, iar la 19 mai 1865 s-a întărit definitiv mitropolit.

*

Din cele expuse până acum, observăm că, în mare parte, cronologia mitropoliților, data numirii lor în scaun și principalele realizări din vremea păstoriei lor, sunt corect redade de Andronic, pentru veacurile XVI-XIX. Îndoieli avea autorul pentru cronologia și numele mitropoliților din secolul XIV-XV, până la Theoctist, cel din vremea Sf. Ștefan cel Mare, precum și în legătură cu anii păstoririi mitropoliților cu metania de la Putna, deoarece sursele consultate de Andronic erau ele însele neclare.

Preocupat de redarea adevărului, așa cum el însuși mărturisește, Andronic scrie sincer, în unele cazuri, că sursele nu spun mai mult sau că nu știe cine

¹⁵⁵ BAR, Ms. rom. 4611, f. 34 r.

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 34 r. Sofronie Miclescu a păstorit între 1851-1860.

¹⁵⁷ *Ibidem*, f. 34 r.

¹⁵⁸ *Ceaslov*, f. 356.

¹⁵⁹ *Ibidem*, f. 356.

¹⁶⁰ *Ibidem*, f. 356.

¹⁶¹ *Ibidem*, f. 356.

a urmat ca mitropolit într-un anumit an. În două cazuri, când descrie mașina tipografică a lui Dosoftei, autorul folosește și note de subsol, în care explică termeni mai neobișnuiți, monede sau unități de măsură. Prin urmare, toate acestea îl confirmă ca pe un istoric, care a încercat să stabilească, pe cât a putut la acea vreme, exactitatea faptelor, pe baza surselor istorice, interne și externe, editate și inedite. Este de apreciat, de asemenea, că a dorit să scrie o istorie a creștinătății și a bisericii moldovene, într-o vreme când erau rare lucrări de acest fel.

Faptul că nu a comparat mai mult sursele între ele, care i s-ar putea reproșa poate din partea istoricilor contemporani, nu este o dovadă că nu le-a cercetat, ci că atât s-a putut stabili la acel moment. Nici în prezent istoricii contemporani nu pot stabili cu certitudine succesiunea exactă a faptelor referitoare la istoria bisericii Moldovei în veacul al XIV-lea. În plus, greșelile din perioada de început ale statalității și bisericii Moldovei sunt datorate și celebrului fals publicat de Costache-Boldur la mijlocul secolului al XIX-lea. Reținem însă preocuparea pentru istorie și pentru cercetarea surselor, precum și *dorința de a afla adevărul în istorie*, în urma căutării, care apare foarte clar exprimată de însuși Andronic, într-una din istoriile sale pentru mănăstirile Neamț și Secu, păstrată ca manuscrisul românesc 1525 la Biblioteca Academiei, unde spune: „Și încă și de aceia, iarăși pe la unele lucruri este cam întunecată cunoștința adevărului istoriei, pentru ca nu cumva, după cum să află în grabă de folos, așa să fie și nebăgată în seamă. Pentru că este nebăgată în seamă, dacă se înțelege de aceia de către carii, nici să iubește, nici să păzește; **că adevărul nu este cu totul ascuns, însă este cam întunecat prin istorii, ci nu pentru ca să nu-l afle cei ce-l caută, ci ca să nu-l afle cei ce nu voiesc să-l caute**¹⁶²”.

Remarcăm totodată și efervescența culturală și interesul pentru istorie și pentru copierea și publicarea cărților religioase al obștii mănăstirii Neamț, în veacul al XIX-lea.

În concluzie, manuscrisul românesc 4611 păstrat la Biblioteca Academiei Române a constituit prototipul pentru manuscrisul românesc 63 de la biblioteca mănăstirii Noul Neamț, redactat de Andronic după plecarea în Basarabia și, totodată, a stat la baza scrierilor din Ceaslovul de la mănăstirea Neamț și a lucrării lui C. Erbiceanu, publicată în istoria mitropoliei Moldovei. Totodată, manuscrisul pune în lumină personalitatea autorului, grija și respectul său pentru izvoarele istorice, pentru conservarea informațiilor venite din trecut. Cunoașterea acestor surse editate și inedite, citarea și cercetarea lor, atât cât a fost posibil cu mijloacele acelor vremi, îl recomandă pe Andronic ca o personalitate culturală a timpului.

Summary

The purpose of this study is to present and briefly describe a manuscript (held by the Library of the Romanian Academy) comprising important information

¹⁶² BAR, Ms. rom. 1525, f. 4 r.

relating the ecclesiastical history of Moldavia. The work, written between 1857-1860 by Andronic Popovici, the famous hieromonk of the Neamț Monastery, is, in fact, a prototype of a larger manuscript, elaborated by the same author in 1872, at the New Neamț Monastery. The text is composed of two parts, entitled, the first one *The beginnings of Christianity and the religious hierarchy in Moldavia*, and, the second one *The names of the metropolitan bishops of Moldavia*. Andronic organized his work chronologically, presented the metropolitans, pointing out some elements: the name of each person, the period of the pastorate and the most important events of their lives. Some inadvertences and errors we can observe in the manuscript are owned to the imprecision of some historical sources used by the author for documentation. Andronic consulted a wide range of sources: charters, deeds, hagiographical sources, diptychs, chronicles, manuscripts, as well as edited works, as he had free access to the library of the Neamț Monastery, before the devastating fire in 1862.

Constantin Ungureanu*

POPULAȚIA BUCOVINEI ÎN PERIOADA ADMINISTRAȚIEI PROVINCIALE (1861-1918)

Imigrări și colonizări în Bucovina, până la mijlocul sec. al XIX-lea

La momentul anexării Bucovinei, în 1774-1775, în acest teritoriu locuiau cca. 68.700 de locuitori, dintre care cca. 60% români, cca. 31-32% ucraineni (ruteni și huțuli) și cca. 8% reprezentanți ai altor etnii, în principal evrei, țigani și armeni¹. Românii constituiau majoritatea absolută a populației și erau răspândiți pe suprafața întregii Bucovine. În zona dintre Prut și Nistru și în satele de pe valea Ceremușului, românii reprezentau circa o treime, iar ucrainenii două treimi din populație. Evreii constituiau cca. 3,5% din totalul populației și formau trei comunități importante la Cernăuți, Suceava și Vijnița. În acest teritoriu se mai aflau atunci aproximativ 420 de familii de țigani (cca. 3% din total), iar la Suceava, de mai multe secole, exista o puternică și influentă comunitate armeană, constituită din 58 de familii sau 0,4% din totalul populației.

În perioada administrației militare (1774-1786), numărul populației Bucovinei a crescut semnificativ (de la cca. 67.000-73.000 persoane în 1774, la cca. 135 mii persoane în 1786). Acest spor s-a datorat în principal imigrării intense în ținut a locuitorilor din provinciile învecinate. Până în 1779, cele mai însemnate imigrări s-au produs din Galiția. După anul 1779 s-a limitat simțitor posibilitatea refugierii rutenilor în Bucovina, iar sporul populației s-a datorat în principal imigranților din Moldova. Procesele migraționiste au avut în principal un substrat economic și social, autoritățile austriece fiind cointeresate în popularea ținutului.

„Înglobarea” Bucovinei în toamna anului 1786 în cadrul Galiției a provocat o emigrare însemnată a populației bucovinene în Moldova. Aceste emigrări au fost mai semnificative în primele trei decenii de administrare galițiană. Emigrarea populației a culminat în anii 1814-1816, când numărul locuitorilor s-a micșorat cu cca. 28.500 persoane sau cu 12,4% din total. Aceste emigrări aveau loc în cea mai mare parte pe seama românilor bucovineni, cele mai afectate de aceste procese fiind districtele din centrul și sudul Bucovinei. Treptat, procesele migraționiste au scăzut din intensitate, iar creșterea numerică a populației depindea mai mult de sporul natural.

În perioada administrației militare a demarat și procesul de colonizare a Bucovinei. Până în 1786 au fost întemeiate cinci colonii maghiare, trei cu lipo-

* **Constantin Ungureanu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece 1774-1918*, Chișinău, 2003, p. 38, 239.

veni și una cu mineri germani. În urma colonizărilor și imigrărilor, la sfârșitul anului 1786 numărul total al maghiarilor era de 2.350 persoane, al germanilor de cca. 1.580, al lipovenilor de cca. 400 persoane.

Pe parcursul administrației galițiene în Bucovina au fost întemeiate un șir de colonii germane, ceea ce a contribuit la mărirea ponderii populației germane din ținut. În Bucovina au fost înființate mai multe colonii cu mineri germani (în zona muntoasă din sud-vestul ținutului), câteva colonii cu sticlari din zona Boemiei. Cele mai numeroase au fost coloniile, întemeiate de către țărani germani. În perioada administrației galițiene, colonii separate au fost înființate doar de către imigranții germani și slovaci. Reprezentanții celorlalte etnii fie se stabileau cu traiul în coloniile deja existente, cum era cazul maghiarilor și lipovenilor, fie se așezau în localitățile mai importante, fără a forma colonii distincte (evreii, polonezii, armenii). Germanii, slovaci, maghiarii și lipovenii au înființat colonii separate, deoarece principala lor ocupație era agricultura. Evreii, polonezii și armenii se stabileau cu preponderență în centrele urbane, unde practicau comerțul, diverse meserii, arendau moșii sau ocupau diferite funcții administrative.

Populația Bucovinei în anii' 50-70 ai sec. al XIX-lea

În urma emigrărilor semnificative ale românilor bucovineni, mai ales până în anul 1816, al imigrării rutenilor și evreilor din Galiția, precum și al colonizării Bucovinei, în principal cu germani, pe parcursul administrației galițiene s-a produs o creștere rapidă a populației, dar și o modificare substanțială a structurii etnice și confesionale, în detrimentul populației românești. Dacă la începutul stăpânirii austriece, cca. 60-65% din populația Bucovinei era românească, atunci la mijlocul sec. al XIX-lea românii reprezentau deja mai puțin de jumătate din populația acestei provincii.

Până la mijlocul sec. al XIX-lea, însă, nu s-au publicat date statistice și nu s-au efectuat recensăminte oficiale privind structura etnică a populației Bucovinei. Totuși, majoritatea surselor originale de atunci constatau că românii încă constituiau populația de bază în această provincie. Primele date statistice oficiale despre etniile din provinciile Monarhiei habsburgice au fost publicate la mijlocul sec. al XIX-lea, cele mai veridice pentru Bucovina fiind evaluările statistice ale lui Karl Czoernig, șeful direcției statistice administrative de la Viena.

În a doua jumătate a sec. al XIX-lea a continuat să crească rapid numărul populației Bucovinei, atât pe cale naturală, cât și datorită proceselor migraționiste. Totodată, ponderea populației românești a continuat să scadă. Numai în decurs de două decenii, ponderea locuitorilor de naționalitate română s-a diminuat de la 48,5% în 1850, la 40,8% în 1869. În același timp, ponderea populației ucrainene s-a menținut aproximativ la același nivel de cca. 37,3-37,5%, dar a crescut mai rapid numărul locuitorilor de alte etnii, în special al evreilor și germanilor. În această perioadă, structura etnică a populației Bucovinei s-a modificat în felul următor:

Populația Bucovinei, după naționalități, în perioada 1850-1869²

Naționalitatea	1850		1857		1869	
	absolut	în %	absolut	în %	absolut	în %
Români	184.718	48,5	202.655	44,4	209.116	40,8
Ruteni	142.682	37,5	170.983	37,4	191.195	37,3
Germani	25.592	6,7	35.934	7,9	41.065	8,0
Evrei	11.856	3,1	29.187	6,4	47.754	9,5
Maghiari	5.586	1,5	7.282	1,6	8.586	1,7
Polonezi	4.008	1,1			6.719	1,3
Lipoveni	2.300	0,6	3.055	0,7	3.043	0,6
Cehi, slovaci	1.844	0,5	1.120*	0,2	2.650	0,5
Armeni	2.240	0,6	2.315	0,5	1.710	0,3
Alții			4.389**	1,0	126	
TOTAL	380.826	100	456.920	100	511.964	100

Note: * numai slovaci din coloniile Solonețul Nou, Poiana Micului și Pleș.

** majoritatea covârșitoare – polonezi și slovaci, care locuiau dispersat.

La mijlocul sec. al XIX-lea, românii încă reprezentau cca. $\frac{4}{5}$ din totalul populației în districtele Cernăuți, Gura Humorului și Storojineț, aproximativ $\frac{3}{5}$ în districtele Câmpulung, Rădăuți și Suceava, $\frac{2}{5}$ în Siret și $\frac{1}{2}$ în districtul Sadagura. Doar districtele Zastavna, Coțmani, Vijnița și Vascăuți, din nord-vestul Bucovinei, erau locuite în majoritate de ruteni³. În 1857, în partea de nord a Bucovinei, românii încă constituiau cca. 71-72% în districtele Cernăuți (rural) și Storojineț, 39,5% - în districtul Sadagura, situat în partea de nord a râului Prut, 34,8% - în orașul Cernăuți, 22,8% - în districtul Stănești⁴. În 1869, districtul politic Cernăuți rural (împreună cu Sadagura) era populat de 74.367 locuitori, inclusiv 28.315 (38,1%) români și 35.011 (47,1%) ruteni. Districtul Storojineț avea 54.344 locuitori, dintre care 27.127 (49,9%) români și 15.842 (29,1%) ruteni. În districtul Siret locuiau 46.929 persoane, românii constituind 14.339 (30,6%), iar rutenii – 14.881 (31,7%) din total. Totodată, în districtul Coțmani (cu Zastavna) locuiau doar 1.021 (1,3%), iar în districtul Vijnița (cu Putila) – respectiv 1.281 (2,6%) români⁵. Așadar, în anii '50-'70 ai sec. al XIX-lea, diminuarea populației românești a fost cea mai însemnată în orașul Cernăuți și în districtele cu popu-

² Pentru 1850 - Karl Czoernig, *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, Wien 1857, vol. I, p. 74-80; 1857 - *Hauptbericht und Statistik der Handels- und Gewerbekammer des Herzogthums Bukowina nebst topographisch-statistischer Darstellung des Kammerbezirkes mit Schlusse des Jahres 1861*, Czernowitz 1862, p. 104-105; 1869 - *Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode 1862-1871*, Lemberg 1872, p. 65-67.

³ Mihai-Ștefan Ceaușu, *Evoluții etno-demografice în Bucovina la sfârșitul sec. al XVIII-lea - începutul sec. al XIX-lea*, în *Codrul Cosminului* (serie nouă), Suceava, nr. 3-4, 1997-1998, p. 103.

⁴ *Hauptbericht und Statistik der Handels- und Gewerbekammer des Herzogthums Bukowina* ..., p. 104-105.

⁵ Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece 1774-1918*, p. 251.

lație mixtă Cernăuți (rural), Siret și Storojineț din centrul Bucovinei, iar în districtele Coțmani și Vijnîța minoritatea românească fusese aproape în întregime asimilată. Cauza principală a diminuării ponderii populației românești s-a datorat proceselor migraționiste din perioada respectivă, dar și asimilării etnice a minorității românești din nordul Bucovinei.

În perioada autonomiei provinciale, populația Bucovinei a continuat să crească mai ales pe cale naturală, fiind mai puțin influențată de procesele migraționiste. În această perioadă au mai fost întemeiate câteva colonii germane în partea centrală a Bucovinei. Pe moșiile satelor Banila Moldovenească, Berhomet pe Siret și Jadova au luat ființă coloniile germane Augustendorf, Alexanderdorf, Katharinendorf, Jadova Nouă și Nikolausdorf. Un număr însemnat de germani s-au stabilit la Storojineț, Hliboca și Stăneștii de Jos pe Ceremuș. Numai la Augustendorf coloniștii erau romano-catolici, în celelalte colonii majoritatea germanilor era de confesiune luterană.

Populația Bucovinei, în 1880-1910, după limba de comunicare

Începând cu anul 1880, recensămintele austriece au înregistrat etnia locuitorilor după criteriul limbii de comunicare. În Bucovina, marea majoritate a evreilor, indiferent dacă erau cetățeni austrieci sau străini, erau considerați drept vorbitori de limbă germană; toți lipovenii, deși vorbeau rusește, erau trecuți la limba de conversație ruteană; armenii catolici în marea lor majoritate se considerau vorbitori de limbă polonă, iar armenii orientali, care locuiau cu preponderență în sudul Bucovinei, se înscriau la limba de conversație română. În ceea ce-i privește pe ȣigani, ei acceptau limba de conversație a etniei majoritare din localitatea respectivă, dar erau și cazuri când ȣiganii din unele sate din zona populată compact de ucraineni se considerau vorbitori de limbă română.

În perioada 1880-1910, numărul populației permanente din Bucovina a crescut de la 568.453 persoane, în 1880, la 794.929, în 1910, adică cu 226.476 sau cu cca. 39,8%. Până în 1900, a scăzut procentul populației românești (de la 33,4% la 31,7%), ucrainene (de la 42,1% la 41,2%) și maghiare, dar a crescut ponderea locuitorilor, care se considerau vorbitori de limbă germană (de la 19,1% la 22%) sau poloneză (de la 3,2% la 3,7%). În schimb, în primul deceniu al sec. XX a crescut ponderea populației românești și poloneze, dar s-a diminuat cea a vorbitorilor de limbă ruteană și germană. Structura lingvistică a populației Bucovinei din această perioadă a fost următoarea:

Populația Bucovinei, în 1880-1910, după limba de comunicare⁶

Limba	1880		1890		1900		1910	
	absolut	în %	absolut	în %	absolut	în %	absolut	în %
Ruteană	239.690	42,1	268.367	41,8	297.798	41,2	305.101	38,4

⁶ Leopold Waber, *Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs*, în *Statistische Monatschrift*, 41 Jg., Wien, p. 706-707.

Română	190.005	33,4	208.301	32,4	229.018	31,7	273.254	34,4
Germană	108.820	19,1	133.501	20,8	159.486	22,0	168.851	21,2
Poloneză	18.251	3,2	23.604	3,7	26.857	3,7	36.210	4,6
Maghiară	9.887	1,7	8.139	1,3	9.516	1,3	10.391	1,3
Cehă, slovacă	1.738	0,3	536	0,1	596	0,1	1.005	0,1
Alte	62		47		233		117	
Total	568.453	100	642.495	100	723.504	100	794.929	100

Comparativ cu recensământul din 1869, cele mai mari modificări s-au consemnat în districtele cu populație mixtă din partea centrală a Bucovinei. În 1880, populația românească era dominantă în districtele Câmpulung, Rădăuți și Suceava din sudul Bucovinei, iar ucrainenii erau majoritari în Coțmani, Vijnîța și în partea de nord a districtului Cernăuți rural, din nord-vestul provinciei. În două districte din partea centrală a Bucovinei, nicio naționalitate nu avea o majoritate covârșitoare. Astfel, în Storojineț, 48% din locuitori erau români, față de 37,4% ruteni, iar în districtul Siret, rutenii constituiau 38% și românii – 29,9% din totalul populației.

Următoarele recensăminte nu au consemnat o modificare substanțială a structurii etnice a populației Bucovinei. În primul deceniu al sec. al XX-lea, ponderea populației românești a crescut de la 31,7% la 34,4%, iar a polonezilor – de la 3,7% la 4,6%. Concomitent, proporția locuitorilor ucraineni s-a redus de la 41,2% la 38,4%, dar și a vorbitorilor de limbă germană – de la 22% la 21,2%. Comparativ cu recensământul anterior, sporul absolut al populației românești a fost de 44.236 persoane, față de numai 7.303 al populației ucrainene.

Structura etnică a populației era diferită în localitățile urbane, unde domina populația vorbitoare de limbă germană. În 1910, în Bucovina erau 10 orașe și 6 târguri, ponderea populației urbane mărindu-se de la 15%, în 1857, la 23,9%, în 1910. Cele mai mari orașe erau Cernăuți (85.458 de locuitori), Rădăuți (16.604), Suceava (11.314), Storojineț (10.266), Câmpulung (8.726), Siret (7.815). Majoritatea locuitorilor din localitățile urbane erau germani și evrei, urmați de români, ucraineni și polonezi. În 1910, din cei 190.234 de locuitori ai localităților urbane, 90.681 (47,7%) erau vorbitori de limbă germană, 43.637 (22,9%) se considerau români, 34.159 (17,9%) ucraineni și 21.050 (11,1%) polonezi. În capitala Bucovinei, din totalul de 85.458 de locuitori, 41.360 (48,4%) erau germani și evrei, 15.254 (17,8%) ucraineni, 14.893 (17,4%) polonezi și 13.440 (15,7%) români. Cele mai urbanizate națiuni erau evreii, polonii și etnicii germani: 60,5% din evrei, 58,1% din poloni și 41,9% din etnicii germani locuiau în orașe și târguri. La români și ucrainenii această pondere era de 16% și respectiv 11,2%, iar 99,1% din maghiari și 92,5% din lipoveni locuiau la sate⁷.

În perioada 1880-1910, cel mai rapid a crescut numărul evreilor din Bucovina (de la 67.418 la 102.919 persoane). În 1910, proporția evreilor oscila în-

⁷ Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece ...*, p. 255, 263.

tre 18,8% în districtul Vijnița și 6,1% în districtul Gura Humorului. În primul deceniu al sec. al XX-lea s-a constatat și o tendință de diminuare a ponderii evreilor din Bucovina, care considerau germana drept limbă de conversație (de la 95,6% în 1900, la 93% în 1910), în schimb, s-a mărit simțitor numărul evreilor, care considerau ucraineana, româna sau poloneza drept limbă de comunicare. În 1910, din totalul de 102.925 de evrei, 95.706 (93%) considerau germana ca limbă de comunicare, urmată de limbile ucraineană (2.102 – 2%), poloneză (1.177 – 1,1%) și română (1.024 – 1%)⁸.

Numărul etnicilor germani era mult mai mic decât al vorbitorilor de limbă germană. Potrivit unei statistici, în 1900 în Bucovina locuiau 69.916 etnici germani, dintre care numai 5.131 (7,3% din total) în districtele din nord-vestul Bucovinei, populate compact de ucraineni. Germanii constituiau atunci în 12 colonii peste 90%, iar în alte 10 colonii – peste 50% din populație. În localitățile urbane din sudul Bucovinei, ponderea populației de etnie germană varia între 16,1% la Câmpulung și 44,2% la Gura Humorului. În orașul Cernăuți etnicii germani constituiau 20,4% din totalul populației, fiind mai numeroși în suburbiile Roșă (42,5%), Mănăstieriște (38,9%) și Caliceanca (27,5%)⁹.

La sfârșitul stăpânirii austriece practic s-a dublat numărul polonezilor sau al vorbitorilor de polonă din Bucovina (de la 18.251, în 1880, la 36.210, în 1910). Majoritatea polonilor locuiau dispersat, în diferite localități ale Bucovinei. Numai în fostele colonii slovace Pleș, Solonețul Nou și Poiana Micului ei constituiau peste 43% din populație. Ponderea polonezilor era mai mare într-un șir de sate din zona târgului Sadagura și din apropierea orașului Storojineț. La Cernăuți locuiau, în 1910, 14.893 sau 41% din totalul polonilor din Bucovina, ei având o pondere mai însemnată în suburbiile Caliceanca (32%) și Clocucica (21,5%)¹⁰.

Alături de lipoveni, maghiarii s-au caracterizat ca una din cele mai izolate comunități etnice din Bucovina. În 1910, din totalul de 10.391 de maghiari din Bucovina, 10.065 sau 96,9% din total locuiau în cele 5 colonii din sud-estul provinciei, din apropierea orașelor Rădăuți și Suceava¹¹. Maghiarii din Bucovina erau aproape exclusiv de confesiune romano-catolică, și numai la Andreasfalva erau în 1910 și 347 de maghiari protestanți calviniști.

Populația Bucovinei, după confesiuni

Alipirea Bucovinei la Austria a avut drept efect și o modificare substanțială a structurii confesionale a populației. Imediat după anexare au sosit în Bucovina diferiți funcționari militari și civili, meșteșugari, comercianți, care în marea lor majoritate erau de religie catolică. Procesele migraționiste însemnate și politica de colonizare au atras în Bucovina mii de țărani ruteni, germani, maghiari, po-

⁸ *Ibidem*, p. 264.

⁹ Norbert Zimmer, *Die deutschen Siedlungen im Buchenland (Bukowina)*, Plauen im Vagtland 1930, p. 29-32.

¹⁰ Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece ...*, p. 261.

¹¹ *Ibidem*, p. 261.

loni, slovaci, lipoveni, care, evident, nu erau de confesiune ortodoxă. Toate aceste procese au contribuit la diminuarea treptată a ponderii populației ortodoxe din Bucovina.

În anul 1816, ortodocșii din Bucovina încă constituiau aproape 90% din totalul populației, dar catolicii, care cu patru decenii mai înainte practic nu existau în acest teritoriu, deja constituiau 5,1% din total. În intervalul 1816-1850, numărul populației Bucovinei practic s-a dublat, iar ponderea locuitorilor ortodocși s-a diminuat până la 81,1% din total. În următoarele decenii a continuat să scadă ponderea populației ortodoxe, a armenilor catolici și ortodocși, dar a crescut proporția locuitorilor de confesiune romano-catolică, protestantă și mai ales mozaică. În perioada 1880-1910, numărul populației prezente din Bucovina a crescut de la 571.671 persoane, în 1880, la 800.098, în 1910, adică cu 228.427 sau cu cca. 40%. În acest interval a crescut procentul locuitorilor de confesiune romano-catolică (de la 11,1% la 12,3%) sau mozaică (de la 11,8% la 12,9%), dar s-a diminuat mai ales ponderea populației ortodoxe (de la 70,7% la 68,4%). Structura confesională a populației Bucovinei din diferiți ani este prezentată în tabelul de mai jos:

Populația Bucovinei, în 1823-1910, după confesiuni¹²

Confesiunea	1823		1850		1880		1910	
	absolut	în %	absolut	în %	absolut	în %	absolut	în %
Ortodoxă	213.924	87,8	306.150	80,7	404.450	70,7	547.603	68,4
Mozaică	6.282	2,6	14.618	3,9	67.418	11,8	102.919	12,9
Romano-catolică	14.540	6,0	32.673	8,6	63.691	11,1	98.565	12,3
Greco-catolică			13.453	3,6	17.589	3,1	26.182	3,3
Luterană	4.107	1,7	6.672	1,8	13.265	2,3	20.029	2,5
Calvină	277	0,1	574	0,2	934	0,2	484	0,1
Lipoveni	710	0,3	2.110	0,6	2.801	0,5	3.232	0,4
Armeni catolici	1.808	0,7	1.629	0,4	756	0,1	657	0,1
Armeni ortodocși	2.021	0,8	1.300	0,3	686	0,1	341	0,1
Alții					81		86	
Total	243.669	100	379.179	100	571.671	100	800.098	100

Structura populației după confesiuni era cea mai diversă în localitățile urbane ale Bucovinei, pe când în zona rurală, marea majoritate a populației era ortodoxă, cu excepția satelor locuite de germani, maghiari, polonezi sau lipoveni. În 1910, în 10 orașe din Bucovina locuiau 164.652 de persoane, inclusiv 55.195 (33,5%) mozaici, 49.000 (29,8%) ortodocși, 40.711 (24,7%) romano-catolici,

¹² *Ibidem*, p. 252.

12.974 (7,9%) greco-catolici, 5.729 (3,5%) luterani, restul de alte confesiuni. Tot atunci, 6 târguri din Bucovina erau populate de 28.960 de persoane, dintre care 15.828 (54,6%) ortodocși, 7.087 (24,5%) mozaici, 4.200 (14,5%) romano-catolici, 1.739 (6%) greco-catolici, 56 luterani. Capitala Bucovinei, împreună cu suburbiile, era locuită de 87.128 de persoane, inclusiv 28.613 (32,8%) mozaici, 23.474 (26,9%) romano-catolici, 20.615 (23,7%) ortodocși, 9.588 (11%) greco-catolici, 4.294 (4,9%) luterani, restul de alte confesiuni¹³.

În Bucovina nu exista o distincție clară între diferite confesiuni și etnii. Astfel, ucrainenii, germanii, maghiarii, armenii aparțineau diferitor confesiuni, iar principalele confesiuni ca ortodoxă, romano-catolică și protestantă cuprindeau pe reprezentanții mai multor etnii. În 1910, din totalul celor aproape 103 mii de evrei din Bucovina, 93% considerau germana ca limbă de comunicare; mai mult de jumătate din romano-catolici (50.009 persoane) erau etnici germani, restul fiind polonezi și maghiari; din cei 273.216 vorbitori de limbă română, 268.892 (98,4%) erau ortodocși; din 305.222 vorbitori de ucraineană, 274.758 (90%) erau ortodocși și 21.508 (7%) greco-catolici¹⁴.

Aproape toți protestanții luterani erau de naționalitate germană și locuiau fie în coloniile de țărani din sudul Bucovinei (Arbore, Bădeuți, Frătăuții Vechi, Ilișești, Ițcanii Noi, Milișeuți, Satul Mare, Tereblecea), fie în coloniile de mineri din sud-vestul provinciei (Freudenthal, Eisenau, Iacobeni, Louisenthal, Pojorâta). Un număr mai mic de luterani locuiau în comunitățile mai noi, înființate în a doua jumătate a sec. al XIX-lea în partea de nord a Bucovinei. Comunități importante de germani luterani existau de asemenea în orașele Cernăuți, Rădăuți și Suceava. În 1910, marea majoritate a protestanților luterani (19.475 persoane) erau de naționalitate germană. Tot atunci locuia și un număr mic de protestanți de alte etnii (176 români, 112 ucraineni și 98 poloni)¹⁵. Protestanții calvini erau de naționalitate maghiară și locuiau, în principal, la Andreasfalva. Emigrarea unui număr mare de maghiari, în 1883, inclusiv și de confesiune protestantă, a fost cauza principală a reducerii la jumătate a credincioșilor calvini, în perioada 1880-1890.

Cea mai puternică comunitate greco-catolică din Bucovina se afla la Cernăuți, unde, în 1910, locuiau 9.588 persoane de această confesiune sau cca. 36,6% din total. Numărul greco-catolicilor era însemnat și în alte localități urbane din Bucovina. În 10 orașe și 6 târguri locuiau 14.713 credincioși greco-catolici, adică 56,2% din totalul de 26.182 persoane. În sate, numărul greco-catolicilor era mai însemnat la Rarancea, Pohorlăuți, Hliboca, Cacica, Jucica Nouă, Seletin, Clit, Davideni, etc. Marea majoritate a greco-catolicilor din Bucovina era de etnie ucraineană, o parte fiind de origine din Galiția. În 1910, 21.508 greco-catolici sau 82,1% din total erau ucrainenii, 954 erau vorbitori de limbă germană, iar

¹³ *Ibidem*, p. 255.

¹⁴ Wilhelm Hecke, *Die Bevölkerung der Bukowina nach der Umgangssprache*, în *Statistische Monatsschrift*, vol. 40, Wien 1914, p. 716.

¹⁵ Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece ...*, p. 197.

majoritatea celorlalți (cca. 3.000 de persoane) era de naționalitate română. Cele mai importante comunități de greco-catolici români existau la Boian și Broscăuții Vechi¹⁶.

Aproape toți armenii catolici din Bucovina erau veniți din Galiția și erau vorbitori de limbă polonă. Marea lor majoritate locuia în partea de nord a Bucovinei, în principal în orașul Cernăuți. Treptat, ei s-au asimilat etnic și lingvistic, identificându-se cu națiunea polonă și religia catolică. Armenii ortodocși locuiau mai mult în sudul Bucovinei, în principal în orașul Suceava. Ei se identificau tot mai mult cu națiunea română și religia ortodoxă. La începutul sec. al XX-lea s-a micșorat și numărul lipovenilor din Bucovina. Din cauza lipsei de pământ, cca. 200 de lipoveni din Fântâna Albă au emigrat, în 1908, în Rusia. Procese similare s-au consemnat și în celelalte sate, locuite de lipoveni. În 1910, din totalul de 3.232 de lipoveni, cca. 91% erau concentrați în satele Climăuți, Fântâna Albă, Lipoveni și Lucavăț pe Siret (în colonia Lipoveni).

Satele cu populație mixtă româno-ucraineană

În districtele Cernăuți (rural), Siret și Storojineț din partea centrală a Bucovinei exista un număr mare de sate cu populație mixtă, româno-ucraineană. Atât românii, cât și majoritatea covârșitoare a ucrainenilor de la sate erau ortodocși, iar în satele cu populație mixtă, cei mai mulți locuitori posedau ambele limbi. Inițial, partea centrală a Bucovinei era populată în majoritate covârșitoare de români, dar treptat în acest spațiu s-au stabilit mulți ruteni din Galiția, care cu timpul au asimilat o parte din populația românească.

Încă la mijlocul sec. al XIX-lea, românii reprezentau cca. $\frac{4}{5}$ din totalul populației în districtele Cernăuți și Storojineț, și cca. $\frac{2}{5}$ în Siret. Peste două decenii, în 1869, românii mai constituiau 50% în districtul Storojineț, 38% - în Cernăuți (rural) și peste 30% - în districtul Siret. Asimilarea lingvistică a românilor din aceste districte a continuat și în deceniile următoare. Sate întregi, mai ales din apropierea orașelor Cernăuți, Storojineț și Siret, care încă în 1869 erau considerate ca fiind populate în majoritate de români, în 1880 au fost apreciate drept sate ucrainene.

Timp de două decenii, ponderea populației românești s-a diminuat cel mai semnificativ în districtul Storojineț (de la 48%, în 1880, la numai 35%, în 1900), iar proporția ucrainenilor a crescut de la 37,4%, la 42,3%. În acest interval, minoritatea românească practic a fost asimilată la Căbești, Comarești, Costești, Jadova, Panca. În alte sate, precum Banila Moldovenească, Broscăuți, Corcești, Davideni, a crescut semnificativ numărul ucrainenilor, în detrimentul locuitorilor de naționalitate română. În această perioadă s-a micșorat foarte mult ponderea românilor și în orașul Storojineț. În același timp, în câteva sate mari de lângă Cernăuți, precum Ceahor, Corovia, Cuciurul Mare sau Mihalcea, în ultimele două decenii din sec. al XIX-lea s-a consemnat o creștere lentă a numărului locuitorilor, care considerau româna ca limbă de conversație.

¹⁶ *Ibidem*, p. 192.

În districtele din sudul Bucovinei, satele locuite de ruteni se asimilau mult mai lent, ba, dimpotrivă, unele sate mixte continuau să se ucrainizeze. Astfel, în perioada 1880-1890, numărul ucrainenilor a crescut în mai multe sate cu populație mixtă din districtul Suceava, precum Danila, Găureni, Hatna, Măreței, Mitocul Dragomirnei. În câteva sate din sud-estul Bucovinei (la Ipotești, Șerbăuți, Milișeuții de Sus, Milișeuții de Jos) chiar s-a produs o inversare a structurii etnice a populației. De remarcat că, în majoritatea satelor respective au fost înființate inițial școli cu limba ucraineană de instruire, deși românii au cerut deschiderea măcar a unor clase paralele românești.

La începutul sec. al XX-lea a fost modificată legea electorală privind alegerile pentru Dietă și pentru Parlamentul de la Viena. S-a introdus votul direct și secret și au fost înființate curii electorale pe criterii etnice. Aceasta a făcut să crească importanța politică a structurii etnice a provinciei, fiindcă de rezultatele recensămintelor depindea dacă o anumită localitate va fi atribuită unei curii electorale românești sau ucrainene. În preajma recensământului din 1910, elitele politice și culturale românești au efectuat o amplă campanie de iluminare în zona rurală, pentru a-i convinge pe țăranii români din satele cu populație mixtă să se înscrie drept vorbitori de limbă română, deși mulți dintre ei cunoșteau bine și foloseau frecvent în conversație și limba ucraineană. În consecință, în multe sate din nordul Bucovinei, unde se părea că procesul de asimilare etnică devenise ireversibil, s-a produs o adevărată redeșteptare națională. În mai multe astfel de sate au fost deschise școli particulare românești, iar mulți români s-au înscris la recensământ ca vorbitori de limbă română.

În urma recensământului din 1910, cea mai însemnată modificare a raportului dintre români și ucraineni s-a produs în districtele Cernăuți (rural), Siret, Storojineț și Suceava. Cele mai senzaționale modificări, comparativ cu anul 1900, s-au produs în satele Cuciurul Mare, Mihalcea, Ceahor, Corovia, Molodia, (districtul Cernăuți rural); Banila Moldovenească, Broscăuții Noi, Broscăuții Vechi, Corcești, Davideni, Panca (districtul Storojineț); Tărășeni, Stârcea, Hliboca, (districtul Siret); Călinești Cuparencu, Călinești Ienachi, Danila, Hatna, Iacobeschi, Ipotești, Măreței, Mitocul Dragomirnei, (districtul Suceava); Milișeuții de Sus (districtul Rădăuți) etc.¹⁷.

Totuși, chiar potrivit recensământului din 1910, populația românească din multe sate din nordul Bucovinei era mai mică față de anul 1880. Astfel, în timp de trei decenii ponderea populației românești s-a diminuat la Banila Moldovenească, Căbești, Comarești, Corcești, Davideni, Huta Nouă, Jadova, Panca, în orașul Storojineț, la Tărășeni, Volcineț etc.¹⁸. În toate aceste localități, a crescut rapid ponderea populației ucrainene. Majoritatea acestor sate se afla în vecinătatea orașului Storojineț care, prin creșterea sa rapidă, a atras mulți imigranți și în satele apropiate.

¹⁷ *Ibidem*, p. 171, 254.

¹⁸ *Ibidem*, p. 171, 263.

Realizarea recensămintelor austriece după criteriul limbii de conversație nu era metoda cea mai reușită pentru identificarea structurii etnice a populației, mai ales într-un șir de sate cu populație mixtă româno-ucraineană din Bucovina. Fiind de confesiune ortodoxă și vorbitori de ambele limbi, era mai greu de determinat, dacă acești locuitori erau români, care vorbeau și limba ruteană, sau erau ucraineni, care înțelegeau și româna. Din această cauză, de multe ori depindea mai degrabă de recenzori, și nu de locuitori, la care limbă de comunicare era înscrisă populația din astfel de sate. Prin aceasta și se explică diferențele mari, înregistrate în anumite sate, la diferite recensăminte.

Știința de carte și identitatea națională a românilor bucovineni

Până la mijlocul secolului al XIX-lea nu a existat o diferență mare în ce privește identitatea națională a românilor bucovineni și basarabeni. Românii din Bucovina încă mai erau numiți atunci în paralel și moldoveni sau valahi. Pe parcursul administrației galițiene, românii din Bucovina nu au dispus de o autonomie națională, numărul școlilor cu predare în română era foarte mic, iar marea majoritate a populației era analfabetă. Din această cauză, până la mijlocul secolului al XIX-lea, nivelul de instruire și de alfabetizare a populației din Bucovina era comparabilă cu a celei din Basarabia.

După revoluția din 1848 s-a produs o mare deosebire în evoluția conștiinței și identității naționale la românii bucovineni și basarabeni. Pe parcursul întregii perioade de stăpânire austriacă, dar mai ales după revoluția din 1848, românii bucovineni au fost în permanentă legătură cu confrății lor din Moldova și Muntenia (după 1859 – România) sau cu cei din Transilvania și Banat, dar aproape că au lipsit legăturile cu românii din Basarabia. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în toate statisticile oficiale austriece românii bucovineni au fost înregistrați români sau vorbitori de limbă română. Grafia latină a fost introdusă în Bucovina aproape concomitent cu Moldova și Țara Românească, iar lingviștii și filologii bucovineni au participat activ la dezbaterile privind gramatica și fonetica limbii române.

În 1869 a fost adoptată o nouă lege a învățământului primar imperial, introducându-se obligativitatea frecventării școlilor primare, care erau scoase din subordinea bisericii. În ajunul declanșării războiului, școlile primare germane, românești, ucrainene, poloneze și maghiare dispuneau de inspectori școlari provinciali și districtuali proprii, care aveau dreptul să verifice doar școlile sau clasele cu limba respectivă de instruire. Atunci în orașul Cernăuți erau câte un inspector german, român, ucrainean și polonez, iar în celelalte districte școlare activau opt inspectori ucraineni, șapte români, cinci germani, doi polonezi și un maghiar.

În Bucovina au fost deschise inițial multe școli primare mixte cu două, trei și chiar patru limbi de instruire. Ulterior, odată cu dezvoltarea rețelei de școli primare, au fost deschise mai multe școli cu o singură limbă de instruire. În anul de învățământ 1912/1913, în Bucovina funcționau 564 de școli primare,

din care 219 ucrainene, 190 românești, 97 germane, 15 poloneze, 4 maghiare și 39 mixte (inclusiv 17 germano-române, 2 româno-ucrainene și 5 germano-româno-ucrainene)¹⁹. Până în 1913 au fost înființate și 13 școli primare private românești, majoritatea în sate mixte din nordul Bucovinei, frecventate de cca 1.400 de elevi²⁰.

În 1871, doar cca. 12-13% din copiii de vârstă școlară din Bucovina erau școlarizați. În deceniile următoare s-a mărit rapid procentul copiilor școlarizați, astfel că, în anul de învățământ 1912/1913, cca 96% din totalul copiilor de vârstă școlară frecventau o școală. În 1913, la școlile primare publice și private din Bucovina erau școlarizați 109.441 de copii, din care 41.635 (38%) români, 38.081 (34,8%) ucraineni, 23.072 (21,1%) germani și evrei, 4.791 (4,4%) poloni și 1.510 (1,4%) maghiari. În localitățile urbane peste 50% din elevi erau vorbitori de germană, cca 20-21% români, cca 17-18% ucraineni și cca 10% polonezi. În schimb, la sate cei mai mulți elevi erau români sau ucraineni²¹.

Dezvoltarea rapidă a învățământului primar din Bucovina a contribuit la diminuarea rapidă a populației nealfabetizate (de la 87,5%, în 1880, la 53,9%, în 1910). La începutul secolului al XX-lea erau știutori de carte 46,1% din locuitorii de peste 10 ani din Bucovina (în 1910), 43,5% din totalul populației din Transilvania și Banat (în 1910), 39,3% din locuitorii de peste opt ani din România (în 1912) și doar 15,6% din totalul populației Basarabiei (în 1897). În Bucovina, aproape 40% din românii mai în vârstă de 10 ani puteau scrie și citi în limba maternă, dar acest indicator era mult mai înalt la tinerii de 20-30 ani (49,1%), dar mai ales la copiii și adolescenții de 10-20 ani (72,5%).

În ajunul declanșării Primului Război Mondial, exista o mare deosebire a conștiinței și identității naționale la românii bucovineni și basarabeni. Românii din Bucovina aveau o puternică conștiință națională românească, dispuneau de învățământ primar și parțial secundar în limba maternă, aveau posibilitatea să activeze în diferite societăți culturale și profesionale, constituite pe criterii etnice. În Bucovina funcționau mai multe partide politice românești, iar românii bucovineni aveau o influență dominantă în Dieta provincială de la Cernăuți. În capitala Bucovinei și în alte localități erau editate un șir de ziare, reviste, cărți în limba română, dar exista și acces la presa românească și cărțile ce erau tipărite în România sau Transilvania. În toate localitățile cu populație românească din Bucovina activau biserici, unde serviciul divin se desfășura în limba română, iar marea majoritate a preoților era de naționalitate română.

Summary

At the time of the annexation of Bukovina by the Habsburg Empire, in this territory lived approx. 68 700 inhabitants, of whom approx. 60% were Romanians, approx.

¹⁹ Constantin Ungureanu, *Învățământul primar din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)*, Chișinău, Editura Civitas, 2007, p. 187.

²⁰ *Ibidem*, p. 141.

²¹ *Ibidem*, p. 192-194.

31-32% - Ukrainians (Ruthenians and Hutsuls) and approx. 8% representatives of other ethnic groups, mainly Jews, Gypsies and Armenians. As a result of migration and colonization of Bukovina, there was a rapid population growth, but also a substantial change in ethnic and confessional structure, to the detriment of the Romanian population. Only within two decades, the percentage of Romanian nationality inhabitants decreased from 48.5% in 1850 to 40.8% in 1869. Austrian censuses from the years 1880-1910, which registered population based on their language of communication, witnessed particularly a significant reduction of Romanian speakers. In 1910, from the total population of Bukovina, 38.4% were speakers of Ukrainian, 34.4% - of Romanian, 21.2% - of German (mostly Jews), 4.6% - of Polish, 1.3% - of Hungarian. During Austrian rule, the religious structure of the population also significantly changed. In 1910, from the total of approx. 800 thousand inhabitants of Bukovina, 68.4% were Orthodox, 12.9% Mosaic, 12.3% Roman Catholic, 3.3% Greek Catholic, 2.5% Lutheran, 0.4% Lipovans

Григорий Давидович Шкундин*

РУМЫНСКИЙ ФАКТОР В НАСТУПЛЕНИЯХ РОССИЙСКОЙ АРМИИ В 1916-1917 ГГ. (ВЛИЯНИЕ, ПРОЯВЛЕНИЕ, ПОСЛЕДСТВИЯ)

Румынский фактор играл важную роль в стратегическом планировании верховного российского командования при подготовке и осуществлении летних наступательных операций на Юго-Западном фронте в 1916 и 1917 гг. Конечно, в каждом случае значимость этого фактора определялась конкретными обстоятельствами. Наиболее существенное различие заключалось в том, что во время первого из названных наступлений, вошедшего в историю как «Брусиловский прорыв», Румыния еще сохраняла нейтралитет. А спустя год она была уже союзницей – пусть неудачливой – России и других стран Антанты, и ее армия самым активным образом участвовала в наступлении. Тем не менее, ряд общих черт, позволяет, на наш взгляд, рассмотреть данный вопрос в рамках одной статьи.

Обозначившийся в начале июня 1916 г. успех войск генерала Алексея Алексеевича Брусилова произвел сильное впечатление в Румынии. Преследуя австро-венгерского противника, стремительно наступавшие казацьи сотни ненароком перешли румынскую границу и вечером 10 июня заняли село Маморница. На следующий день после протеста румынской стороны Брусилов направил командовавшему войсками телеграмму с резким выговором за «недопустимое своеволие»¹. Петроград принес объяснения и извинения, которые в Бухаресте были сочтены удовлетворительными, и российские солдаты покинули территорию Румынии. Император Николай II даже поблагодарил местные власти уезда Дорохой за предупредительность². По словам военного историка К. Кирицеску, румынское общественное мнение восприняло известие об инциденте в Маморнице не с волнением, а даже с некоторой симпатией³. А премьер-министр Ионел Брэтиану, к неудовольствию своих политических против-

* Шкундин Григорий Давидович, кандидат исторических наук, зав. кафедрой Международного независимого эколого-политологического университета в Москве, вице-президент Российской ассоциации историков Первой мировой войны.

¹ Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. 2003. Штаб Верховного Главнокомандующего (Ставка). Оп. 1. Д. 82. Л. 24.

² Duca I. G., *Memorii*. Vol. II. *Neutralitatea*. Timișoara, 1993, p. 121–123; Виноградов В. Н., *Румыния в годы Первой мировой войны*, М., 1969. С. 161.

³ Kirițescu C., *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919*, Vol. I. București, 1989, p. 191.

ников⁴, воспринял инцидент в Маморнице и нарушение российскими войсками нейтрального статуса Румынии всего лишь как несчастную случайность. Этот факт был первым признаком того, что российское наступление весьма желанно для официального Бухареста. В тот же день, 10 июня, российский посланник в Бухаресте Станислав Альфонсович Поклевский-Козелл сообщал в Петроград, что после начала наступления он не торопился к Брэтиану, «предоставив ему инициативу свидания». Тот являлся главным «архитектором» румынской внешней политики. Опасаясь пропустить решительный день, он самолично явился в русскую миссию с горячими поздравлениями. Брэтиану поспешил связать порванную ранее нить вялотекущих переговоров с державами Антанты на предмет вступления румын в войну⁵. По мнению посланника, у румынского премьера «начинает появляться надежда, что благодаря удивительной мощи нанесенного нами удара и чуждому духу русской армии это наступление может дать крупные результаты и поставить на очередь вопрос о выступлении Румынии»⁶. Как пишет американский историк А. Райбер, «этот коварный румынский государственный муж всегда следил за военными операциями. В конечном счёте, его действия определяла русская армия»⁷.

Французское правительство, наиболее заинтересованное в военном выступлении румын, в свою очередь, сочло момент чрезвычайно подходящим для давления на Бухарест. 16 июня глава кабинета Аристид Бриан пригласил к себе румынского посланника Александру Лаховари и настойчиво советовал румынским правителям покончить с колебаниями. По его словам, успехи русских войск в Галиции и Буковине создали наиболее благоприятные условия для выступления Румынии на стороне Антанты, и что в самое ближайшее время наступит момент, когда Румыния будет больше не в состоянии, сохраняя нейтралитет, выполнить свою социальную миссию и воплотить в жизнь собственный национально-государственный идеал. Проникшись аргументами Бриана, Лаховари горячо обещал ему поддержать их перед Брэтиану⁸.

⁴ Marghiloman A., Note politice, Vol I. București, 1993, p. 405.

⁵ Об этих переговорах см.: Виноградов В. Н., Указ. соч. С. 149–153; Емец В. А., *Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны*, М., 1977. С. 284–291; Preda D., *România și Antanta: Avatururile unei mici puteri într-un război de coaliție 1916–1917*, București, 1998, p. 13–23; За балканскими фронтами Первой мировой войны. М., 2002. С. 248–250; Шкундин Г. Д., *Не замочить ли нам Кобурга?* // Родина. 2009. № 6. С. 54–55; Каширин В. Б., *Поход в Добруджанскую степь: эволюция замысла, планирование и подготовка экспедиции русских войск за Дунай в 1916 году* // STUDIA BALKANICA. К юбилею Р. П. Гришиной. М., 2010. С. 148–149.

⁶ Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. 138. Секретный архив министра. 1916. Д. 563. Л. 48, 71.

⁷ *Russian diplomacy and Eastern Europe: 1914–1917*, N. Y., 1963, p. 262.

⁸ *Un livre noir: Diplomatie d'avant-guerre et guerre d'après les documents de archives russes (1900–1917)*, T. III. P., 1923. I. III, p. 69–70; Pingaud A., *Histoire diplomatique de la France pendant*

Действительно, тем временем российские войска повторно в ходе войны заняли Буковину. 9-я армия генерала Платона Алексеевича Лечицкого вступила в Черновцы 18 июня. Именно этот день стал рубежным в изменении настроений румынской общественности. Буквально утром этого дня генерал Александру Авереску сетовал в своем дневнике: «Военный дух среди нас падает в широких кругах и в массе населения»⁹. С получением известия о взятии Черновиц ситуация в Бухаресте изменилась до неузнаваемости. На следующий день австро-венгерский посланник в Румынии, будущий глава габсбургской дипломатии граф Оттокар Чернин докладывал в Вену о бухарестских настроениях: «Сейчас мы в Румынии находимся там же, где были год назад. Надежда, что они [т.е. румыны. – Г. Ш.] смогут успешно напасть на нас, снова здесь начинает преобладать. Все они опять обращают свои взгляды к Трансильвании, считавшейся несколько месяцев назад потерянной»¹⁰. Поначалу Чернин не сумел полностью осознать критичность обстановки. Не обладая оперативным кругозором военных, он считал наступление Брусилова временным успехом и видел – ни более, ни менее – положение Румынии таким же, каким оно было год назад. А между тем процесс по вовлечению Румынии в Антанту уже прошел «точку невозврата». Пессимистичнее оценивали ситуацию военные руководители Центральных держав. Так, начальник германского Полевого генштаба генерал Эрих фон Фалькенгайн уже с момента падения Черновиц опасался, что Румыния объявит войну Австро-Венгрии. Но, отказывая габсбургскому союзнику в посылке подкреплений, взамен Фалькенгайн предлагал усилить роль болгарского фактора, угрожать румынам болгарской армией: «В таком случае Болгария может оказать на Румынию сдерживающее влияние»¹¹. Он писал: «Пока что как Германия, так и Болгария должны продолжать, пусть даже лицемерно, поддерживать эти отношения [с Румынией. – Г. Ш.], которые установились в результате сближения до русского наступления»¹². Что же касается сроков возможного выступления Румынии, то здесь Фалькенгайн просчитался. По его мнению, оно могло произойти не раньше середины сентября, т. е. лишь после окончания жатвы румынскими крестьянами¹³.

la grande guerre, Т. II, Р., 1939, р. 183; Gorun H., *Relațiile româno-franceze în anii neutralității României (1914–1916)*, Craiova, 2006, р. 176.

⁹ Averescu A., *Notițe zilnice din războiul (1914–1916)*, București, 1937, р. 126.

¹⁰ *1918 la români: Desăvîrșirea unității național-statale a poporului român*, Vol. I. *Documente externe 1879–1916*, București, 1983, № 209, р. 709–710. См. также: Iorga N., *Războiul nostru în note zilnice 1916–1917*, Vol. II. Craiova, 1922, р. 73.

¹¹ *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи*, Т. II. 1916–1918 г. София, 2005. №№ 32, 33. С. 98–100.

¹² Марков Г., *Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916*, София, 1995. С. 246.

¹³ Фалькенгайн Э. фон, *Верховное командование 1914–1916 в его важнейших решениях*, М., 1923. С. 258. Этот сдержанный в отношении сроков оптимизм начальника Генштаба передался Вильгельму II и перерос в чрезмерный. Буквально утром 27 августа, когда до

В уже упомянутой депеше от 19 июня Чернин писал, что Брэтиану «мечется между двумя полюсами: с одной стороны, не упустить момент для того, чтобы вовремя поучаствовать в ожидаемой им победе Антанты, с другой стороны, выступить против нас как можно позже с минимально возможным риском. С присущими ему способностями господин Брэтиану стремится проскользнуть между этими двумя скалами – ожидая, опасаясь и надеясь»¹⁴.

Нерешительность Брэтиану подтверждается и итальянскими дипломатическими документами¹⁵. Так, посланник в Бухаресте барон Карло Фашотти доносил в Рим 24 июня, что даже после занятия Черновиц румынский премьер упорствовал в своем пессимизме, полагая (в общем-то, верно!), что у российской армии недостаточно ресурсов для развития наступления, а внушавшая ему страх Германия ни в коем случае не допустит коллапса своего габсбургского союзника¹⁶.

Французы тем временем оказывали давление не только в Бухаресте, но и в Петрограде. 25 июня французский посол Морис Палеолог обратился с личным письмом к главе российской дипломатии Сергею Дмитриевичу Сазонову. Правительство республики, указывал он, считает скорейшее вовлечение Румынии в войну вопросом первостепенной важности. Надо воспользоваться тем эффектом, который произвело на короля Фердинанда, румынскую общественность и самого Брэтиану русское наступление. Разве можно быть уверенным, что завтра будут существовать столь же благоприятные обстоятельства? Тот факт, что Сазонов придерживался иного взгляда в румынском вопросе, посла не смущал: с русским правительством союзники по Антанте считались всё меньше. Он просил (фактически требовал), чтобы министр поддержал перед Ставкой высказанную им точку зрения, и сообщил, что Бриан собирался прибегнуть к «настойчивому языку» в Бухаресте¹⁷.

Через два дня в ведомстве у Певческого моста Сазонов и Палеолог рассматривали карту театра военных действий. Посол записал в своем дневнике: «Русские взяли Кымпулунг, к юго-западу от Черновиц, эта победа делает их хозяевами Буковины и подводит их к Карпатам. Мы следим с Сазоновым по карте за ходом наступления; он мне говорит:

– Вот когда должна бы выступить Румыния... Она бы могла свободно пройти до Германштадта, до Темешвара... до самого Пешта... Но Брэтиану

вступления Румынии в войну оставались уже считанные часы, кайзер с улыбкой заявлял своим приближенным, что он за Румынию спокоен.

¹⁴ 1918 la români..., p. 709.

¹⁵ *La Romania nella Grande Guerra: Documenti militari e diplomatici italiani, 1914–1918* / A cura di R. Dinu, I. Bulei. București, 2006, № 110, p. 189.

¹⁶ *I Documenti diplomatici italiani. Quinta ser*, Vol. 6 (18 giugno – 31 dicembre 1916), Roma, 1988, p. 29.

¹⁷ АВПРИ. Ф. 138. Секретный архив министра. 1916. Д. 563. Л. 116.

не способен на простые, прямодушные решения. Вы увидите, он пропустит все возможности»¹⁸.

Настойчивость французов в румынском вопросе объяснялась еще и тем, что «верденская мясорубка» уносила каждый день тысячи солдатских жизней. Людские резервы Франции таяли. Её Верховный главнокомандующий генерал Жозеф Жоффр стремился поэтому поспешно организовать новый фронт на Балканах, чтобы отвлечь туда часть германских сил и ослабить натиск под Верденом. В конце июня даже приходится считаться с возможностью падения крепости. 25 июня во время беседы Палеолога в российском МИД начальник канцелярии министерства барон Маврикий Фабианович Шиллинг заявил, что «чем больше Союзники будут увещевать румын выступить, тем более последние возомнят о себе в предположении, что Союзники крайне нуждаются в их выступлении, и что поэтому Румынии выгодно оттягивать таковое, заламывая всё большую цену за свое вооруженное содействие». В ответ Палеолог мотивировал французскую позицию «невольной усталостью во французском народе»¹⁹.

В Ставке в Могилеве французы и британцы оказывали бесцеремонное давление по румынскому вопросу на генерала Михаила Васильевича Алексеева, начальника штаба Верховного Главнокомандования. Раздраженный Алексеев сердито заявил: «Пусть господа французы и англичане благоволят взять на себя эту работу [по вовлечению Румынии в войну – Г. Ш.], не возлагая её на русскую армию»²⁰. Нажим союзников явился основным фактором, заставившим русское командование снять свои возражения против выступления Румынии и присоединиться к действиям французов в Бухаресте, которые оно осуждало за несколько дней до этого.

Существовали обстоятельства, способствовавшие тому, что Алексеев с большей легкостью, чем можно было ожидать, примирился с мыслью о необходимости изменить прежнюю позицию. В своей оценке сложившегося летом 1916 г. положения он допустил стратегический и политический просчет. Дело в том, что ни одна из предпринимавшихся Антантой военных операций не приносила успеха, подобного успеху брусиловского наступления. Казалось, еще один рывок, еще один удар, и Габсбургская монархия рассыплется. И Алексеев, чересчур радужно оценивая военно-стратегическую обстановку, решил, что австро-германские силы измотаны и не в силах перейти к активным операциям. «Австрийская армия, ко-

¹⁸ Палеолог М., Царская Россия накануне революции, М., 1991. С. 146. Германштадт и Темешвар – австро-венгерские названия современных румынских городов Сибиу и Тимишоара.

¹⁹ Дневник Министерства иностранных дел за 1915–1916 гг. // Красный архив. Т. 32. М., 1929. Т. I. С. 61–62. Запись от 25 июня 1916 г.

²⁰ Базаревский А. Х., Влияние держав Согласия на выступление Румынии и невыгоды этого выступления для России // Кто должник? М., 1926. С. 280.

нечно, способна к упорной обороне, – писал он российскому военному агенту в Бухаресте полковнику Александру Александровичу Татаринovu 30 июня, – но степень её современного расстройствa не позволит ей вернуть способность к решительным наступательным действиям»²¹. Немцы с трудом наскребли для помощи своим союзникам 7 дивизий. Нейтралитет Румынии, по мнению начальника штаба Ставки, «очень ценен» в любое время, когда предвидятся «активные действия противника на юге». Но в тот момент он считал их невозможными.

За первой ложной посылкой следовала вторая, Алексеев питал совершенно неосновательные надежды на то, что Болгария поглощена Салоникским фронтом и против румын не выступит, а более того, даже возможно заключит сепаратный мир со странами Антанты²². Сказывалось незнание Алексеевым внутренней ситуации в Болгарии, которая к тому времени уже была прочно привязана к германской военной колеснице и находилась в сильнейшей степени экономической, политической и военной зависимости от Германии.

Неверные послышки привели к ошибочному выводу. «При этих условиях, – полагал Алексеев, – устраняется опасность нападения [Четверного союза. – Г. III.] на Румынию и выдвигаются все выгоды её выступления»²³. То же самое Алексеев утверждал и в послании к Жоффру от 29 июня: «Для Румынии выступление является необходимым и выгодным и в то же время неизбежным»²⁴. В таких условиях 600–700 тыс. румынских штыков могли бы явиться значительным фактором в решении судеб войны.

До настоящего времени, продолжал 2 июля Алексеев инструктировать Татаринова, он «не считал удобным делать настойчивые представления перед румынскими руководителями». «Сложившаяся ныне военная обстановка, – продолжал генерал, – побуждает меня возложить на Вас обязанность выяснить дело генералу Илиеску [заместителю начальника румынского Генштаба. – Г. III.] и высказать, что трудно ожидать в будущем более благоприятных условий для вооруженного выступления Румынии». Послание Алексеева заканчивалось многозначительно: «Выступление Румынии теперь же будет иметь соответствующую ценность, чего не могу сказать в случае, если решение будет отложено на неопределенное время. Обстановка повелевает румынам присоединиться к нам теперь или никогда»²⁵.

²¹ АВПРИ. Ф. 138. Секретный архив министра. 1916. Д. 563. Л. 153.

²² *Ставка и Министерство иностранных дел* // Красный архив. Т. 29. М., 1928. С. 1, 5.

²³ Там же, С. 1.

²⁴ Палеолог М., *Указ. соч.*, С. 149.

²⁵ Подчеркнуто в оригинале. См.: РГВИА. Ф. 2003. Штаб Верховного Главнокомандующего (Ставка). Оп. 1. Д. 1178. Л. 8. Полный текст этой телеграммы опубликован в кн.: Bulei I., 1916. *Zile de vară*, București, 1978, p. 96–97. См. также: Палеолог М., *Указ. соч.*, С. 149–150.

Важные стратегические мысли высказывал в это время в Петрограде и бывший военный министр генерал Алексей Андреевич Поливанов. Несмотря на отставку, он продолжал поддерживать близкие отношения с Алексеевым, который его очень ценил. 5 июля в разговоре с Палеологом генерал предположил, что дальнейшее наступление российских войск будет развиваться в направлении Вильно, Брест-Литовска и Люблина. На вопрос же французского посла о Кракове, Поливанов ответил: «Наверяд ли. Но, во всяком случае, это зависит от Румынии. Будь мы уверены в выступлении румынской армии, мы были бы спокойнее за наш левый фронт, и нам бы оставалось только поддерживать связь с нашим новым союзником. Но если Румыния останется нейтральной, нам придется быть гораздо осмотрительнее, и это значительно задержит всё наступление. Но каково бы ни было решение румынского правительства, мы должны знать его немедленно. В Бухаресте, как будто даже не знают, что наступление в полном разгаре...»²⁶.

При условии выступления Румынии Алексеев был склонен изменить оперативный план наступления, перенеся всю тяжесть операций на южный участок русского фронта. В целях союзнического взаимодействия и скорейшего достижения целей войны предполагалось, что румынская армия будет наступать против Австро-Венгрии на левом крыле войск Брусилова с нанесением главного удара в Трансильвании и далее на Будапешт. Именно так ставился вопрос в проекте военной конвенции, который был направлен Алексеевым через Татаринова в Бухарест 11 июля²⁷. Уж если суждено видеть Румынию в лагере Антанты, то она должна выступить в благоприятный со стратегической точки зрения момент, как можно быстрее, пока не улетучился эффект брусиловского наступления. Начальник штаба Ставки настаивал на том, чтобы румыны начали военные действия не позднее первой недели августа²⁸. «Для генерала Алексева главное – это момент выступления Румынии, и этим объясняются его несколько категоричные требования, к ней обращенные», – передавал в МИД чиновник министерства по особым поручениям Н. В. Муравьев²⁹. Члены кабинета Брэттиану восприняли слова Алексева «Теперь или никогда!» как ультиматум, обращенный к Румынии³⁰.

В середине июля, когда переговоры с румынами о заключении военной конвенции приобрели предметный характер, Алексеев телеграфировал Брусилову: «По видимому, можно надеяться, что Румыния присоединится к нашему союзу и в конце этого месяца или начале августа [ст. ст. – Г. Ш.] объявит войну Австрии и Болгарии. Оставив до ста тысяч в Добрудже,

²⁶ Палеолог М., Указ. соч., С. 153.

²⁷ *Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Румынский фронт*, М., 1922. С. 69–70.

²⁸ Палеолог М., Указ. соч., С. 159.

²⁹ *Ставка и Министерство иностранных дел...* С. 1–2.

³⁰ Dusa I. G., *op. cit.*, p. 127.

румыны до 250 тысяч направят в Трансильванию. ...Выступление Румынии сильно изменит обстановку и некоторое ослабление фронта вполне окупится»³¹.

В чисто деловом тоне Алексеев через Татаринова уговаривал не отягощенных боевым опытом румынских руководителей: «При данных условиях каждый потерянный Румынией день будет оплачен лишними трудами и потерями румынской армии. То, что можно было захватить сравнительно легко, придется брать упорными боями, каждый день отсрочки предоставляет противнику время укреплять позиции, собирать войска. ...Интересы дела требуют решения принимать быстро, дабы не дать неприятелю времени закончить подготовку»³².

Дипломатия Антанты стремилась форсировать переговоры с румынами, поскольку их участие в боевых действиях могло помочь брусилловскому наступлению. Но препирательства по основным пунктам предполагаемой военной конвенции тянулись более месяца³³. Из Петрограда настаивали, чтобы Брэтиану конкретно ответил на два вопроса – когда и в каком направлении румыны нанесут удар. Но тот, видя, что цена Румынии повышается с каждым днём, продолжал дипломатическое маневрирование. Он потребовал, чтобы за 10 дней до вступления Румынии в войну войска Союзников на Салоникском фронте начали наступление против болгар. В качестве ориентировочной даты вступления в войну Брэтиану называл начало сентября – т.е. время, достаточное для того, чтобы румынские крестьяне собрали урожай.

С самого начала брусилловского наступления Брэтиану подвергался давлению со стороны интервенционистов, т. е. сторонников вступления Румынии в войну³⁴. Их возглавлял один из лидеров консервативной партии Николае Филипеску. Его печатный орган – газета “Эпока” – не могла сдерживать ликования и не жалела красок в описании бедствий, свалившихся на Габсбургскую монархию. Поэт Октавиан Гога писал на страницах этой газеты: «Австрийская навозная куча, которая так долго отравляла воздух, разбросана русскими штыками, войска шёнбруннского старца [т.е. императора Франца Иосифа. – Г. Ш.] бегут на фронте в 300 километров». Передовую статью газета озаглавила «Брусиллов-врач. Генерал излечивает правительство Брэтиану от “микроба нейтралитета”». Пора прекратить колебания – таков был смысл назиданий³⁵. Газета «Адевърул», издававшаяся одним из самых убежденных антантофилов, Константином

³¹ Цит. по: Каширин В. Б., *Указ. соч.*, С. 151.

³² РГВИА. Ф. 2003. Штаб Верховного Главнокомандующего (Ставка). Оп. 1. Д. 1178. Л. 270.

³³ См. подробно: Rudeanu V., *Memorii din timp de pace și război*, București, 1989; Kirițescu C., *op. cit.*, p. 193–197; Емец В. А., *Указ. соч.*, С. 294–303; Torrey G., *Romania and World War I*, Iași; Oxford; Portland, 1998, p. 139–153.

³⁴ См. подробно: Bulei I., *op. cit.*, p. 103–107, 128–129; Torrey G., *op. cit.*, p. 110–112.

³⁵ Ероса. 1916. 12 iunie; 15 iunie, 21 iunie.

Милле, прямо требовала отставки правительства в том случае, если оно не примет решения о немедленном вступлении в войну³⁶. Теперь или никогда! Эти слова раздавались в Бухаресте повсеместно, даже некоторые социал-демократы тоже призывали не «упустить» момент...

Положение Брэтиану в те недели было, конечно, незавидным. Помимо прочего, ему приходилось прилагать еще массу усилий, чтобы маскировать свои истинные намерения от Чернина. 28 июня у них состоялся продолжительный разговор. Доклад Чернина в Вену своему начальству – министру иностранных дел Иштвану Буриану об этом разговоре завершался категоричным выводом: Брэтиану удержит Румынию в состоянии нейтралитета, только если русские войска будут отброшены, или, по крайней мере, их натиск будет остановлен. К этому времени Чернин осознал всю критичность положения и пришел к выводу, что вступление Румынии в войну на стороне Антанты этот лишь вопрос времени. В этой же телеграмме он прозорливо отметил, что «критический момент наступит во второй половине августа». Чернин обращал свой взор к военным кругам Габсбургской монархии: «Дипломатическая работа здесь может отложить или поколебать на некоторое время угрожающие для нас шаги; однако, в конечном счете, она не может им помешать. Созданные орудиями факты намного сильнее дипломатических трюков»³⁷.

Конрад фон Хётцендорф, начальник Штаба и фактический главнокомандующий габсбургской армии не оспорил заключения Чернина, но не был и в состоянии предпринять скорое контрнаступление против Брусилова. Наоборот, в те дни он ожидал нового наступления 8-й армии генерала Алексея Максимовича Каледина на Ковель. Правда, нельзя сказать, что австро-венгерское командование не уделяло большого внимания южному участку фронта. 4 июля была создана группа армий, которая в целях дезинформации русского командования называлась 12-й армией. Её командующим был назначен престолонаследник Карл Габсбург, которому спустя три месяца было суждено стать последним монархом Австро-Венгрии. В состав этой группы армий вошли 3-я и 7-я австро-венгерские армии, а также германская Южная армия³⁸. Этим силам предназначалось осуществить контрнаступление с территории юго-восточной Галиции в направлении Буковины и ударить по южному крылу российской армии. Таким способом Вена хотела доказать румынам военную слабость России и склонить её к сохранению нейтралитета³⁹.

³⁶ Adevărul. 1916. 1 iulie. Nr. 10513. Эти нападки были частью многолетней кампании, которую Милле и его газета вели против Брэтиану. См. подробно: Novăcescu I., *Linșajul mediatic în politica românească: 1919*. "Adevărul" versus Ion I. C. Brătianu. București, 2013.

³⁷ 1918 la români... № 216, p. 725–726.

³⁸ Залесский К. А., *Кто был кто в Первой мировой войне*, М., 2003. С. 280.

³⁹ Cramon A. von, *Unser Österreich-Ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege*, Berlin, 1920, s. 63.

Если же рассуждать с политической точки зрения, а не чисто военной, то, имея в виду, в первую очередь, румынский фактор, в Вене больше были обеспокоены судьбой Буковины, чем Волыни. Буриан напрямую просил германского рейхсканцлера Теобальда фон Бетман-Гольвега «выдавить» российские воска из Буковины. Но эта просьба осталась без последствий. На полях официального ответа Буриану от 16 июля кайзер Вильгельм II собственноручно написал: «Я понимаю высокие политические интересы этой помощи, которая может удержать Румынию от нападения на Центральные державы, но наши резервы совершенно исчерпаны»⁴⁰.

Итак, кабинет Брэтиану вышел из политической стагнации и с приближением русских армий чувствовал себя иначе в водовороте событий. Он уверенно устремился в «объятия» Антанты, понимая, что стратегическая инициатива перешла в её руки. В своих донесениях Буриану 18 и 19 июля Чернин писал, что не видит более сил и возможностей дипломатическим путем удержать Румынию от объявления войны Габсбургской монархии. Быстрое изменение военной обстановки на Восточном фронте в пользу Центральных держав он указывал в качестве единственного серьезного барьера против румынских намерений. Но в его депеше от 21 июля это звучало скорее как несмелое ожидание, чем твердая убежденность. Спокойный тон его прежних донесений сменился лихорадочными оправданиями, что дипломатия более ничего не в состоянии сделать, что Брэтиану уже чувствует приближение своего «звездного часа»⁴¹.

Единственное, что могла сделать в Бухаресте дипломатия Центральных держав – это дать понять, что за «предательство» придется уплатить по полному счету, что румыны будут иметь дело с Германией и полмиллиона болгар ударят с юга. Отчаянно пытаясь сорвать переговоры румын с Антантой, Чернин предпринял 26 июля решительное объяснение с Брэтиану, сказав, что ему известно и о поставках оружия, и о переброске румынских войск на трансильванскую границу, и о переговорах с Антантой. Брэтиану в ответ заявил, что ни одно румынское правительство не будет равнодушно наблюдать за маршем русских войск к венгерской столице. Чернин притворился, будто считает комичным заявление насчет «русских у Будапешта». Напоминание о болгарской угрозе, утверждение о «большой вероятности» того, что Греция останется нейтральной – все это, в конечном счете, были реплики, в воздействии которых и сам дипломат не был убежден. Но он должен был завершить разговор в требуемой Бурианом угрожающе-условной форме. Закончилась «дружеская» беседа неприкрытой угрозой: лев, которого Брэтиану считает мёртвым, одним ударом своей лапы может превратить Румынию во вторую Сербию. Общий

⁴⁰ Лалков М., *Балканската политика на Австро-Унгария (1914–1917 г.)*, София, 1983. С. 337.

⁴¹ Там же., С. 339.

вывод посланника гласил: Брэтиану «желает стащить Трансильванию без риска»⁴².

28 июля началась вторая фаза наступления Юго-Западного фронта, в ходе которого русские войска окончательно заняли Буковину. Брэтиану медлил и тянул, выторговывая у Антанты новые «исправления» будущей границы с Венгрией. Он не прислушивался к стратегическим советам Алексеева. И лишь когда немцы подтянули подкрепления и залатали все прорехи в линии австро-венгерской обороны, наступление войск Брусилова выдохлось, и фронт стабилизировался, премьер-министр сделал решительный шаг. Только 17 августа были подписаны политическая и военная конвенции, юридически оформившие вступление Румынии в Антанту⁴³. Спустя еще десять дней Румыния вступила в войну.

В историографии Первой мировой войны не оспаривается решающее воздействие «Брусиловского прорыва» на определение окончательной румынской позиции. Но анализируя степень и разносторонний характер эффекта российского оружия в борьбе между различными политическими ориентациями румынского общества, некоторые историки часто пренебрегают одним немаловажным фактом. С успехом наступления войск Брусилова в Прикарпатье сузилась австро-венгерская база для переговоров с Румынией. Буковина уже была в российских руках, и отныне всякое обещание венского правительства о территориальных компенсациях здесь утратило свою прежнюю стоимость. Приободрившийся Брэтиану хотел теперь или всю Буковину, или комбинированных территориальных уступок в Трансильвании и Карпатах. Всякий маневр австро-венгерской дипломатии, направленный на то, чтобы другими обещаниями отложить окончательное решение Бухареста, был обречен на неудачу, ибо толковался в лагере румынских антантофилов как политическая ирония.

Бесконечные затяжки обернулись для Румынии крупным стратегическим проигрышем и стоили десятков тысяч жизней румынских солдат. Военные действия развивались для румын крайне неудачно. К началу 1917 г. две трети территории страны, включая столицу, были оккупированы неприятелем. Румынская армия несла в боях тяжелейшие потери, фактически была разгромлена и на некоторое время перестала представлять собой самостоятельную боеспособную силу. Из 24-х дивизий лишь 6 сохранили известную боеспособность. При помощи французской военной миссии во главе с генералом Анри Бертело, прибывшей в Румынию в середине октября 1916 г., началась реорганизация румынской армии⁴⁴.

⁴² Nastovici E., *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, București, 1979, p. 169.

⁴³ Текст военной конвенции см.: *Царская Россия в мировой войне*, Т. I. Л., 1925. № 137. С. 226–230.

⁴⁴ См. подробно: General Henri Berthelot, *Jurnal și Corespondență*. Cluj-Napoca, 2000, p. 70–173; *General Henri Berthelot and Romania: Mémoires et correspondance*, 1916–1919 / Ed. G. Torrey. N. Y., 1987; Torrey G., *op. cit.*, p. 252–268.

Свою помощь в этом нелегком деле новоявленной союзнице пыталась оказывать и Россия, хотя она сама уже находилась в преддверии революции. Два российско-румынских соглашения заключенных по этому вопросу в начале января и в начале марта 1917 г., по большей части, остались лишь на бумаге⁴⁵. Еще в начале декабря 1916 г. был сформирован новый, Румынский фронт под номинальным главнокомандованием короля Фердинанда. Его помощником и фактическим главнокомандующим был назначен русский генерал Владимир Викторович Сахаров. Линия этого фронта протянулась по долинам и холмам Запрутской Молдовы на 430 вёрст, из них 30 верст занимали румыны. К лету 1917 г. громадным напряжением сил румынская армия была воссоздана в составе 15 пехотных, 2 кавалерийских дивизий, 5 бригад, 4 полков тяжелой артиллерии, 12 эскадрилий самолётов. Всего в ней насчитывалось 867 батальонов пехоты, 110 эскадронов кавалерии и 243 артиллерийских батареи, 460 тыс. солдат и офицеров⁴⁶.

При рассмотрении летнего (1917 г.) наступления российской армии отечественная историография традиционно и вполне оправданно уделяла основное внимание событиям на Юго-Западном фронте, оценивая как негативные его последствия для России и с военно-стратегической, и с политической точки зрения. Однако на Румынском фронте результаты наступления были прямо противоположными – здесь румынско-русские войска нанесли Центральным державам ощутимое поражение. Российские солдаты сражались здесь намного лучше, чем на других фронтах, да и румынская армия, воссозданная после поражений 1916 г., показала себя с лучшей стороны. К началу наступления этот фронт стал румынским не только по названию, но и на деле. Организационно новая румынская армия была соединена в 5 армейских корпусов и две армии.

На участии румын в русском наступлении особенно настаивали западные союзники, в частности генерал Анри Филипп Петэн, с мая командовавший французской армией⁴⁷. По своим причинам этого желали и сами румынские руководители – премьер-министр Ионел Ион Брэтиану и начальник Генштаба генерал Константин Презан. Вот что записал в своем дневнике 27 апреля 1917 г. глава французской военной миссии в Румынии генерал Анри Бертело: «Я видел Презана. Он сейчас изучает возможность возобновления военных действий на нынешнем фронте, как можно скорее, силами реорганизованных соединений: с первых дней июня; весь 3-й армейский корпус и одна дивизия из 5-го могли бы быть задействованы. Естественно, и тяжелая артиллерия также участвовала бы в этой акции. По моему мнению, – продолжает Бертело, – было бы предпочтительнее подождать еще хотя бы несколько недель, чтобы в

⁴⁵ АВПРИ. Ф. Канцелярия. 1916. Д. 50. Л. 593–595; Емец В. А., Указ. соч., С. 316–317.

⁴⁶ *За балканскими фронтами...*, С. 268.

⁴⁷ Torrey G., *op. cit.*, p. 273.

нашем распоряжении были более значительные силы. Он не согласен с этой идеей и противопоставляет ей необходимость перейти в наступление как можно скорее по причине состояния духа российской армии, который падает с каждым днем. Пожалуй, это так!»⁴⁸. Идею скорейшего российского наступления с участием румынских войск Брэтиану, Презан и Бертело лоббировали во время своего визита в Петроград, состоявшегося в начале мая. Там они были обескуражены, став невольными свидетелями разложения российской армии и манифестаций во время первого кризиса Временного правительства⁴⁹. Румынских руководителей очень тревожило революционизирующее влияние на румын со стороны российских войск, находившихся в Молдове, что отчетливо продемонстрировали события 1 мая 1917 г. в Яссах, тогдашней временной столице Румынии⁵⁰. Ободрял лишь факт замены Сахарова с 11 апреля в должности помощника главнокомандующего армиями Румынского фронта генералом Дмитрием Григорьевичем Щербачевым, с которым у румын с самого начала сложились прекрасные отношения. С Сахаровым король Фердинанд не мог найти общего языка в прямом смысле, поскольку генерал не говорил по-французски, а общаться с монархом на его родном немецком (языке общего неприятеля!) было как-то неудобно!!!

Штаб Щербачева возглавил генерал-лейтенант Николай Николаевич Головин. Он и разработал план наступления на Румынском фронте, на котором так настаивали румыны. План был доложен Алексееву, который, как известно, долго колебался по вопросу о необходимости общего наступления. Без сомнения, рвение румын стало тем дополнительным фактором, который сыграл свою роль в том, что российское командование решило все-таки наступать.

Щербачев вернулся из могилёвской Ставки в Яссы 26 мая и тут же энергично приступил к подготовке наступления, а 30 мая Головин отдал формальный приказ командующим армиями фронта⁵¹. Там было 3 российских армии – 9-я, 4-я и 6-я, а также две румынских (всего 47 пехотных и 10 кавалерийских дивизий). 1-я румынская армия генерала Константина Кристеску при содействии 6-й армии генерала Афанасия Андреевича Цурикова должна была нанести главный удар, наступая на Валахию в направлении Бузэу. 2-ю румынскую армию возглавлял наиболее талантливый военачальник Александру Авереску. Ей предписывалось наступать в предгорьях Карпат, в долине Сушицы, и при поддержке 4-й армии генерала Александра Францевича Рагозы нанести вспомогательный удар.

⁴⁸ General Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 149.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 150–155; Duca I. G., *op. cit.*, Vol. III. Războiul. București, 1994, p. 228–229.

⁵⁰ См.: Виноградов В. Н., *Указ. соч.*, С. 205–206.

⁵¹ Torrey G., *op. cit.*, p. 277.

Читаем запись в дневнике Авереску от 5 июня:

«Я имел долгий и интересный разговор с генералом Щербачевым о будущем наступлении. Он начал мне говорить, что ему очень тяжело, когда политические соображения вмешиваются в проекты военных операций. ...Он сказал мне, что даже при уже утвержденном плане он придерживается мнения, что **именно я** должен наносить главный удар, т.е. что я должен быть переброшен в 1-ю армию. Однако я ему ответил, что это невозможно, исходя опять-таки из политических соображений.

Я ему указал на недостатки принятого плана и тем самым поставил его в неприятное положение отстаивать точку зрения, в рациональности которой он совсем не был убежден. Я вынес такое впечатление, по меньшей мере, потому, что на мои аргументы он дал несколько ответов, более чем хрупких.

Когда я ему сказал, что выталкивая противника спиной к горам, мы ставим его в положение, когда он сопротивляется нам меньшими силами и затем может обойти нас слева, в направлении Рымнику Сэрат, он мне ответил, что в горах неприятель не может сопротивляться.

Я ему напомнил, что во время наступления Брусилова [в 1916 г. – Г. III.] левый фланг продвигался очень успешно в Буковине до тех пор, полка не достиг подножий гор, и там остановился.

Он мне ответил, что там имели место другие мотивы. Я не настаивал..., но ему сказал, что когда в конце сентября 1916 г. я принял командование беспорядочно отступавшей армией, мне удалось остановить противника только благодаря факту, что мы были в горах.

Он мне ответил: «Там Вы остановились, но не горы и не армия». Когда тебе выдвигают аргументы такого рода, всякая дальнейшая дискуссия становится излишней», – заключил свою дневниковую запись Авереску⁵². Окончательно вопрос о направлении главного удара решался 12 июня на совещании в штабе Румынского фронта в присутствии короля Фердинанда, наследного принца Кароля, генералов Щербачева, Головина, Презана, Авереску и Кристеску. Авереску подробно описал ход этого совещания в своем дневнике. Он пытался убедить присутствующих в преимуществах своего плана, который отводил главную роль его 2-й армии и наносил бы главный удар встык между группами армий эрцгерцога Иосифа и Августа фон Макензена. Но его план не был принят, совещание сохранило план, выработанный русско-румынским командованием и предусматривающий нанесение главного удара в пойме реки Сирет, в районе Нэмолоаса в направлении Рымнику Сэрат.

Авереску пишет: «Всё было напрасно, они остались при своем мнении. Генерал Головин, самый разумный из всех, сказал мне, что он выбрал этот сектор, исходя из местных условий. Он верит, что прорыв фронта наиболее вероятен там. Там меньше укреплений, чем на других участках.

⁵² Averescu A., *Notițe zilnice din războiu (1916–1918)*, București, 1935, p. 159–160.

Действительно, мне знакома эта странная теория, развитая в некоторых инструкциях, исходящих от российского командования. Я пытался показать, что, безусловно, хорошо бы было предпочесть для прорыва те пункты, которые, благодаря местным условиям, легче атаковать, однако непереносимым условием должна быть возможность развития успешной атаки, и, причем, развития с последствиями, соответствующими принесенным жертвам, то есть то, чего не предвидится в выбранном секторе.

...Я был усталым и огорченным, когда выслушивал их [т. е. Щербачева и Презана. – Г. Ш.] возражения. Дай им Бог удачи! Я убежден, что мы ввязываемся вслепую в действие, которое закончится жестоким поражением на фронте 1-й армии. На моем же фронте, я уверен, мы одержим победу, но победу бесполезную, с точки зрения стратегической. Я умываю руки, по крайней мере, морально»⁵³.

Просьба Авереску о том, чтобы у него не забирали две дивизии для подкрепления 1-й армии, натолкнулась на сопротивление Презана. Оба будущих румынских маршала уже тогда весьма ревниво относились к успехам друг друга. Авереску попытался 16 июня заручиться поддержкой Щербачева, который мог бы повлиять на позицию короля в этом вопросе, но русский генерал ответил, что не может «прыгать через голову» румынского Генштаба, т. е. Презана, к которому монарх явно благоволил. «Странная организация командования! – недоумевал Авереску в дневнике. – Какова роль командующего фронтом, какова его помощника, какова начальника штаба?»⁵⁴

В принятом плане русским армиям, за исключением 4-й, которая должна была наступать параллельно с румынами, не предписывалось какой-то особой роли. Они должны были следовать за продвижением румынских войск, сохраняя связь с ними. Таким образом, главную роль в предстоящей операции должны были играть восстановленная румынская пехота и российская артиллерия. В случае удачи IX германская армия охватывалась с обоих флангов. 29 июня в развитие принятых решений для налаживания координации между русскими и румынскими соединениями и уточнения деталей состоялось новое совещание под председательством Щербачева. Внемпомимо Авереску приняли участие Рагоза со своими тремя корпусными командирами, а также его начальник штаба генерал-майор Николай Августович Монкевиц, оставивший интересные воспоминания о развале российской армии после Февральской революции⁵⁵.

Авереску пишет об этом совещании в дневнике: «Я высказал мнение, что атака VIII российского корпуса против неприятельской позиции в районе Момыя должна бы начаться после того, как мы подойдем со

⁵³ *Ibidem*, p. 162–165.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 166.

⁵⁵ Monkewitz N., *La décomposition de l'armée Russe*, P., 2010.

своим правым флангом на Сушице. Русские настаивали на том, чтобы начать вместе с нами. Мне нечего было им возразить. Если они намерены принести бесполезные жертвы, тем хуже для них.

Я обратил их внимание еще на одно беспокоящее меня обстоятельство. Нельзя исключать возможности контрнаступления немцев, которые обычно проводят его не в атакуемом пункте, а вблизи него. Направление Ойтуз представляется мне подходящим для такого рода контрманевра. Генерал Щербачев вместе со своим начальником штаба считают такого рода контрманевр маловероятным и в любом случае немцы могли бы задействовать для этой цели полк или, самое большее, бригаду в любом, каком угодно направлении. Почему они делают вид, что немцы начнут такого рода предприятие силами полка или даже бригады, трудно понять. Но удивительно, что эти люди упускают из виду важность направления Тыргу Окна – Мойнешть. Я обратил на это их внимание, но с очень малым успехом.

...Скажу правду, мне надоели эти бесполезные дискуссии. Я стал кем-то вроде постоянного оппонента и всегда нахожусь в меньшинстве, если даже не в изоляции. ...Я больше не раскрою рта, разве только меня подстегнет тот факт, что я почувствую, как дальнейшее развитие событий полностью подтвердит мою правоту»⁵⁶.

Наступление на Румынском фронте планировалось начать в промежутке между 28 июня и 14 июля. Но после того как 4 июня Верховным главнокомандующим стал Брусиллов, начались постоянные переносы сроков наступления (хоть и по объективным причинам), что, конечно же, негативно отражалось на состоянии боевого духа солдат. В конце концов, каждому фронту было позволено самому определить дату начала наступления. Для Румынского фронта такой датой стало 22 июля. Эта несинхронность привела к тому, что довольно многообещающая операция на Румынском фронте началась тогда, когда наступление на других фронтах уже провалилось.

Еще до начала наступления из русских армий, дислоцированных в Молдове, приходили тревожащие румын известия. Об этом свидетельствуют донесения румынских офицеров для связи с русскими соединениями. Один из них, посетив предместье Нэмолоаса, т.е. то самое место, где предстояло нанести главный удар, описывал российских офицеров как «деморализованных, дезориентированных, не имеющих веры в своих собственных солдат, с которыми у них почти нет контакта». Отсутствие дисциплины в одной из российских дивизий привело её командира в слезы перед румынским офицером. Солдаты 47-го армейского корпуса заявили, что они не пойдут в атаку и пошлют своих представителей в другие соединения, угрожая применить оружие для того, чтобы предотвратить

⁵⁶ Averescu A., *Notițe zilnice din războiul (1916–1918)*..., p. 167–168.

участие своих товарищей в наступлении»⁵⁷. Тем не менее, после долгих и унижительных упрасиваний и уговоров войска 6-й армии согласились наступать и заняли исходное положение без боевого порыва, но и без особенных заминок.

22 июля мощной артподготовкой началось наступление армий Авереску и Рагозы. В 4 часа утра 24 июля 8-й корпус генерал-лейтенанта Петра Николаевича Ломновского прорвался через линию германских окопов южнее Мэрэшть и в 6.30 румыны заняли город. Хотя русско-румынские приготовления к наступлению не остались незамеченными противником, его верховное командование, особенно австро-венгерское, не верило в то, что революционизированные русские солдаты вместе с румынами, боеспособность которых после кампании 1916 г. они оценивали крайне низко, способны вкупе на «большое» наступление. Считались возможными лишь атаки местного значения, силами одной дивизии. Требования фронтовых командиров о подкреплении остались без внимания. Даже в начавшейся 22 июля артподготовке командующий фронтом эрцгерцог Иосиф не усмотрел опасности. Горячая пища, обнаруженная на столах во вражеских блиндажах, показывает, насколько внезапным было это наступление для противника. В течение одного дня только румынами было захвачено 28 германских орудий и пленено 2800 человек. 218-й германской пехотной дивизии грозило полное уничтожение. Наиболее удивительным было усердие российских солдат, которые, по словам французского связного офицера, «сметали врага». Помимо Мэрэшть, был занят ключевой город Совежа. Русско-румынские войска продвинулись на фронте шириной 30 км в глубину на 15 км. Макензен был встревожен тем, то этот успех может угрожать флангу IX германской армии, находившейся южнее⁵⁸.

Но там, где планировалось нанести главный удар, у Нэмолоасы, силами армий Кристеску и Цурикова, из-за плохой погоды начало наступления было перенесено на 26 июля. Однако во 2-й половине дня 25-го командующие российскими соединениями на Румынском фронте получили телеграмму Щербачева об отмене наступления. Генерал ссылался на приказ Керенского, который будучи напуган поражением частей Юго-Западного фронта под Тарнополем, отменил через голову Брусилова готовившееся наступление. Авереску назвал этот приказ «преступным». Бертело советовал Щербачеву игнорировать его. Это было невозможно, поскольку приказ уже стал известен солдатским комитетам⁵⁹. Авереску просил разрешения наступать самостоятельно, без русских, но суперосторожный Презан, опасавшийся

⁵⁷ Torrey G., *op. cit.*, p. 278.

⁵⁸ *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Bd. VI. Wien, 1936, S. 345–346, 350–354; Kirițescu C., *op. cit.*, Vol. II, p. 64–70; Torrey G., *op. cit.*, p. 278–279.

⁵⁹ Averescu A., *Notițe zilnice din războiul (1916–1918)*..., p. 181; General Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 182.

самостоятельных действий, уполномочил его только на принятие мер по удержанию уже занятой территории. Наступательные действия Авереску продолжались еще несколько дней. Он пытался занять командные высоты вокруг Совежи, в частности, гору Кашин. Но попытки русского «батальона смерти» и румын взять эту высоту не увенчались успехом. 28 июля состоялась встреча Авереску и Рагозы. Румынский генерал пишет в дневнике: «Наше свидание было сердечным, насколько это возможно. Он высказал хвалебные слова в мой адрес и в отношении моих войск, но и также и свое чрезвычайное огорчение по поводу того, что не продолжил наступление в брешь, сделанную нами. Роль же VII корпуса русской армии была еще более ограниченной»⁶⁰.

«Румыны сравнительно много сделали, – признавал впоследствии Брусилов, – у них был успех. Но ввиду общего положения дел на нашем фронте, я послал телеграмму генералу Щербачеву с приказанием приостановить дальнейшее наступление». 31 июля, в последний день пребывания Брусилова на посту Верховного главнокомандующего, состоялся его разговор с генералом Константином Коандой, румынским представителем в Ставке. Вот как Коанда описывает этот разговор в своем донесении Презану: «Я рассказал генералу Брусилову о чрезвычайно критической ситуации Румынского фронта и страны [т. е. Румынии. – Г. Ш.] в том случае, если продолжится отступление русских войск, если будет потеряна Буковина, прежде всего, Черновицы. Генерал Брусилов мне ответил: “У меня нет намерения убирать войска с Румынского фронта. Я приказал попытаться удержать, по крайней мере, Черновицы, хотя ничего не могу гарантировать в связи отсутствием дисциплины, которое охватило русские войска. Я осознаю, что положение Румынского фронта тяжелое, но ничего не могу сделать, разве что попытаться укрепить левый фланг Юго-Западного фронта”. В ответ на мое заявление о совершенном согласии между русским штабом Румынского фронта и Румынским Генштабом, о благоприятном сближении Его Величества короля с генералом Щербачевым ввиду военного дарования и лояльного характера последнего, генерал Брусилов сказал мне, что он рад слышать высокую оценку этого генерала, которого он считает очень хорошим военачальником»⁶¹.

На этой ноте фактически и закончилось российско-румынское союзническое сотрудничество в годы Великой войны. Применительно к румынскому фактору оба летних наступления – 1916 и 1917 гг. – русской армии сходны тем, что успех был достигнут там, где его меньше всего ожидали. Но крах надежд на развитие этих успехов в обоих случаях способствовал разложению и революционизированию российской армии.

⁶⁰ Averescu A., *Notițe zilnice din războiul (1916–1918)*..., p. 177–183.

⁶¹ Popa V., *Misiunea generalului Coandă la Stavka (1916–1917)*, București, 2010, Doc. № 243, p. 377.

Для Российской империи (а именно так продолжало еще называться государство летом 1917 г.) неудача наступления стала очередным шагом к окончательному распаду страны. В то же время, для Румынии упомянутое сражение у Мэрэшть в конце июля, вслед за которым в августе произошли сражения у Мэрэшешть и Ойтуза, стали вехами на пути возрождения страны, подобно Фениксу из пепла, и создания «Великой Румынии», существовавшей на карте Европы на протяжении всего межвоенного периода.

Summary

The article deals with the influence of the Romanian factor on the strategic planning, preparation and implementation of the offensive of the Russian army in the summer campaign of 1916 and 1917. The „Brusilovsky breakthrough” had a decisive and great impact on the determination of the final position of Romania and its accession to Entente in 1916. The zeal of the Romanian military and political leadership of Romania to the troop movement in Moldova in 1917 in turn was an additional factor in the decision of the Russian command to attack. Both attacks results are similar to that success achieved in places where it was least expected. But the end of hopes to the building on success – such as «Brusilov’s breakthrough», and advance of the Romanian-Russian troops in Mărăști in July 1917 – contributed to the destruction and revolutionary unrest in the Russian army.

Gheorghe Cojocaru*

FRANȚA ȘI RATIFICAREA TRATATULUI BASARABIEI DE LA PARIS, DIN 28 OCTOMBRIE 1920

Într-o notă informativă a Direcțiunii poliției și siguranței generale a Ministerului român de Interne, din 5 decembrie 1923, se arunca o privire scrupuloasă asupra situației internaționale și a locului României pe scena europeană.

În haosul postbelic al Europei continentale, se sublinia, Marea Britanie rămânea de departe cea mai puternică țară, din punct de vedere economic și politic, jucând „rolul de arbitru” în Europa, dat fiind statutul său de țară insulară. Însă alegerile parlamentare din Anglia, rezultatele cărora se așteptau cât de curând, promiteau să aducă la putere un guvern cu o majoritate fragilă, care, din această cauză, risca „să rămână slab și incapabil să ia o atitudine dâră în Europa”¹. În aceste circumstanțe, se arăta în continuare, Germania „despărțită în două se va întări pentru revanșă: căci aceasta-i perspectiva Europei de mâine dacă nu se va tranșa pe cale pașnică problema Ruhrului și a reparațiilor”. Și Rusia sovietică, care se apropiase de Germania la Rappallo, în 1922, mergea cu pași repezi spre o înviore economică, reușind să diminueze consecințele dezastrului postbelic. Caracterizată drept o alianță „naturală”, alianța celor două state, ajunse marginalii Europei postbelice, se avertiza, „amenință Europa de mâine cu un cataclism fără precedent”. Rusia devenea „o mare forță militară” și mai devreme sau mai târziu, se atenționa, va trebui „să se țină seamă de doleanțele ei”². Pentru România, politica rusă avea „o importanță capitală”, o Rusie bolșevică fiind „de o mie de ori preferabilă oricărei altei Rusii”. Înseși Franța care la conferința de la Genova (1922) a urmărit izolarea Rusiei dădea semne de revenire „la sentimente mai bune”, căutând o apropiere față de Moscova. Primul ministru britanic, Baldwin, îl trimisese la Moscova pe propriul frate, ca președinte al Asociației de industrie din Anglia, să ajute la stabilirea raporturilor cu noua Rusie³. Este momentul, se aprecia, ca și România „să termine mai repede tratativele în curs pentru a intra în relațiuni normale cu guvernul sovietic”. Un argument în favoarea acestei teze ar fi fost și faptul că, după cum se arăta, „marii pontifici de la Moscova, de la disgrațiunea și plecarea la Londra a lui Cr. Rakowsky⁴, care n-a fost niciodată atât de românofob cum s-a presupus, și-au schimbat cu totul

* **Gheorghe Cojocaru**, doctor habilitat în istorie, directorul Institutului de Istorie al AȘM.

¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe a României (AMAER), f. 71/ URSS, 1922-1924, vol. 13, f. 378.

² Ibidem, f. 379.

³ Ibidem.

⁴ Cr. Rakowsky a fost numit reprezentant al URSS în Marea Britanie la 6 iulie 1923, iar la 16 iulie - și comisar-adjunct al afacerilor străine al URSS, prin cumul (Франсис Конт, Революция и дипломатия. Х. Раковский, «Международные отношения», Москва, 1991, стр. 108.).

părerile asupra României, pe care o credeau cea mai reacționară țară din lume și ca atare o dușmancă de moarte a comunismului”. Conversațiile „amicale” de la conferința de la Genova dintre primul ministru al României Ionel Brătianu și comisarul poporului pentru afacerile externe Gh. V. Cicerin, ca și cele din timpul conferinței de la Lausanne (1922-1923) dintre Cicerin și ministrul de externe I. G. Duca, se credea, „au lămurit multe puncte obscure ale relațiilor ruso-românești”, între care și faptul că România „n-a profitat de clipele grele în care s-a găsit bolșevismul (în anii războiului civil din Rusia – n.a.) de a veni în ajutorul contrarevoluției”, neavând vreo legătură cu generalii albi Kolceag, Denikin și Wrangel⁵. În acest context, chestiunea Basarabiei „a intrat în domeniul internațional și la Moscova s-a contestat unirea acestei provincii, ca formulă de procedură în ce privește plebiscitul și modul cum s-a făcut”⁶.

La normalizarea relațiilor cu Rusia îndemna și exemplul Italiei ducelui Benito Mussolini de a deschide o Legațiune la Moscova. Se credea că, după nereușitele regimului bolșevic de a aprinde flacăra revoluției mondiale în Germania și Bulgaria, în 1923, s-ar fi renunțat la cursul politic expansionist, sovietele întărindu-se mai mult în scopul respingerii atacului unor potențiali dușmani „decât în vederea unui atac contra Europei sau contra României, sau Poloniei, care ar fi o nebunie”. Prin revenirea la politica sa tradițională „de bună prietenie cu toate popoarele înconjurătoare”, apreciată atât la Genova, cât și la Lausanne, România, se credea, „va juca rolul ei de factor pacific și civilizator în mijlocul Europei fără a lua parte în alianțe formale ce se exploatează de alții în calcule politice proprii”⁷.

La începutul noului an 1924, primul ministru Ionel Brătianu era adânc preocupat de „problema externă” care, în opinia sa, prezenta „puncte de o importanță covârșitoare, lipsită de un caracter de gravitate imediată, dar a căror soluție vor avea incalculabile consecințe într-un viitor imediat”. Printre acestea, pe primul loc se situa tendința Franței de a semna acorduri „cu caracter de politică continentală”, între statele vizate numărându-se și România. Or, primul ministru considera că „cea mai bună politică actualmente este aceea a bunelor raporturi cu vecinii, fără angajamente precise cu protagoniștii politicii mondiale”. În special, Brătianu era îngrijorat de evoluțiile de pe scena europeană odată cu formarea iminentă a unui guvern laburist la Londra, în locul celui conservator al lui Baldwin, mai ales că în sfera relațiilor anglo-franceze, după pătrunderea trupelor Franței în regiunea Rinului în ianuarie 1923, se înregistrau tensiuni și reproșuri reciproce⁸.

Și Moscova rămânea cu ochii ațintiți asupra noilor inițiative ale Franței pe continentul european. După o discuție cu ministrul de externe Edward Beneș despre tratatul franco-cehoslovac, reprezentantul sovietic la Praga, C. C. Iurenev,

⁵ AMAER, f. 71/ URSS, 1922-1924, vol. 13, f. 380.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ Primul ministru îngrijorat de politica externă, „Adevărul”, din 7 ianuarie 1924.

îl informa la 3 ianuarie 1924 pe M. M. Litvinov, prim-comisar adjunct al afacerilor străine al Uniunii RSS, că Beneș i-a declarat deschis că vrea să ajute România în sfera raporturilor cu Rusia și astfel „să diminueze influența poloneză, ca și cea italiană asupra ei”. Beneș își dorea ca România să coaleză cât mai strâns cu Cehoslovacia și Iugoslavia. „Știu că nu pot conta pe activismul românesc la apărarea liniei Miciei Antante, îi spunea el lui Iurenev. Eu urmăresc doar scopuri negative: vreau să neutralizez România, să obțin ca ea să nu treacă într-o situație favorabilă de partea dușmanilor noștri”⁹. În opinia lui Beneș, menționa Iurenev, la viitoarea conferință ruso-română „Duca și Brătianu vor cere ca României să i se lase întreaga Basarabie”. Beneș considera că în cazul zădărniciirii negocierilor sovieto-române, se va produce o criză de guvern în România și se va forma un nou guvern, „mai predispus spre o politică de compromis în chestiunea Basarabiei”. Ministrul cehoslovac de externe nu excludea posibilitatea schimbului Basarabiei contra tezaurului de la Moscova. Râzând, el îi spunea lui Iurenev că „atât românii, cât și Voi, veți cere de la început foarte mult, apoi veți merge la cedări”¹⁰.

La 11 ianuarie la Belgrad se deschidea conferința țărilor Miciei Antante. În debutul întâlnirii, Edward Beneș a vorbit pe larg despre problema rusă, subliniind că Mica Antantă trebuie să stabilească relații cu Rusia, pentru „a nu rămâne izolată în momentul în care situația internațională a Rusiei se va întări definitiv”. El își exprima speranța că la reuniunea Miciei Înțelegeri din luna mai de la Praga va fi luată o hotărâre colectivă a membrilor alianței privind forma reluării raporturilor cu Sovietele.

La încheierea reuniunii, Beneș spunea, referitor la recunoașterea URSS, că nu a fost luată nici o decizie, dar că Cehoslovacia, care avea relații comerciale cu Sovietele, nu era departe de recunoașterea politică a Rusiei sovietice. Mica Antantă rămânea în expectativă, cel puțin, până la precizarea raporturilor Marii Britanii și Italiei cu URSS. I. G. Duca declara interesul României față de relațiile cu vecinul său din Răsărit, cu care se purtau discuții deja de o lună și jumătate. Se spera că negocierile directe vor conduce la un rezultat favorabil și la stabilirea relațiilor de bună vecinătate între cele două țări¹¹.

Prin Nota verbală din 16 ianuarie, Guvernul român declina propunerea de a se întâlni cu reprezentanții Sovietelor la Odessa, propunând, în schimb, Varșovia ca loc de întâlnire¹². În așteptarea răspunsului, la Ministerul român al Afacerilor Străine se presupunea că partea rusă nu era grăbită să înceapă negocierile, așteptând formarea noului guvern în Anglia, pentru a-și stabili „pretențiile în conformitate cu atitudinea acestuia din urmă”¹³. Acordul franco-cehoslovac¹⁴,

⁹ Российский Государственный Архив Социально-Политических Исследований (РГАСПИ), Ф. 359, Оп. 1, Д. 8, Л. 164.

¹⁰ Ibidem, f. 164-165.

¹¹ Expozele d-lor Duca și Beneș. Rezultatele conferinței, „Adevărul”, din 15 ianuarie 1924; Конференция Малой Антанты, «Известия», 15 января 1924 г.

¹² AMAER, f. 71/ URSS, 1924, vol. 76, f. 21.

¹³ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), F. mcf. Franța, r. 189, c. 542.

¹⁴ Textul Tratatului de alianță dintre Franța și Cehoslovacia, „Universul”, din 30 ianuarie 1924.

privit cu simpatie la București, trezea în același timp o anumită neliniște, diplomația română având impresia că era ținută la distanță de Que d'Orsey și că prin alianța cu Cehoslovacia Franța se pregătea să recunoască Sovietele. Această impresie era întărită și de acordul italo-iugoslav, în care se vedea o tentativă a lui Mussolini de a antrena aliatul României din Mica Înțelegere în politica sa de apropiere de Moscova¹⁵. Totodată, diplomația română nu găsea explicații pentru lentoarea autorităților franceze de a ratifica Tratatul Basarabiei, semnat la Paris, la 28 octombrie 1920, fapt care îl determina pe ministrul plenipotențiar al Franței la București, de Manneville, să ceară urgentarea ratificării¹⁶.

La câteva zile după funeraliile lui Lenin, prin Nota din 2 februarie, guvernul laburist al lui James Ramsey McDonald recunoștea URSS „în calitate de guvern *de jure* al acelor teritorii ale fostului Imperiu Rus, care se supun puterii sale”¹⁷. Nota Guvernului britanic spărgea blocada diplomatică a Sovietelor din partea Marilor Puteri, marcând „un pas istoric” în politica de revenire a Rusiei pe arena internațională. Toate celelalte țări să țină bine minte, se avertiza în editorialul din „Izvestia”, semnat de Iu. Steklov (Iu. Nahamkis), că cu cât mai mult vor amâna să-și normalizeze relațiile cu Uniunea Sovietică, „cu atât mai puțin vor primi și cu atât mai mult vor pierde”¹⁸.

Într-o analiză a Direcției afacerilor politice și comerciale a Ministerului francez de Externe pe marginea recunoașterii britanice se constata că formula la care s-a recurs, fiind vorba de „teritoriile vechiului Imperiu Rus, care au acceptat autoritatea” Guvernului sovietic, era un gest amical față de Soviete, dar, totodată, o confirmare fără ezitare a dreptului României asupra Basarabiei. Constituită în Republică Democratică Moldovenească care și-a proclamat la 24 ianuarie 1918 independența, iar două luni mai târziu, la 27 martie, unirea cu România, Basarabia era inclusă astfel printre teritoriile care n-au acceptat autoritatea Sovietelor¹⁹.

La 9 februarie reprezentatul sovietic la Londra, Cr. Rakowsky, a înmănat primului ministru MacDonald răspunsul Guvernului său la Nota Guvernului britanic de recunoaștere a Sovietelor, fiind recunoscut ca ambasador al URSS în Anglia²⁰.

După semnarea Acordului comercial cu Sovietele, la 7 februarie și Mussolini a recunoscut *de jure* Guvernul URSS, Nota de răspuns sovietică urmând la 11 februarie²¹. Spre deosebire de Marea Britanie, Italia, care va ratifica Tratatul Basarabiei în 1927, la data recunoașterii Sovietelor nu-și lua vreun fel de rezerve

¹⁵ ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 542 v.

¹⁶ Ibidem, c. 543.

¹⁷ Признание Англии, «Известия», 3 февраля 1924 г.

¹⁸ Ю. Стеклов, Исторический шаг, «Известия», 3 февраля 1924 г.

¹⁹ ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 787-787 v.

²⁰ Guvernul sovietic răspunde celui englez. Rakowsky recunoscut ca ambasador la Londra, „Universul”, din 11 februarie 1924.

²¹ Признание СССР Италией, «Известия», 9 февраля 1924 г.; Москва – Рим. Политика и дипломатия Кремля 1920-1939. Сборник документов, ответ. редактор академик Г. Н. Севостьянов, Москва, «Наука», 2002, стр. 148-149.

în ceea ce privește fostele teritoriile naționale ale Imperiului Rus, desprinse după Revoluția Rusă din 1917.

Recunoașterea Angliei, după cum menționa Rakowsky într-un interviu presei din Harkov, „numai la o săptămână după funeraliile lui Ilici (V. I. Lenin (Ulianov) – n. a.) ilustră că „puterea Rusiei Sovietice a crescut într-atât încât chiar și o catastrofă națională ca moartea lui Ilici, nu poate să o clintească”. Importanța recunoașterii era imensă. „De acum încolo, spunea Rakowsky, pășim pe calea unei politici internaționale active. Pentru noi se deschide posibilitatea lărgirii influenței noastre politice, după cum și a cooperării comerciale și economice cu statele capitaliste”²².

La 2 februarie 1924 primul ministru francez Raymond Poincare îi primea pe ministrul agriculturii și domeniilor Alexandru Constantinescu, însoțit de Victor Antonescu, ministrul plenipotențiar al României la Paris, prilej cu care s-a discutat despre politica față de Rusia sovietică. Recunoașterea Sovietelor de către Italia era dată deja drept o certitudine, după care se aștepta și recunoașterea diplomatică din partea Cehoslovaciei și Serbiei. Poincare recomanda Guvernului român să intervină pe lângă autoritățile de la Praga și Belgrad ca în convențiile ce se vor semna cu Moscova „să se vorbească în așa chip de recunoașterea de către Soviete a tratatelor existente, încât să reiasă clar că printre tratate a căror validitate Sovietele o recunosc, este cuprins și tratatul de alipire a Basarabiei”²³. Includerea unei asemenea clauze urma să faciliteze impunerea ulterioară a unei prevederi similare și de către Franța, în eventualitatea recunoașterii Sovietelor. Astfel promovată, considera Poincare, „clauza de garanție în privința Basarabiei” va putea fi mai ușor inclusă și în acordurile Franței cu Mica Înțelegere și, eventual, cu Italia. Poincare dădea asigurări oficiale că imediat după votarea unui set de legi fiscale, va prezenta Parlamentului Franței spre ratificare „convențiunea pentru Basarabia”²⁴.

I. G. Duca îi ceru lui Victor Antonescu să insiste pe lângă Poincare ca acesta să intervină el însuși pe lângă guvernele cehoslovac și iugoslav în chestiunea *clauzei Basarabiei*, deoarece „intervenția noastră ar fi, desigur, mai puțin ascultată decât a lui”²⁵. Poincare a promis să expedieze scrisori în acest sens la Praga și Belgrad²⁶. Și, într-adevăr, la 18 februarie primul ministru francez cerea reprezentanților Franței în cele două capitale să insiste pe lângă guvernele Cehoslovaciei și

²² Беседа с т. Раковским (наход. в Москве), «Известия Одесского Губкома КП(б)У, Губисполкома и Губпрофсовета», 6 марта 1924 г.

²³ Prin semnăturile celor patru Mari Puteri, Franța, Marea Britanie, Italia și Japonia, sub Tratatul Basarabiei din 28 octombrie 1920, de la Paris, României i se recunoștea univoc suveranitatea asupra teritoriului dintre Prut și Nistru, revenit la țara-mamă la 27 martie 1918 prin votul Sfatului Țării. Totodată, procedura ratificării acordului de fiecare țară, în parte, punea România într-o legătură anume de dependență față de statul respectiv.

²⁴ AMAER, f. 71/ URSS, 1924, vol. 76, f. 22^{1B} -22¹ v.

²⁵ Ibidem, . f. 22¹.

²⁶ Ibidem, .f. 25¹.

Iugoslaviei ca acestea, odată cu recunoașterea Sovietelor, să recunoască, cel puțin implicit, și validitatea Tratatului Basarabiei²⁷. Beneș va răspunde că, dacă va fi cazul, va ține cont de interesele României, dar nu putea ascunde că în ceea ce privește Basarabia, marii Aliați erau, în raport cu Rusia, „într-o postură foarte proastă și nu puteau invoca nici un fundament juridic atribuirii acestei provincii României”, încât el nu avea nimic de arătat în legătură cu acest subiect la viitoarele negocieri cu Sovietele. Beneș considera România drept „un aliat infinit mai puțin sigur ca Iugoslavia”, nedorind să se preteze la jocul Bucureștiului și vorbindu-i ministrului francez la Praga, Couget, și despre eforturile constante ale Italiei pentru a detașa Cehoslovacia de Mica Antantă²⁸. Ministrul de externe al Iugoslaviei, Nincici, îi declara la 16 aprilie reprezentantului plenipotențiar francez la Belgrad, Billy, că nu avea nimic împotriva unui tratat franco-iugoslav, dar nu părea entuziasmat, crezând că va trebui să angajeze țara sa în cazul unui război ruso-român pentru Basarabia, ce i se părea inevitabil. Nincici a repetat că Iugoslavia își va onora angajamentele în cadrul Micii Antante, dar că nu dorea să întreprindă nimic împotriva Rusiei²⁹.

Într-o notă analitică din 2 februarie a Ministerului Afacerilor Străine al Franței pentru președintele Consiliului de Miniștri, Raymond Poincare, se menționa că era puțin probabil ca ratificarea Tratatului Basarabiei să creeze un obstacol în calea stabilirii relațiilor normale între Franța și Rusia, fiind luat ca exemplu cazul Marii Britanii care ratificase acordul la 14 aprilie 1922 și care acum era pe punctul de a recunoaște Sovietele. Ratificarea era necesară, înainte de toate, pentru bunele relații cu România care se simțea „extrem de jenată” de lipsa ratificării franceze, mai ales, din perspectiva viitoarelor negocieri cu URSS. „Pare că momentul de a-i oferi (României – n.a.) această satisfacție a sosit, pentru a risipi o neînțelegere care, agravând-se, nu va putea decât să încurajeze, în detrimentul nostru, activitatea din ce în ce mai largă în această țară a Marii Britanii”, era concluzia Quai d’Orsay-ului³⁰.

După ce marele ziar francez „Le Temps” a cerut Parlamentului să urgenteze ratificarea Tratatului Basarabiei, după ce Camera Deputaților încă la 7 iulie 1922, într-un editorial din „Universul” se menționa că întârzierea ratificării franceze „nu poate fi interpretată ca o rea dispoziție a Franței față de România, deoarece interese de ordin superior dictează aliaților o politică solidară și pe cât de posibil comună, precum și o atitudine definită și fermă față de republica sovietică rusă”. „Universul” găsea util ca Tratatul de la Paris să fie ratificat de Franța până la deschiderea conferinței de la Viena³¹.

Încă până la recunoașterea Sovietelor de Marea Britanie și Italia, în mediul unor cercuri politice și de afaceri franceze (avându-i ca exponenți pe Herriot,

²⁷ ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 791.

²⁸ Ibidem, c. 795-795 v.

²⁹ Ibidem, c. 877.

³⁰ Ibidem, c. 788.

³¹ În ajunul conferinței de la Viena, „Universul”, din 11 februarie 1924.

de-Monzi) se promova tot mai insistent ideea de a pune capăt politicii vechi a trioului Clemanceau – Millerand – Poincare în raport cu Rusia Sovietică. Poincare însuși începea să dea semnale asupra schimbării opticii în ceea ce privește relațiile cu Sovietele. În aceste circumstanțe, la 3 februarie, la o zi după recunoașterea britanică a URSS, în ziarul „Tan”, apropiat Guvernului Poincare, Herbertte propunea ratificarea urgentă a Tratatului Basarabiei din 28 octombrie 1920, ca „o măsură pregătitoare la convenția” viitoare cu Sovietele. Herbertte, citându-l pe Cicerin care avertizase Franța să nu comită „un act dușmănos” împotriva Guvernului sovietic, ratificând Tratatul Basarabiei, făcea referire la Anglia care ratificase acest acord încă la 14 aprilie 1922, ceea ce nu i-a încurcat ulterior să recunoască Rusia Sovietică.

Într-un editorial din „Izvestya” lui Herbertte i se atrăgea atenția că doi ani în urmă, când Parlamentul de la Londra a ratificat Tratatul Basarabiei, nu se punea problema recunoașterii *de jure* a Republicii Sovietice și dacă Angliei i se puteau găsi circumstanțe atenuante în 1922, nu același lucru se putea spune și despre Franța în februarie 1924. Propunerea lui Herbertte era calificată drept „un pas lipsit de tact, care în ajunul unei posibile recunoașteri ar avea un caracter provocator direct”³².

Redactorul de la „Izvestya”, Iu. Steklov, a revenit într-un amplu editorial asupra ratificării Tratatului Basarabiei de cea de-a Treia Republică, avertizând din nou că un asemenea pas ar fi „o ieșire provocatoare față de Uniunea Sovietică și un atentat nemaiauzit asupra intereselor sale vitale”. Cu acest prilej, era formulat punctul de vedere sovietic referitor la drepturile României asupra teritoriului dintre Prut și Nistru. Unirea Basarabiei era definită drept „un act războinic, care și-a găsit expresie în alipirea forțată a Basarabiei la România împotriva voinței guvernului muncitoresc-țărănesc” al Sovietelor. Tratatul din 28 octombrie 1920 era numit drept „hotărârea ambasadurilor Antantei, care au decretat alipirea Basarabiei la România”, opinându-se că aceasta „nu se bazează pe nici un precedent, contrazice toate normele dreptului internațional și nu va fi niciodată recunoscut de guvernul sovietic și de populația Republicii”. Indiferent cine ar ratifica acest „act forțat”, fie și toate țările lumii (!), se arăta, nimic nu va putea să schimbe poziția Sovietelor în problema Basarabiei. „În ce condiții vom reuși reunirea Basarabiei cu Uniunea Sovietică – aceasta-i o altă întrebare, dar politica internațională a Federației Sovietice va fi mereu pătrunsă de tendința spre reunire. Și cu cât mai puternică va deveni Uniunea Sovietică, - dar că ea cu fiecare an va deveni tot mai puternică, că ponderea sa în politica internațională va tot crește, de care, credem, nu se îndoiesc nici dușmanii noștri înrăiți, - cu atât mai îndârjit și mai hotărât noi vom milita pentru restabilirea dreptului nostru inalienabil și, principalul, a drepturilor maselor muncitoare din Basarabia, rupte cu forța de la frații lor, masele truditoare ale Uniunii Sovietice, și date pe mâna oligarhiei boierești fără milă a regatului român”³³. Se făcea, tot odată, o mărturie

³² Ю. Стеклов, Не с того конца, «Известия», 13 февраля 1924 г.

³³ Ю. Стеклов, Осторожно на повороте!, «Известия», 24 февраля 1924 г.

legată de anumite perioade mai grele din istoria Sovietelor, când „se putea crea impresia că guvernul sovietic este gata să meargă la cedări în problema basarabeană” și când „oligarhia română, având în vedere slăbiciunea noastră închipuită și mizând pe susținerea țărilor ambasadorii cărora i-au făcut un asemenea dar din contul nostru, vroia să păstreze achiziția sa, nefăcând nici o cedare”. Dacă atunci România cerea recunoașterea Basarabiei și restituirea tezaurului, sechestrat de autoritățile bolșevice în 1918, către întâlnirea sovieto-română de la Viena România înclina, după cum se arăta, să renunțe la tezaur în schimbul recunoașterii drepturilor sale asupra Basarabiei. „Dar noi credem că ea are la fel de puține motive să-și apere cerințele inițiale, după cum și să le micșoreze. Despre cedarea Basarabiei nici vorbă nu poate fi”, se puncta apăsător în „Izvestia”. În ceea ce privește tezaurul, se declara că România a pus mâna pe bunurile armatei ruse și ale statului rus, care, conform calculelor contabile sovietice, valorau mult peste prețul aurului românesc, încât autoritățile de la București puteau rămâne datoare Republicii Sovietelor³⁴. Anume aspectul respectiv putea face obiectul viitoarelor negocieri ruso-române, nedorindu-se anticiparea acestora. „Și, se sublinia, nu atât în adresa României sunt îndreptate aceste cuvinte ale noastre”, cât în adresa Franței, preîntâmpinând-o să nu atingă „rănilor vechi, încă necicatrizate, încălcând „interesele vitale” ale Rusiei³⁵.

Ziarul suedez „Allehanda”, cu referire la „Izvestya” din 24 februarie, sublinia că Cicerin înștiințase Guvernul francez că ratificarea Tratatului Basarabiei va fi considerată drept o acțiune ostilă Sovietelor. Potrivit „Allehanda”, după patru ani de temporizare a acordului, Franța s-ar fi servit de acesta ca „o amenințare contra Rusiei care nu a vrut să primească condițiunile sale pentru a fi recunoscută”³⁶.

I. G. Duca însuși vedea în avertismentul lui Cicerin niște „amenințări (ale Sovietelor – n.a.) cum obișnuiesc în ajunul tuturor negocierilor”³⁷.

Reacționând la presiunile sovietice, „Le Temps” întreba, dacă Guvernul și Parlamentul Franței pot fi influențate de politica Sovietelor, iar, dacă nu, când va fi ratificat Tratatul Basarabiei?³⁸

Franța nu putea să tot amâne de la o zi la alta ratificarea Tratatului, trebuind să-și onoreze semnătura de Mare Putere și să facă un gest de amicitie atât de așteptat de România, mai ales că Guvernul de la București satisfăcuse pretențiile sale financiare, legate de despăgubirea unor cetățeni francezi în urma reformei agrare din Basarabia. Totodată, Guvernul francez nu putea să nu se întrebe ce impact va avea această ratificare asupra dialogului cu Sovietele, înainte de toate, din perspectiva problemelor legate de rambursarea creditelor acordate Rusiei imperiale.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ AMAER, F. 71/1914. E.2, 1920-1938, d. 21, f. 194.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Citat după: Guvernul din Moscova și chestia recunoașterii Basarabiei, „Universul”, din 21 februarie 1924.

Așa sau altfel, într-o notă din 1 martie, adresată primului ministru Poincare, Direcția pentru afacerile politice și comerciale a Ministerului francez de Externe recomanda includerea ratificării Tratatului Basarabiei pe agenda Adunării Deputaților. Pentru România, care spera să obțină recunoașterea Basarabiei din partea Sovietelor, prevalarea de ratificarea franceză, ca și de cea britanică, după cum se estima, prezenta „cel mai înalt interes”. În situația în care se tergiversa și aprobarea împrumutului de 100 de mln franci pentru statul român, remarcându-se o ușoară răcire a relațiilor franco-române, Franța, prin ratificarea Tratatului Basarabiei, trebuia să dea României „o dovadă a prieteniei sale”³⁹.

În vederea supunerii Tratatului Basarabiei procedurii de ratificare, Comisia pentru politica externă a Camerei franceze a elaborat un raport special (autor, deputatul Farges)⁴⁰. În raport se arăta că aspectul geografic al Basarabiei „este mai mult acela al ținutului primelor trepte ale lanțului carpatin decât al stepelor ucrainene”. Majoritatea moldovenească este compactă în două treimi din teritorii, în centrul provinciei, vârful nordic al Basarabiei fiind „aproape întreg rutean”, iar Bugeacul - „un mozaic de popoare și de orașe”. Ținutul era locuit „cel puțin în proporție de două treimi de o rasă curat moldovenească”. Urmărind destinul istoric al Basarabiei după 1812, se arăta că „reunind Basarabia și Moldova, nu se face deci decât să se reconstitue integritatea care n-a fost întreruptă de fapt – și aceasta numai parțial: de la 1856 la 1878 – decât vreme de un veac, de la 1812”. Analizând situația economică a Basarabiei, se constata că ea seamănă „mai mult țărilor românești”, specificându-se că până la război tranzacțiile comerciale se făceau cu marile centre ale Rusiei. „Regimul rusesc, se arată în raportul Comisiei de politică externă, dăduse țăranilor moldoveni siguranța, ordinea și un regim agrar care făcea ca viața lui să fie foarte suportabilă. De aceeași religie ca și rușii, fiind complect analfabeți (în proporție de 90%), țăranul basarabean, deși își zicea moldovean, nu dădea totuși faptului nici o importanță. De altă parte, clasa bogată și influentă din Basarabia, căreia i se dăduse posturi bogate, sarcini onorifice, decorații și titluri de noblețe, se raliase aproape în unanimitate Rusiei. Mulți din membrii ei își rusificase și numele. Și totuși, se constata, Basarabia s-a deșteptat”. Se arătau apoi fazele prin care Basarabia a trecut în 1917 până la votul Sfatului Țări de Unire cu România, din 27 martie 1918. „Declarația aceasta (de Unire – n.a.), foarte netă din punctul de vedere național românesc, se remarcă, nu mergea fără oarecare rezerve, mai ales din punctul de vedere al autonomiei provinciei și al respectului drepturilor minorităților”. În raport se acorda o atenție aparte situației minorităților etnice dintre Prut și Nistru, arătându-se că interesul României era ca printr-o administrație onestă și binevoitoare să-și asigure loialitatea minorităților din Basarabia. În concluzie, Comisia recomanda

³⁹ ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 793-794.

⁴⁰ Avizul favorabil al Comisiei pentru afacerile străine a Adunării Deputaților asupra Tratatului Basarabiei a fost depus la 7 iulie 1922, iar proiectul de lege a fost înregistrat pentru discuție la 12 iulie 1923 (ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 783).

aprobarea Tratatului Basarabiei și propunea Camerei să autorizeze Președintele Republicii „să-l ratifice”⁴¹.

La 11 martie Adunarea Deputaților a Parlamentului francez a ratificat Tratatul Basarabiei, calificat în presa sovietică drept „protocolul despre alipirea Basarabiei la România”, cu 415 voturi pentru și 75 împotriva⁴². Împotriva au votat 45 de socialiști, 10 radical-socialiști și 10 comuniști⁴³.

În timpul discuției, primul ministru Raymond Poincare a citat din raportul din 5 martie 1919 al Comisiei pentru studiul chestiunilor teritoriale a Conferinței de Pace de la Paris, redactat de Laroche, reprezentantul Franței. Astfel, după cum se arată în acel raport, „luând în considerare aspirațiunile generale ale populației basarabene, caracterul moldovenesc al acelei regiuni din punct de vedere geografic și etnic, cum și argumentele de ordin istoric și economic”, Comisia teritorială s-a pronunțat „pentru ratașarea Basarabiei de România”. Această „ratașare” trebuia „să se facă sub o formă care să apere interesele generale ale Basarabiei și drepturile minorităților, din punct de vedere cultural”. Citând în continuare din raportul Comisiei, primul ministru menționa că deși Basarabia „a fost de două ori răpită României de Rusia”, din considerație către aceasta din urmă, Comisia a tins să evite „argumentul de ordin istoric”, întrebându-l cuvântul „ratașare”, care „nu implică nici anexare, nici chiar unirea completă”, ci „un fel de autonomie sau un alt regim”. Tot atunci, amintea Poincare, dr. Day, din partea SUA, și Sir Hyre Crowe, din partea Marii Britanii, vorbind în numele delegațiilor americană, engleză și italiană au acceptat formula propusă de Laroshe. „În urma acestor concluziuni, declara șeful Guvernului francez, Anglia, Franța, Italia și Japonia au semnat cu România tratatul de la 28 Oct. 1920”. La întrebarea deputatului comunist Marcel Cachin: „De ce n-ați convocat Rusia?”, Poincare răspundea: „De ce? Findcă Rusia, a doua zi după stabilirea regimului sovietic, a părăsit lupta (războiul – n. a.)...”⁴⁴. „Este curios a vedea astăzi pe bolșevici, revendicând moștenirea imperială a Ecaterinei II”, constata primul ministru, la care același Marcel Cachin îi dădea replica: „Sunt peste o sută de ani de atunci”. „Eu credeam, domnule, îi răspundea Poincare, că dreptatea nu se prescrie”⁴⁵. El a amintit că Basarabia a fost răpită de Imperiul Rus de două ori, în 1812 și 1878. Basarabia, a spus Poincare, este un vechi pământ moldovenesc care aparține de drept României, iar Rusia veche, anexând această provincie, a comis un act de imperialism. A arătat că Basarabia s-a autodeterminat în 1917, atunci când Rusia părăsea cauza Aliaților, iar la 27 martie 1918 Parlamentul Republicii

⁴¹ „I.”, Franța și Basarabia. Ce spune raportul Comisiunii externe a Camerei franceze, „Adevărul”, din 20 martie 1924.

⁴² Вопрос о Бессарабии, «Известия», 14 марта 1924 г.; Potrivit raportului ministrului României la Paris, V. Antonescu, pentru ratificarea Tratatului Basarabiei au votat 478 deputați, „contra 74 de voturi comuniste” (AMAER, F. 71/1914. E.2, 1920-1938, d. 21, f. 202.).

⁴³ Кто голосовал против захвата Бессарабии, «Известия», 26 марта 1924 г.

⁴⁴ Din discursul lui Poincare, „Adevărul”, din 22 martie 1924.

⁴⁵ Declarațiile d-lui Poincare cu prilejul ratificării. „Dreptatea nu se prescrie”, „Adevărul”, din 18 martie 1924.

Moldovenenșii a declarat Unirea cu România⁴⁶. După ce a amintit că Lloyd George a dispus ratificarea Tratatului Basarabiei exact în momentul în care negocia cu Rusia la Genova, Poincare menționa: „Azi, în ce termeni vrea Anglia să recunoască Uniunea republicilor sovietice: Ea a avut grijă să specifice că recunoașterea se va întinde asupra teritoriilor care au acceptat autoritatea sovietelor. După cum vedeți, dar, guvernul englez, în momentul când face un gest amical în adresa Rusiei, nu ezită să confirme tratatul de la 1920 (asupra Basarabiei). El recunoaște astfel încă odată posesiunea Basarabiei de către România, dat fiind că Basarabia n-a acceptat până azi autoritatea sovietelor”⁴⁷. Poincare declara că ratificarea Tratatului nu va afecta natura relațiilor reciproce dintre Franța și Rusia, așa cum nu au fost prejudiciate nici de ratificarea Marii Britanii, deoarece în textul acordului erau prevăzute măsurile speciale de protecție a intereselor Guvernului rus (art. 9). Poincare a arătat că, având un Guvern recunoscut, Rusia va fi invitată să adere la tratat, odată cu încheierea procedurii lui de ratificare. După cum prevedeau clauzele tratatului, puterile contractante puteau supune orice litigiu rezultat din negocierile cu Rusia în atenția Ligii Națiunilor, cu condiția că „frontierele precizate prin tratat, precum și suveranitatea României asupra Basarabiei să nu fie puse în discuție”⁴⁸. Poincare ținea cont de faptul că „amicii noștri români” au angajat discuții cu Sovietele și că o întârziere a ratificării de către Franța a Tratatului Basarabiei „era de natură să-i jeneze în aceste negocieri”. Prin ratificarea acordului, Franța urma să dea României „o dovadă a amicitiei”, pe care ea o aștepta „cu nerăbdare”⁴⁹. Deputații comuniști Marcel Cashin și Jean Renaud au protestat împotriva unei asemenea atitudini față de Rusia, cu un popor de 130 de mln de oameni⁵⁰. Înainte de vot, un alt deputat comunist, Laffont, a propus un amendament prin care se cerea subordonarea aplicării Tratatului Basarabiei unui vot de ratificare din partea Rusiei. Camera a respins această propunere cu 415 voturi împotriva, 75 pentru⁵¹.

Momentul ales de Guvernul francez pentru ratificare avea o semnificație aparte: perechea regală a României se pregătea să viziteze Parisul și ratificarea Tratatului Basarabiei era ca un semnal de bun venit, deschizând, totodată, calea spre semnarea unui acord franco-român. Pe de altă parte, prin această ratificare Poincare, îngrijorat de apropierea sovieto-italiană, văzută ca o amenințare pentru poziția Franței în Estul Europei, urmărea să îmbunătățească raporturile cu România și să contrabalanseze astfel influența Italiei⁵².

⁴⁶ Ratificarea tratatului Basarabiei de către Camera franceză, „Adevărul”, din 13 martie 1924.

⁴⁷ Din discursul lui Poincare, „Adevărul”, din 22 martie 1924.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Declarațiile d-lui Poincare cu prilejul ratificării. „Dreptate nu se prescrie”, „Adevărul”, din 18 martie 1924.

⁵⁰ Бессарабский вопрос, «Известия», 15 марта 1924 г.

⁵¹ Ratificarea tratatului Basarabiei de către Camera franceză, „Adevărul”, din 13 martie 1924.

⁵² Marcel Mitrasca, *Moldova: a Roumanian province under Russian Rule. Diplomatic history from the Archives of the Great Powers*, Algora Publishing, New York, 2002, pag. 225.

Luând cunoștință cu mare entuziasm de ratificarea Franței, a doua zi, la 13 martie, deputatul basarabean Ion Buzdugan, reprezentant al Partidului Țărănesc aflat în opoziție, propunea, în aplauzele prelungite ale Adunării Deputaților, să se trimită în adresa „Camerei franceze și întregului popor francez omagiul de recunoștință vie a poporului român”⁵³. Pentru N. Iorga ratificarea Franței prilejuia un moment înălțător de solidaritate a tuturor forțelor politice românești, indiferent de culoare politică. „Basarabia, spunea Iorga în aplauzele prelungite ale corpului deputaților, este a noastră prin dreptul nostru național, prin dreptul nostru istoric, prin voința însăși a Basarabiei, prin recunoașterea de către guvernele aliate”. Poporul român datora Franței recunoștința sa pentru actul ratificării în sine, dar și „pentru momentul în care se spune”, sublinia N. Iorga, având în vedere negocierile ruso-române de la Viena, în curs de pregătire. „Discuțiunile de la Viena, spunea Iorga, cari nici într-un caz nu pot atinge chestiunea Basarabiei (aplauze furtunoase, unanime, prelungite, strigăte de bravo) ... discuțiunile acestea se deschid în lumina pe care o aruncă votul Camerei franceze (aplauze prelungite și unanime, strigăte de bravo)”. De la tribuna parlamentară, și-au exprimat grațitudinea lor și ministrul finanțelor Vintilă Brătianu, în numele Guvernului, Ștefan Ciceo Pop, în numele Partidului Național Român, D. R. Ioanițescu, în numele Partidului Poporului. Arătând că va trimite neamănat Camerei franceze și primului ministru Poincare mesaje de mulțumire cordială, președintele Adunării Deputaților, M. G. Orleanu, ținea să precizeze că „românul are două patrii: întâi, țara în care s-a născut și căreia îi dă viața întreagă și a doua patrie e Franța, țara de unde și-a adăpat cultura, prin care am ajuns să fim ceea ce suntem astăzi”⁵⁴.

Ratificarea Tratatului Basarabiei de Camera franceză, după cum remarcă primul ministru Poincare, a dat „un nou gaj al amicitiei” Franței față de România, nu a făcut decât să recunoască un act de elementară dreptate internațională. În presa de la București se pune accentul pe faptul că de la tribuna Camerei Poincare a caracterizat politica autocrației ruse de a-și însuși Basarabia ca imperialistă. Această definiție, se observa, „pune guvernul sovietic în necesitatea de a se dezice de principiile ce proclamă și de a se declara continuatorul politicii imperialiste a țarismului în cazul când ar revendica Basarabia, românească prin dreptul cel mai sfânt, prin dreptul etnic, dar și prin dreptul istoric”. Dacă nu se putea anticipa ce impact punctual va avea votul Camerei franceze asupra Guvernului sovietic, era de necontestat că ratificarea Tratatului Basarabiei „va întări situațiunea morală” a delegației române la Viena. Spusele lui Poincare despre aceea că Tratatul Basarabiei va fi supus atenției Rusiei de îndată ce va avea un guvern recunoscut, după ce Anglia și Italia, două dintre țările semnatare ale acordului, deja recunoscuseră Sovietele, făcea să creadă presa de la București că acest moment nu era departe⁵⁵. În euforia produsă, se afirma chiar că odată

⁵³ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante (DANCD). Ședința de joi, 13 martie 1924, București, nr. 67, din 20 martie 1924, p. 1803.

⁵⁴ Ibidem, p. 1804.

⁵⁵ Importanța declarațiunilor d-lui Poincare, „Adevărul”, din 13 martie 1924.

ce ratificarea Tratatului Basarabiei de către Japonia era în funcție de ratificarea franceză, după ratificarea Franței, „ratificarea lui de către Japonia se va produce în mod mecanic”⁵⁶.

Primul ministru Ionel Brătianu și ministrul de externe I. G. Duca au adus mulțumirile lor ministrului francez la București, de Manneville, „pentru votul Camerei și discursul lui Poincare, atât de bine venite în împrejurările de față”, după cum îl înștiința Duca pe ministrul său plenipotențiar, însărcinatul cu afaceri la Paris, V. Antonescu. Totodată, Duca îi scria lui Antonescu că ar trebui „grăbit votul la Senat ca totul să fie terminat înainte de 24 Martie, când încep la Viena negocierile cu Sovietele”⁵⁷.

Peste două zile, Antonescu răspundea că senatorul Georges Berthoulat a depus deja raportul „foarte bine documentat” în chestiunea ratificării la Senat, iar Comisia afacerilor străine l-a aprobat cu unanimitate de voturi⁵⁸. Întâlnindu-l pe contele Peretti dela Rocca, directorul Direcției afacerilor politice a Ministerului francez de Externe, pentru a-i aduce mulțumiri în legătură cu „frumosul discurs al lui Poincare la Cameră”, Antonescu afla că Franța intenționa să propună „în curând” României și Serbiei extinderea prevederilor din Tratatul franco-cehoslovac în cadrul unor acorduri cu Franța. Parisul intenționa să atragă într-o asemenea alianță Roma și Londra. Peretti dela Rocca spera ca cu ocazia vizitei Suveranilor României la Paris în luna aprilie „tratativele să fie în această privință destul de avansate”⁵⁹.

Înainte de a-i da instrucțiunile solicitate pe marginea acestor intenții ale Parisului, I. G. Duca îl atenționa pe ministrul său la Paris că mai întâi era necesar să se cunoască „fondul și forma propunerii” și că asemenea înțelegeri „nu au preț pentru noi atât întrucât conțin dispozițiuni privitoare la frontul rusesc, singurul cu adevărat îngrijitor pentru noi”⁶⁰.

În legătură cu ratificarea franceză, „Dreptatea” de la Chișinău exprima gratitudinea Basarabiei „glorioasei republici latine” și, în special, primului său ministru, Raymond Poincare, care și-a ridicat cu tărie glasul în apărarea drepturilor României „asupra unei provincii, atât de adânc și de indestructibil românească, și care, pe urma unor împrejurări vitrege istorice, a fost în două rânduri smulsă poporului român”. Marele discurs al lui Poincare în favoarea ratificării Tratatului Basarabiei era calificat nu numai ca o probă strălucită de prietenie față de statul român, ci și ca o pledoarie pentru triumful dreptății istorice. Prin ratificarea Franței, drepturile imprescriptibile ale României asupra Basarabiei dobândeau „o nouă și înaltă consfințire alături de aceea ce a venit

⁵⁶ „Dem.”, Rușii și Basarabia. De ce se opun sovietele. Alipirea va fi ratificată și de Japonia, „Adevărul”, din 13 martie 1924.

⁵⁷ AMAER, F. 71/1914. E.2, 1920-1938, d. 21, f. 203.

⁵⁸ Ibidem, f. 204.

⁵⁹ AMAER, F. 71/Franța, 1920-1926, vol. 63, f. 46.

⁶⁰ Ibidem, f. 47.

din partea altor mari Puteri”. Dacă mai există în Rusia sovietică cineva care n-a realizat adevărul că Basarabia este prin drepturi parte a poporului român, se arăta în „Dreptatea”, protestele acestora nu-și vor atinge scopul „nici la conferința de la Viena și nici în altă parte”⁶¹.

La două zile de la ratificarea franceză, a urmat un atac asupra autorităților de la Paris în paginile ziarului bulgar „Dnevnik”, care îl apostrofa pe primul ministru Poincare că, declarând că Rusia „de două ori a despărțit Basarabia de România”, a uitat să spună că „populația Basarabiei în majoritatea sa nu este românească, ci slavă” și că Basarabia meridională a fost alipită Rusiei, în schimbul Dobrogei, preluată de România⁶².

Într-un editorial de o violență verbală ieșită din comun pe marginea ratificării franceze, Iu. Steklov observa că art. 9 al Tratatului Basarabiei acorda Republicii Sovietice dreptul de a pune în discuție anumite aspecte particulare ale acordului, nu și esența lui privind suveranitatea României asupra Basarabiei. După Steklov, prin această clauză Rusiei „i se oferă dreptul, dacă va dori, să polemizeze în chestiunea sosului sub care ea preferă să fie digerată”. Prin ratificarea „în grabă a protocolului basarabean” în ajunul conferinței de la Viena, Franța comitea „un act lipsit de tact, în măsură să învenineze în rădăcină și pentru mult timp” raporturile sale cu Rusia. „Plutocrația franceză, se arăta, ca să păstreze un vasal fidel, s-a grăbit să dea curs demersului guvernului român, cu atât mai mult că aceasta pe ea nu o costă nimic, deoarece darul făcut e din contul Republicii Sovietice. Burghezia franceză cu atât mai mult putea să-și permită acest lux cu cât ea înțelege perfect că ratificarea sa și chiar protocolul basarabean întreg prezintă o bucată de hârtie murdară, care nu va fi nici odată recunoscut de noi”. Încercând să pătrundă în logica votului francez, redactorul bolșevic de la „Izvestia” insinua că Parlamentul Franței realiza că mai devreme sau mai târziu Rusia își va impune „drepturile” în raport cu statul român, Parisul evitând să se certe cu România. Dacă cercurile conducătoare de la București nutreau speranța că în urma ratificării Franței, după ratificarea Marii Britanii, își întăreau poziția în Basarabia, se avertiza, „atunci ele se înșeală amar”, deoarece Republica Sovietică „ignorează în totalitate și disprețuiește toate hotărârile guvernelor burgheze, luate fără participarea sa, împotriva dorinței sale și prin violarea intereselor sale”. Iar dacă România își imaginea că în momentul „în care se va ajunge la dezlegarea definitivă a disputei privind cucerirea ilegală a teritoriului sovietic”, țările care au ratificat „protocolul basarabean” îi vor veni în ajutor și acest ajutor o va salva de răspunderea pentru actul de violare înfăptuit, atunci viitorul va arăta că și în această privință ea se înșeală amar”. Franța, opina Steklov, din acest moment, urma să poarte alături de România întreaga răspundere pentru daunele pricinuite Sovietelor de „ocupația română a Basarabiei”⁶³.

⁶¹ Ratificarea convențiunii Basarabiei de Franța, „Dreptatea”, din 14 martie 1924.

⁶² AMAER, F. 71/1914. E.2, 1918-1924, d. 25, f. 153.

⁶³ Ю. Стеклов, Напрасная подлость, «Известия», 15 марта 1924 г.

La Moscova se știa că pentru ratificarea Tratatului Basarabiei s-au pronunțat și radical-socialiștii în frunte cu Herriot, care pledau pentru recunoașterea Sovietelor și care sperau să se instaleze la putere în urma alegerilor parlamentare⁶⁴.

La 15 martie Cicerin expedia o Notă de protest Franței în chestiunea ratificării Acordului Basarabiei. Votul Parlamentului francez, dat în ajunul negocierilor sovieto-române, era apreciat drept „un amestec al unei terțe țări, care inevitabil va împiedica edificarea unei păci de durată și va contribui la prelungirea situației nesigure în această parte a Europei”. Guvernul sovietic atrăgea atenția Guvernului francez că se solidariza astfel cu „violarea drepturilor populației Basarabiei și a Uniunii Sovietice pe calea ocupării Basarabiei de către România”, fiind făcut responsabil pentru daunele pricinuite URSS de actul „de ocupație”. Sovietele urmau să tragă din aceasta concluziile respective⁶⁵.

În presa de la Chișinău Nota plină de insulte a lui Cicerin în adresa Franței era apreciată drept o acțiune regretabilă, „curioasă, penibilă și absurdă” a comisarului sovietic de externe, de natură să submineze lucrările preconizatei conferințe ruso-române de la Viena⁶⁶.

În legătură cu ratificarea Tratatului Basarabiei în Camera franceză, „The Manchester Guardian” bănuia că Franța a întârziat ratificarea intenționat, pentru a obține „mulțumirile” României, în timp ce Marea Britanie s-a grăbit cu ratificarea. Marele ziar radical englez sublinia că „marii aliați s-au obligat toți să recunoască dreptul României asupra Basarabiei și aceasta atât prin tratatul de la 1920, cât și printr-o decizie a Consiliului Suprem al Conferinței de Pace de la Paris de la 2 martie (3 martie – n. a.) din acel an”⁶⁷.

Tot atunci, „Comitetul Național Rus”, o structură a emigrației ruse la Paris, în frunte cu A. Kartașov, adresa la 17 martie primului ministru Poincare un protest împotriva ratificării Tratatului Basarabiei, în care se arăta că Rusia, lipsită de un guvern legal din luna octombrie 1917, n-a participat la încheierea acordului din 1920 și, în consecință, pentru ea „chestiunea Basarabiei rămâne deschisă”⁶⁸.

Pe de altă parte, de la București și din alte localități ale României erau expediate la Paris telegrame și scrisori în semn de grațitudine Guvernului francez pentru actul ratificării, din partea autorităților⁶⁹, ca și din partea cetățenilor simpli, diverselor organizații civice și instituții de învățământ, precum Uniunea națională a foștilor luptători în marele război⁷⁰, Liga pentru unitatea culturală și

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Протест против вмешательства Франции, «Известия», 17 марта 1924 г.

⁶⁶ Un act de rățăcire a guvernului sovietic. Cicerin a anunțat pe d. Poincare că trage la răspundere Franța dacă se solidarizează cu România în chestia Basarabiei, „Dreptatea”, din 21 martie 1924.

⁶⁷ Bessarabia, „Manchester Guardian”, Mars 18th 1924; citat după „Adevărul”, din 2 aprilie 1924.

⁶⁸ ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 808.

⁶⁹ Ibidem, c. 813.

⁷⁰ Ibidem, c. 807.

sufletească a tuturor românilor, din Iași⁷¹, Liceul național „Gh. Lazăr” din Sibiu⁷² etc. Studenții din București și veteranii războiului au interpretat „Marseillaise” în fața Legației Franței. Momentul ratificării era viu comentat în toată presa românească. În timp ce autoritățile sovietice puneau la îndoială validitatea actului Unirii Basarabiei, în adresa Legației franceze la București soseau numeroase telegrame din partea diverselor instituții administrative din Basarabia, care exprimau „calda recunoștință a locuitorilor din comunele lor Franței, care a recunoscut actul Unirii cu patria mamă”⁷³.

Însuși primul ministru Poincare, ca răspuns la telegrama de mulțumire a lui Ionel Brătianu pentru poziția sa în polemica cu Sovietele în chestiunea Basarabiei, îi scria că întărirea și dezvoltarea prieteniei care unește Franța și România rămânea o prioritate a sa⁷⁴.

La 17 martie Senatul Franței a audiat raportul prezentat de Georges Berthoulat în numele Comisiei afacerilor străine, însărcinate să examineze proiectul legii adoptate de Adunarea Deputaților privind aprobarea „Tratatului relativ la Basarabia”, încheiat la Paris la 28 octombrie 1920. Raportorul a descris în linii mari trecutul istoric al „părții orientale a Moldovei, cuprinse între Prut și Nistru”, cedată Rusiei la 1812 de Poarta Otomană. Basarabia meridională, reîntoarsă Moldovei de Congresul de la Paris „pentru a proteja gurile Dunării”, a fost reluată de Rusia la 1878 „în schimbul” Dobrogei, atribuită României. În anii războiului din 1914-1918 România s-a alăturat Aliaților și Rusiei, însă „defecțiunea rusă din 1917, absolvind-o de toate obligațiile, chestiunea atribuirii Basarabiei s-a pus din nou”. În plină dezagregare care a urmat revoluției ruse, moldovenii din Basarabia și-au declarat autonomia, apoi, un Parlament reunit a apelat la trupele române pentru a salva ținutul de uneltirile bolșevice. În ianuarie 1918 la Chișinău era proclamată independența Republicii Moldovenești, iar două luni mai târziu, la 27 martie, unirea cu România, în baza dreptului istoric și de autodeterminare națională. Era, deci, legitim, arăta Berthoulat, ca la Conferința de Pace de la Paris România să revendice consacrarea drepturilor sale asupra Basarabiei. Sprijinind aceste revendicări, la 6 aprilie 1919 Comisia pentru afacerile române a prezentat Consiliului Suprem al Conferinței un raport în care, ținând cont de aspirațiile generale ale populației ținutului, de caracterul său moldovenesc, din punct de vedere geografic și etnic, precum și de argumentele de ordin istoric și economic, recomanda „ratașarea” Basarabiei la România. După ce la 9 decembrie 1919 Parlamentul român a ratificat Tratatul minorităților, la 3 martie 1920, într-o ședință a Consiliului Suprem la Londra au fost aprobate concluziile privind dreptul României asupra Basarabiei și redactat un proiect de acord în acest sens, pe care Conferința ambasadurilor a fost însărcinată să-l definitiveze și să-l

⁷¹ Ibidem, c. 810.

⁷² Ibidem, c. 815.

⁷³ Ibidem, c. 832-832 v.

⁷⁴ Ibidem, c. 839.

prezintă părților spre semnare. Tratatul a fost semnat la 28 octombrie 1920 de Anglia, Franța, Italia și Japonia, pe de o parte, și România, pe de altă parte⁷⁵.

Guvernul, amintea senatorul Berthoulat, a depus la 14 martie 1922 la biroul Camerei un proiect de lege privind ratificarea Tratatului Basarabiei. Motivele care au determinat încheierea Tratatului din 28 octombrie 1920 reclamau ratificarea lui neamănată. Dintre toate provinciile care formează teritoriul național al României, se constata, Basarabia „apare ca una din cele mai semnificative [provincii – n. a.] românești, nefiind altceva decât partea orientală a Moldovei”. Partea majoritară a teritoriului Basarabiei era populată de țărani moldoveni care vorbesc pur românește. Stilul arhitectural al caselor, aspectul pământului, metoda lui de exploatare, toate ilustrau preponderența absolută a elementului românesc, singura zonă în care conviețuiau etniile minoritare (bulgarii, rutenii, germanii ș. a.) fiind în partea de sud, la gurile Dunării. În ansamblu, ținutul este descris drept „curat moldovenesc”. Astfel, se conchidea, „anexarea Basarabiei la România a fost conformă echității etnice și istorice”. O altă frontieră, din punct de vedere geografic, nu se putea trasa, decât cu prețul ruperii unității indivizibile a acestui ținut. Alipirea a fost impusă și de interesele economice ale populației, și de cele de securitate, regimul românesc instalat după 1918 în Basarabia salvând-o de bolșevism și, în consecință, de pustiire și ruină. Din perspectiva interesului european, ca și a celui francez, era important că, datorită României, comunismul a fost oprit la Nistru. „Prezența rușilor la Prut ar însemna, probabil, revărsarea lor în Moldova și de acolo în restul României și în toată peninsula Balcanică”, se arăta în raportul Comisiei, cerându-se autorizarea președintelui Republicii de a ratifica și executa, dacă va fi cazul, „tratatul relativ la Basarabia, încheiat la Paris, la 28 octombrie 1920, între Franța, Marea Britanie, Italia și Japonia, principalele Puteri aliate și asociate, și România”⁷⁶.

Senatul a ratificat în unanimitate, prin ridicare de mâini, Tratatul Basarabiei, Republica Franceză desăvârșind prin aceasta „o dovadă de prietenie” față de România. Dat în ajunul întâlnirii de la Viena, votul Franței în sprijinul României era deosebit de valoros, mai ales că Sovietele se pregăteau să se prezinte la tratativele cu partea română, după remarca presei bucureștene, „cu mentalitatea răpitorilor de la 1812”⁷⁷.

În Nota lui Poincaré din 20 martie ca răspuns lui Cicerin se amintea că Puterile Aliate au consimțit asupra faptului că tradiția istorică, situația etnografică și economică a Basarabiei, precum și aspirația clar exprimată a locuitorilor săi au legitimat alipirea acestei provincii la Regatul României. Parlamentul Franței s-a condus de aceleași considerații care au motivat Parlamentul britanic să ratifice la 14 aprilie 1922 Tratatul Basarabiei, o măsură care nu a fost calificată de Guvernul sovietic drept un obstacol pentru stabilirea relațiilor bune cu Marea

⁷⁵ Ibidem, c. 799-800.

⁷⁶ Ibidem, c. 801-801 v.

⁷⁷ După votul Senatului francez, „Adevărul”, din 18 martie 1924.

Britanie. Guvernul francez se opunea categoric unei astfel de interpretări, potrivit căreia Tratatul ratificat încălca drepturile populației Basarabiei. Se amintea că, în realitate, Alianții au recunoscut suveranitatea României asupra Basarabiei numai după votarea Declarației de Unire a Basarabiei cu România, din 27 martie 1918, de „adunarea națională a Basarabiei”, Sfatul Țării. Se reitiera și faptul că în art. 9 al Acordului Basarabiei este prevăzută invitarea Rusiei la această înțelegere, în același fel în care s-a procedat cu noile state independente apărute la frontiera sa vestică, conform cu principiul autodeterminării popoarelor, adept al căruia Rusia se declara printre primele⁷⁸.

Primul ministru Poincare era atacat virulent în „L'Humanité”, care scria că „camaradul Morucci și grupul comunist din Camera deputaților au protestat vehement în numele proletariatului francez împotriva ratificării tratatului cu România”, prin care s-ar fi consacrat „un veritabil act de spoliere și de brigandaj internațional”. În consens cu Nota lui Cicerin, votul ratificării Tratatului Basarabiei era calificat drept „un gest provocator al Franței Blocului Național”. Se menționa că din diferite locuri, de la Moscova, Leningrad, Odessa etc., se făceau auzite protestele refugiaților basarabeni și ale ucrainenilor „împotriva ocupației Basarabiei și cerând unirea sa cu Ucraina”⁷⁹.

În cea de-a doua Notă de protest a Guvernului sovietic, remisă Franței la 22 martie, se arăta că „votul așa-numitei adunări naționale basarabene” ar fi fost în fapt „un fals grosolan din partea agenților generalului Mackensen, cu scopul de a compensa României pierderea Dobrogei, prevăzută în tratatul de la București dintre România și Germania”, săvârșit sub conducerea primului ministru germanofil A. Marghiloman. Sfatul Țării, la apariția sa, era descris ca „o adunare alcătuită în parte din delegații aleși la fața locului, în parte din delegații partidelor”, care ar fi fost ulterior completată cu „marionetele autorităților române”, care dețineau majoritatea. Acești noi membri ai adunării au și promovat ideea „anexării Basarabiei”. Unii dintre cei care se opuneau „anexării”, ar fi fost executați de armata română, iar însuși votul din Sfatul Țării ar fi avut loc în prezența „unor forțe înarmate și jandarmilor și sub amenințări”. Cu toate acestea, se constata, actul din 27 martie stipula nu alipirea Basarabiei la România, ci îi acorda o largă autonomie. Un al doilea act cu același caracter s-a produs la 25 noiembrie (27 noiembrie 1918), când propunerea de alipire completă a Basarabiei la România ar fi fost votată „doar de un sfert din membrii „Sfatului Țării”. Cicerin declara că avea la dispoziție probele protestului împotriva acestor „falsuri repetate”, semnate de senatorul ales din partea Basarabiei N. Alexandri, secretarul „Sfatului Țării” Epuri ș. a., în total – 40 de membri ai Sfatului Țării

⁷⁸ ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 811-812; Franța în chestia Basarabiei. Nota-răspuns a guvernului francez adresată Rusiei sovietice, „Universul”, din 30 martie 1924; Пуанкаре оправдывает насилие Румынии, «Известия», 26 марта 1924 г.

⁷⁹ Le rapt de la Bessarabie. Une Note de Tchitcherine a Poincaré, „L'Humanité”, 19 mars, 1924.

(în realitate, doar 9 deputați au subsemnat sub acel protest). „Aceste acțiuni ale autorităților române, se arăta în Notă, au fost în fapt o încălcare fără precedent a voinței poporului basarabean din partea ocupanților români. Solidarizându-se cu ei în ajunul conferinței de la Viena la sugestia guvernului francez, parlamentul francez își asumă răspunderea pentru toate urmările ce decurg de aici”, avertiza și amenința, totodată, comisarul poporului⁸⁰.

Luând cunoștință de noua Notă a lui Cicerin, I. G. Duca îi transmitea ministrului său la Paris, V. Antonescu, o serie de date edificatoare asupra activității Sfatului Țării, pentru a le întrebuița la promovarea punctului de vedere românesc în Franța. Profund documentat asupra activității Sfatului Țării, Duca remarcă, între altele, că Sfatul Țării a fost format fără vreo legătură cu generalul Mackensen, că protestul la care se referea Cicerin „a fost semnat numai de câțiva foști deputați și nu era îndreptat contra unirii, ci contra înlăturării condițiilor (Unirii din 27 martie 1918 – n. a.). Dacă poporul Basarabean, reliefa ministrul de externe, ar fi fost contra Unirii și dacă ar considera-o ca o violentare a votului lui, n-ar fi ratificat-o prin participarea sa la trei alegeri generale făcute sub regimul reprezentațiunii proporționale”. El sublinia că „nici un parlamentar, nici român, nici minoritar n-a ridicat vreo dată o protestare contra unirii Basarabiei la patria mamă”⁸¹.

Nota lui Cicerin, în termeni extrem de violenți și neconformă uzanțelor diplomatice, degaja, conform ziarului „Dreptatea” de la Chișinău, „un acces de nervozitate” pe care Sovietele nu și-l putură stăpâni, deși ratificarea franceză nu era un act dușmănos Rusiei, ci, din contră, o finalizare a unei proceduri formale, urmate de Marea Britanie doi ani înainte. Răspunsul lui Poincare nu a dat Notei sovietice decât importanța pe care o merita, arătând că Aliații au consacrat unirea Basarabiei cu România, pe baza drepturilor istorice, a situației demografice, tradiției și autodeterminării populației basarabene. Dacă ar recunoaște drepturile României asupra ținutului dinte Prut și Nistru, Rusia, considera ziarul liberal de la Chișinău, printr-un „act de fină diplomație” își putea redresa relațiile cu Parisul, apărând, totodată, „în ochii Europei ca un stat pătruns de drepturile sale ca și de drepturile celorlalte state și prin aceasta capabil să-și îndeplinească misiunea sa înaltă în concertul european”⁸².

În zilele de dinaintea deschiderii conferinței de la Viena, în adresa primului ministru Ionel Brătianu soseau din diferite colțuri ale Basarabiei felicitări cu ocazia dobândirii ratificării franceze și proteste împotriva oricăror încercări de contestare a actului Unirii. Astfel, primarul comunei Drășliceni, jud. Chișinău, Andrei Guzun, exprima primului ministru recunoștința locuitorilor din această localitate „cu ocazia definitivei ratificări a dorinței noastre de desrobire”. Locuitorii

⁸⁰ Ответная Нота советского правительства, «Известия», 26 марта 1924 г.

⁸¹ AMAER, F. 71/1914. E.2, 1920-1938, d. 21, f. 210-210 v.

⁸² Răspunsul Franței la nota lui Cicerin în chestiunea convenției alipirei Basarabiei, „Dreptatea”, din 30 martie 1924.

din satele Vărzărești și Țândreni, plasa Nisporeni, arătau că alipirea Basarabiei la patria-mamă s-a făcut „din dorința liberă a întregului popor basarabean”, iar Ion Pleșca, reprezentantul comunei Strășeni, jud. Chișinău, îl ruga pe Ionel Brătianu să intervină la conferința de la Viena „ca chestiunea Basarabiei care este definitiv tranșată prin actul sfânt al Unirii, să nu se mai pună în nici o discuție” etc.⁸³

Survenită în momentul în care se încerca intimidarea României și izolarea Poloniei, ratificarea Franței contribuia la întărirea prieteniei franco-române și la descurajarea inamicilor lor. Cât despre Guvernul sovietic, dacă ar avea o diplomatie bună, se menționa în „Universul”, „ar înțelege că Rusia nu câștigă nimic, urmărind o politică neplăcută Franței: politică ce s-a manifestat iarna trecută prin articole neplăcute și prin retragerea misiunii comerciale, care lucra la Paris”⁸⁴.

După ratificarea Tratatului Basarabiei, ministrul României la Paris, Victor Antonescu, exprima în „Le Temps” gratitudinea poporului român pentru votul Parlamentului francez, declarând că dacă, totuși, la Viena delegații Moscovei „vor încerca să redeschidă sub vreo formă oarecare o chestiune definitiv închisă prin reparația răpirii de acum o 100 de ani, România se va opune în numele dreptului său, în numele voinței populației din Basarabia, nu numai cu forța morală invincibilă ce i-a dat acest drept și această voință, dar și cu gândul mângâielilor că Franța și Anglia l-au consacrat”. Pentru România, declara Antonescu, „soarta Basarabiei a încetat a fi o chestiune, fiindcă ea se identifică cu soarta statului român întregit: a o pune în discuție pe ea, înseamnă a se atinge de acesta din urmă”⁸⁵.

Într-un articol consacrat conferinței de la Viena din „Petit Parisien” se observa că prin consacrarea drepturilor României asupra Basarabiei, Franța a dat delegaților români „un considerabil sprijin moral”. Așa cum Franța, se făcea o comparație, n-ar fi putut consimți ca după armistițiul cu Germania (noiembrie 1918) să se organizeze un plebiscit în Alsacia și Lorena, așa și România „nu poate accepta ca după șase ani de pace să se repue în discuție o state de lucruri care nu este numai conformă cu tradițiile istorice ale Basarabiei și cu voința lămurit exprimată a locuitorilor ei, dar și cu principiul de liberă dispoziție a popoarelor, atât de des proclamat de soviete”⁸⁶.

Într-un comentariu din „Adevărul” pe marginea Notei lui Cicerin, adresate Guvernului francez, se arăta că comisarul sovietic de externe nu se limita să nu recunoască votul de Unire al Sfatului Țării, dar înșira „o sumă de mahalagisme asupra condițiilor în cari votul acela a fost dat, pretinzând c-a fost smuls cu forța brutală”. La afirmația lui Cicerin precum că România a luat Basarabia cu sprijinul

⁸³ Populația basarabeană și ratificarea Unirii, „Viitorul”, din 29 martie 1924; A se vedea și: Manifestările naționale din Basarabia, „Viitorul”, din 1 aprilie 1924.

⁸⁴ Citat după: „Le Temps” despre unele intrigi și proiecte orientale, „Universul”, din 27 martie 1924.

⁸⁵ O declarație a ministrului nostru la Paris, „Adevărul”, din 27 martie 1923.

⁸⁶ Presa franceză și chestia Basarabiei, „Adevărul”, din 27 martie 1923.

generalului german Mackenzen și sub conducerea germanofilului Marghiloman, se răspundea că Poincare „știe perfect că dacă Mackenzen era aici pe vremea aceea, vina nu este a noastră ci a rușilor și că unirea Basarabiei cu România nu poate depinde de gradul în care primul ministru al momentului era agreabil sau dezagreabil aliaților”. Nota lui Cicerin, se constata, era o demonstrație strălucită a continuității între diplomația bolșevică și țaristă, dar din aceasta nu rezulta și „dreptul Rusiei comuniste de a menține sub jug o provincie pe care regimul țarist o cotochisea printr-un jaf odios”⁸⁷.

După ratificarea Tratatului Basarabiei, oficiosul „Tan” publica sub semnătura lui Herbette un articol în care afirma că prin încercarea Sovietelor de a re-lua negocierile cu România, se urmărea, în fond, izolarea Poloniei. Respingând posibilitatea ajungerii la o înțelegere în chestiunea Basarabiei între România și Rusia, Herbette menționa că ratificarea Tratatului de la Paris de către Parlamentul Franței a împiedicat Rusia să exercite presiuni asupra României și să izoleze Polonia, consolidând situația celor doi aliați ai Parisului⁸⁸.

Plecând de la aceste afirmații, Iu. Steklov concluzionează că „acum vom ști că prin ratificarea alertă guvernul francez urmărea să susțină România, să împiedice încheierea unei înțelegeri între aceasta și Republica Sovietică și să consolideze alianța polono-română protejată de Franța și, în ideea sa, orientată împotriva Republicii Sovietice”⁸⁹. Steklov se arată sceptic de faptul că Poincare va urma sfatul lui de-Monzi de a păși pe calea recunoașterii Sovietelor, întrebându-se retoric dacă nu cumva Poincare, împreună cu Herbette, își imagina că „ratificarea în grabă a protocolului basarabean” ar apropia ajungerea la o înțelegere între Franța și URSS? Teza sa era că la timpul respectiv destinul Basarabiei trebuia să fie decis în urma unei anchete a populației din acest teritoriu, cu aprobarea Sovietelor, iar soluția la care au ajuns țările Antantei „vremelnic triumfătoare” în 1920 „nu era de durată, nu putea fi susținută și va trebui revizuită urgent”⁹⁰. Steklov invocă în sprijinul său opinia critică exprimată în „Manchester Guardian” pe marginea ratificării Tratatului Basarabiei de Parlamentul Franței. Potrivit ziarului londonez, în „anumite cercuri” se considera că sancționarea drepturilor României asupra Basarabiei de către aliați „numai complică această chestiune delicată” și că se înțelege de la sine că „era un pas greșit să se încheie un tratat de pace în lipsa reprezentanților Rusiei”, responsabilitatea revenind diplomației britanice „stângace”. Se regreta că România și Marile Puteri „au acționat atât de arbitrar” în chestiunea Basarabiei, în loc să invoce principiul autodeterminării, de care se conduceau Sovietele, pentru a atinge un rezultat mai bun⁹¹.

⁸⁷ „Ad.”, Rușii și Basarabia, „Adevărul”, din 28 martie 1924; A se vedea și „Scrutător”, D. Cicerin și legalitatea „Sfatului Țărei”, „Adevărul”, din 2 aprilie 1924.

⁸⁸ Ю. Стеклоv, Проклятые вопросы, «Известия», 20 марта 1924 г.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Бессарабский вопрос, «Известия», 20 марта 1924 г.

Reacția furibundă a autorităților și presei sovietice la ratificarea franceză era mai mult decât elocventă. Prin ratificarea Franței, politica externă a Sovietelor încasase o lovitură puternică, cu atât mai sensibilă cu cât, după recunoașterea britanică și italiană, diplomația Moscovei, jubilând, se pregătea să defileze prin marile capitale europene. Direct sau indirect, în cunoștință de cauză sau nu, ratificarea Tratatului Basarabiei de o a altă Mare Putere Europeană submina planul Sovietelor de a impune un plebiscit în teritoriul românesc dintre Prut și Nistru. Din perspectiva viitoarei întâlniri sovieto-române, gestul Franței avea efectul de a reechilibra raportul de greutate dintre cele două țări și de a încuraja România să persevereze în apărarea intereselor sale fundamentale în chestiunile în litigiu cu Uniunea Republicilor.

În ziarul „Petit Parisien”, o porta-voce frecventă a Ministerului francez de Externe, se menționa că așa cum Franța nu a putut să accepte un referendum în chestiunea Alsaciei și Lorenei, așa și România nu putea să cadă de acord cu reluarea discuției în chestiunea Basarabiei. „Indiferent dacă la conferința de la Viena va fi sau nu ridicată problema Basarabiei, se sublinia, Franța, ratificând alipirea Basarabiei la România, a oferit delegaților români la Viena un puternic sprijin moral”⁹².

La 27 martie, în ziua în care la Viena începeau lucrările conferinței româno-ruse, Ministerul Afacerilor Străine al Republicii franceze expedia Legației române la Paris proiectul Tratatului de alianță și amicitie între Franța și România⁹³.

La 9 aprilie președintele A. Millerand a promulgat Legea despre aprobarea Tratatului Basarabiei, încheiat la Paris, la 28 octombrie 1920. Legea, deliberată și adoptată de Senat și Camera Deputaților, trebuia să fie transpusă în practică ca Lege de stat⁹⁴. Decretul prezidențial de promulgare a fost dat publicității la 5 iunie 1924⁹⁵.

Summary

In this study, the author examines the international context at the end of 1923 – beginning of 1924, when the French Parliament ratified the Treaty on Bessarabia, signed in Paris on 28 October 1920 by Great Britain, France, Italy and Japan, on the one hand, and Romania, on the other hand. French ratification of this treaty had taken place before the Soviet-Romanian conference in Vienna, representing a political and moral support to Romania, and also disapproval to USSR intentions to request a plebiscite in Bessarabia.

⁹² Ibidem.

⁹³ AMAER, F. 71/Franța, 1920-1926, d. 63, f. 48-50; După cum se vede, proiectul Tratatului franco-român i-a fost remis și lui N. Titulescu, ministrul României la Londra, și ministrului României la Paris, V. Antonescu, nu mai devreme de 29 martie (Ibidem, f. 48, 51, 58).

⁹⁴ ANIC, F. mcf. Franța, r. 189, c. 845.

⁹⁵ Ibidem, c. 887-888.

ISTORIOGRAFIE

Marina Guțu*

ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ PRIVIND RELAȚIILE MOLDO-OTOMANE. UNELE CONSIDERAȚIUNI DESPRE VALORIFICAREA ȘI PUBLICAREA IZVOARELOR ISTORICE OTOMANE (1944-1989)

Pentru o perioadă de cinci veacuri, izvoarele documentare și narative turcești constituie, prin oglindirea raporturilor dintre țările române și Imperiul Otoman, una din sursele principale de informație privind istoria românilor. Dacă la început pe primul plan al interesului erau cronicile, ale căror fragmente referitoare la istoria țărilor române au apărut în trei volume, atunci în ceea ce privește perioada legată de instaurarea suzeranității otomane și creșterea frecvenței legăturilor dintre principatele române și puterea suzerană, interesul principal trece asupra documentelor de cancelarie. Pierdute, în cele mai dese cazuri, în originalele adresate domnilor români, aceste acte s-au păstrat în număr impresionant de mare în fondurile arhivelor otomane și, în primul rând, în cele din marile depozite arhivistice din Istanbul.

Dacă izvoarele istorice românești au fost utilizate în măsura cuvenită, în vederea elucidării petelor albe din trecutul poporului român, izvoarele otomane au rămas aproape în întregime lor – fie cronici, fie documente propriu-zise, fie orice fel de însemnare lămuritoare a unui crâmpiei de viață apusă – inaccesibile până în al treilea deceniu al sec. XX. După proclamarea Republicii Turcia în anul 1923, fondatorul acesteia – Mustafa Kemal Atatürk – a venit cu idei novatoare și în domeniul organizării arhivelor și cercetării istorice, punându-se bazele unei școli istoriografice moderne, în spirit european. Toate acestea au avut drept rezultat crearea unor noi condiții și a unui nou climat pentru cercetătorii străini, care ar fi vrut să exploreze arhivele turcești¹.

Odată cu apariția posibilității de a realiza o cercetare profundă și de rigoare în arhivele turcești și ale statelor lagărului socialist, în istoriografia românească s-a ajuns la ideea că analiza detaliată a unor documente sau manuscrise este

* **Marina Guțu**, doctorandă la Institutul de Istorie al AȘM.

1 M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 34.

mult mai profitabilă decât o prezentare scurtă și incompletă, care nu oferă posibilitate de satisfacere a exigențelor istoricilor preocupați de cercetări în domeniu. Însă în știința istorică românească, studiul limbilor orientale – fără de care nu sunt posibile autentice studii turcologice – nu exista la începutul secolului XX. Nicole Iorga, de pildă, deplângea, în termeni foarte duri, lipsa unei catedre de limbi orientale, într-o țară care a avut atâtea legături cu Orientul. O asemenea catedră nu s-a putut înființa în România decât în 1957. Totuși, sporadic (după 1937), s-au organizat cursuri de turcă la Institutul de studii și cercetări balcanice din București, condus de Victor Papacostea, precum și la Institutul de turcologie al Universității din Iași (1940-1945), condus de cunoscutul turcolog german Franz Babinger, invitat din inițiativa lui N. Iorga.

Aceste schimbări inovatoare, au pregătit un teren favorabil pentru dezvoltarea studiilor turcologice în domeniul științei istorice române. Un punct de plecare în acest sens este redeschiderea dosarului vechilor tratate cu Poarta Otomană, în urma descoperirii în arhivele turcești și publicării în 1945, de către orientalistul Aurel Decei, al unui excepțional document din ultimul pătrar al sec. al XV-lea: tratatul de pace al lui Ștefan cel Mare cu sultanul Mehmed al II-lea, tratat numit de către emitent, drept „*ahidnâme*”².

Publicarea acestui document, de rând cu unele considerații privind dreptul islamic, ale eruditului orientalist român, marchează o dată decisivă în studiul vechilor tratate principatelor române cu Poarta Otomană, și al cadrului juridic al relațiilor moldo-otomane, în special.

Pentru prima oară din arhivele turcești a ieșit la lumină un text de „*ahidnâme*”, și tot pentru prima dată se făcea o deschidere în vederea studierii dreptului islamic. Vechile tratate ale țărilor române cu Imperiul Otoman apăreau astfel într-o nouă lumină - atât de diferită de cea a publicațiilor din sec. al XIX-lea.

Prin analiza documentului descoperit la Istanbul, care reprezintă un act copiat într-un codice miscelaneu din 14 noiembrie 1490 – 3 noiembrie 1491, autorul a venit cu lămuriri și completări importante cu privire la problema raporturilor Țării Moldovei cu Imperiului Otoman, menținute pe planul trimeriei de daruri și evoluția acestora pe timpul lui Ștefan cel Mare. Cercetătorul trage concluzia că din „cuvintele măiestrite” ale tratatului se poate desprinde doar că după campania din 1476 s-a produs actul închinării domnului Moldovei, și nu data exactă a acestui eveniment. Deși o mărturie categorică în privința datării certe al acestui document autorul nu posedă, recurgând la un șir de argumente de rigoare, A. Decei a datat documentul – care marchează „închinarea” lui Ștefan cel Mare Porții Otomane – cu anul 1479. Documentul conține și date importante referitoare la evoluția sumei haraciului plătit Porții de către Țara Moldovei: „iar haraciul pus de mine odinioară, care era trei mii de bani frânțești florini în fiecare an, dublându-l, l-am făcut să fie în fiecare an șase mii de bani”³.

² A. Decei, *Tratatul de pace – Sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479* // Revista Istorică Română, XV, 1945, fasc. IV, p. 465-494.

³ *Ibidem*, p. 119.

În paralel cu efectuarea investigațiilor în vederea precizării unor repere din istoria raporturilor moldo-otomane, A. Decei a realizat și o analiză a dreptului internațional islamic și realizarea prevederilor acestuia în cazul Țării Moldovei. Astfel, autorul a demonstrat că, după legea dreptului musulman privind separarea pământului cu locuitorii lui - Moldova, căreia sultanul îi acordă un *sulhnâme*, intra în categoria a treia - „*dar al-ahd*” – „teritoriul păcii”⁴. De la cercetările turcologului A. Decei, care se pronunță în favoarea existenței vechilor tratate cu Poarta, dar în forme specifice dreptului și diplomației islamice, a pornit etapa sintezei în cercetarea raporturilor româno-otomane prin descoperirea și valorificarea izvoarelor turcești privind relațiile moldo-otomane. Dat fiind faptul că documentul nu este datat, cronologia lui va fi discutată mai pe larg în lucrările ce au urmat. Dar reproducerea în facsimil a actului emis de sultan, cu prilejul încheierii păcii, dă posibilitatea cercetătorilor în domeniu de a-l studia mai îndeaproape.

Același lucru se întâmpla și cu studierea documentelor otomane care se păstrau în arhivele române. În anul 1958, orientalistul român Mustafa A. Mehmet a început valorificarea manuscriselor inedite din Biblioteca Academiei Române⁵, în care se păstrau mai multe condici scrise în limba turcă, importante pentru elucidarea diferitelor aspecte ale relațiilor Porții cu țările române. Una din ele, deosebit de importantă, privește obligațiile Țării Moldovei față de Imperiul Otoman pe timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti (1786-1788)⁶. Această condică este un *defter*⁷ special de primire a corespondenței, adică un registru de intrare, aparținând cancelariei domnești, în care au fost copiate părțile importante ale firmanelor sosite de la Poarta Otomană de la numirea lui Alexandru Ipsilanti în Moldova și până la căderea lui ca prizonier la austrieci.

Firmane din condică au un conținut variat determinat atât de complexitatea și de diversitatea relațiilor Țării Moldovei cu Poarta, cât și de starea de război cu Rusia, apoi și cu Austria. Documentele privesc probleme economice, politice și militare. Unele se referă nu atât la obligațiile îndeplinite ale Moldovei cât la cererile de zaherea, chereștea, oi ș.a. din partea Porții fie pentru Constantinopol, fie pentru cetățile otomane de la marginea imperiului; printr-o serie de porunci se cer bani și lucrători pentru fortificarea cetăților Hotin, Bender, Oceakov, Ismail ș.a.; o parte cuprinde dispoziții privind reglementarea intrării supușilor otomani în Moldova sau pentru „ocrotirea” raielor moldovene cu scopul ca în timpul războiului ea să nu treacă de partea Rusiei sau Austriei. Alte porunci privesc raporturile Imperiului Otoman cu Rusia și cu Imperiul Habsburgic, precum și

⁴ Ibidem, p. 136.

⁵ Mustafa A. Mehmet, *O condică domnească din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea scrisă în limba turcă privind Țara Românească* // Revista arhivelor, Seria nouă, nr. 2, 1958, p. 248-260.

⁶ Mustafa A. Mehmet, *O condică de firmane din timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti în Moldova (1786-1788)* // Studii. Revistă de istorie, nr. 2, 1962, p. 407-429.

⁷ *Defter* – catastif, condică, registru.

măsurile pe care urma să le ia voievodul Alexandru Ipsilanti în cazul pătrunderii oștilor ruso-austriece în Țara Moldovei.

Importanța acestei condici constă și în faptul că, fiind trecute aici multe din poruncile emise zi de zi de Poartă timp de un an și patru luni, ea cuprinde o bună parte din cele ce impunea Imperiul Otoman, deci și cuantumul aproximativ al obligațiilor materiale ale Țării Moldovei față de turci în această perioadă de timp. De aceea, publicarea în întregime a condicii ar fi de un real ajutor pentru cercetarea raporturilor dintre Țara Moldovei și Imperiul Otoman. Astfel, chiar și simpla ei prezentare realizată de M. A. Mehmet, fără îndoială, a fost un pas important în această privință.

În anii '60 ai sec. XX a continuat procesul de pătrundere masivă și sistematică în arhivele turcești, îndeosebi au fost cercetate fondurile din Arhiva Muzeului Palatului Topkapi din Istanbul, investigațiile soldându-se cu succese extraordinare pentru istoriografia română.

În rezultatul acestor investigații M. A. Mehmet a publicat unele documente privind raporturile moldo-otomane. Foarte important în acest sens este documentul privind haraciul Moldovei din 13 martie 1480 – 1 martie 1481, publicat în variantă transliterată în limba turcă și cu traducere franceză⁸. Cercetătorul subliniază că după toate aparențele, documentul prezentat este cel mai vechi izvor în limba turco-osmană care conține precizări privind haraciul plătit de Țara Moldovei Imperiului Otoman. Conținutul documentului este clar și la obiect, dar nu are nicio mențiune care putea să-i confere un caracter oficial. Cu toate acestea, abundența de date arată că acesta a fost scris de o persoană, nu numai familiarizată cu situația financiară a Curții sultanilor, dar, de asemenea, cu obligațiile țărilor române față de Poarta Otomană în perioada vizată. Ca și conținut, documentul include informații care diferă nu numai de cele prezentate în surse europene, dar, de asemenea, de la unele documente otomane cu caracter oficial. Astfel, spre deosebire de prevederile tratatului încheiat între Ștefan cel Mare și Mahomed al II-lea, publicat în premieră de A. Decei, potrivit căruia, până la încheierea acestuia haraciul Moldovei a fost de 3000 de galbeni venețieni, în documentul de față, fără a-l menționa pe Pentru Aron, se stipulează faptul că „pe timpul sultanului Muhammad Khan, până în anul 885 H.⁹, au dat în fiecare an câte 5000 de florini venețieni”. Creșterea haraciului de la 3000 - 5000 la 6000 de florini a avut loc între 13 martie 1480 și 1 martie 1481, care reprezintă intervalul și limitele cronologice ale tratatului. Fără a menționa, în continuare, dacă, a existat înainte o continuitate în plata unui tribut din Moldova, documentul precizează că „până acum se dădea câte 5000 de florini”. Autorul aduce mai multe argumente și explicații în privința majorării

⁸ Mustafa A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XIVe – XVIe siècles* // *Revue des Études Sud-est Européennes*, București, nr. 1-2, 1967, p. 265-274.

⁹ 885 H. = 13 martie 1480 – 1 martie 1481

haraciului, și concluzionează că acestea puteau fi legate de schimbarea monedei adoptate pentru plată: „În timpul sultanului Mohamed, au dat galbeni latini, dar mai târziu de Baiazid al II-lea, ei au început să dea florini ungurești”¹⁰.

Investigațiile în bibliotecile și arhivele Turciei au fost efectuate și de Tahsin Gemil, care prin descoperirea unei serii de documente, a adus mai multe contribuții valoroase la elucidarea unor laturi încă discutate ale relațiilor moldo-otomane în istoriografia română.

De pildă, o descoperire importantă privind studiul raporturilor moldo-otomane a reprezentat publicarea a două documente tătărești referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova¹¹. Însemnătatea acestei publicații constă și în faptul că până atunci în istoriografia română documentele tătărești au fost aproape neglijate, o deosebită valoare reprezentând *iarlık-urile* (scrisori) hanilor de pe Volga sau din Crimeea.

Autorul aduce traducerea în limba română a două documente, publicate înainte de un autor turc: scrisoarea hanului Mengli Ghirai și alta a lui Eminek Mârza, aceasta din urmă adresată în anul 1476 sultanului Mehmed al II-lea. Primul document, după cum arată argumentele aduse de autor poate fi datat cu sfârșitul anului 1475 și începutul celui următor.

Elementele noi pe care le aduc aceste documente în studiul relațiilor moldo-otomane din timpul lui Ștefan cel Mare releva odată mai mult poziția importantă pe care o ocupa Moldova acestui timp în cadrul relațiilor politice complexe dintre statele Europei răsăritene și ale Asiei apusene. După sublinierea autorului, tocmai aceasta explică și intensă pregătire diplomatică și militară care a precedat campania din 1476 în Moldova, precum și semnificația căpătată și consecințele avute de campania în sine și de diferitele ei laturi.

Dacă scrisoarea lui Mengli Ghirai scoate în evidență pregătirea diplomatică a acestei campanii, prin izolarea Moldovei de Polonia, și cea a lui Eminek Mârza reflectă exercitarea de către tătari a misiunii lor de intimidare și de diversiune militară, ambele subliniază că hanatul Crimeei avea rolul de supraveghetor al relațiilor politice din zona răsăriteană a Europei și de executant al măsurilor represive în cadrul planurilor otomane de reglementare a acestor relații conform intereselor sale.

Același cercetător român a publicat¹², în traducere integrală, două documente, aflate în colecțiile arhivelor sultanilor de la palatul imperial Topkapî. Documentele reprezintă suretele în limba turcă veche, a două scrisori ale domnilor Moldovei, adresate padișahilor otomani. Valoarea istorică a acestor surse,

¹⁰ Mustafa A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharatch ...*, p. 272-273.

¹¹ T. Gemil, *Două documente tătărești referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova* // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, 1968, vol. V, p. 185-194.

¹² T. Gemil, *Din relațiile moldo-otomane în primul sfert al secolului al XVI-lea (pe marginea a două documente din arhivele de la Istanbul)* // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, 1972, tom IX, p. 133-143.

nedatate, se explică prin caracterul lor de traduceri oficiale, și în același timp, datorită faptului că exactitatea informațiilor cuprinse în ele pot fi verificate și prin alte surse.

Varietatea și felul știrilor pe care le transmit aceste documente, ca și însăși existența lor, sunt în măsură să succite un interes deosebit: acestea scot în evidență o serie de aspecte mai puțin cunoscute ale raporturilor moldo-otomane în primul sfert al secolului al XVI-lea și, mai ales, aduc contribuții prețioase în sensul elucidării datei stabilirii suzeranității otomane asupra țărilor române, problemei, care într-adevăr, a fost și rămâne încă mult discutată în istoriografia română.

Analiza elementelor documentului, în coroborare cu alte surse, i-a permis lui T. Gemil să încerce să dateze aceste surse. Astfel, suretul scrisorii adresată de la voievodul Moldovei Bogdan al III-lea (1504-1517) sultanului Baiazid al II-lea, cu maximă probabilitate, a fost întocmit în cursul lunii septembrie 1511. Aceasta exprimă neîncrederea prințului moldav față de acțiunile regelui Poloniei, preocuparea sa de invaziile tătarilor și de planurile prințului Selim, revoltat împotriva tatălui său sultanul Baiazid al II-lea.

Al doilea document parvine din cancelaria domnului Moldovei, Ștefăniță vodă (1517-1527), și, cu cea mai mare probabilitate, datează de la sfârșitul lunii iulie sau începutul lunii august a anului 1521. Din contextul acestei surse reiese faptul că domnul moldovean încerca să evite executarea ordinului sultanal privind o intervenție militară.

Un element nou, subliniază autorul, care apărea în cadrul relațiilor moldo-otomane, îl reprezenta trimiterea la sultan de către domnitor a unor știri despre situația ținuturilor din vecinătate.

Pe baza documentelor, cercetătorul concluzionează că Moldova din vremea lui Bogdan al III-lea și a lui Ștefan cel Tânăr a reușit să continue politica de echilibru din timpul lui Ștefan cel Mare (1457-1504). Aceste scrisori demonstrând, încă odată faptul, că procesul de aservire a Moldovei de către Imperiul Otoman a fost favorizat și de atitudinea puterilor vecine, față de încercările sale de organizare a unei coaliții împotriva turcilor, Moldova apropiindu-se mai mult de Imperiul Otoman, fără însă a ceda efectiv presiunilor acestuia.

În afară de documente privind relațiile moldo-otomane, s-a recurs și la publicarea izvoarelor importante pentru studierea raporturilor țărilor române în cadrul relațiilor acestora cu Poarta. Un exemplu elocvent în acest sens îl constituie studiul turcologului A. Decei bazat pe unele documente turcești, în vederea elucidării problemei relațiilor domnului Țării Moldovei - Vasile Lupu și voievodului Munteniei - Matei Basarab cu puterea suzerană - Imperiul Otoman¹³. Documentele originare din Arhiva Topkapı, publicate în transcriere

¹³ A. Decei, *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turcești inedite* // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, tomul XV, Cluj, 1972, p. 49-84.

turcă cu traducere în limba română, ne înfățișează unele aspecte ale relațiilor celor doi domni antagonici români cu Poarta, cuprinzând cereri de permisiune, plângeri, furnizări de informații. Actele se referă la obligațiile pe care le aveau sau le-ar fi avut domnii români față de Imperiul Otoman. Așa, de exemplu, într-o scrisoare domnul Vasile Lupu cere permisiunea sultanului să-și căsătorească fiica Maria cu principile lituanian Janusz Radziwill¹⁴, fapt care exprimă unul din aspectele dependenței domnilor români față de Poarta, căci documentul declară că Moldova, Transilvania și Țara Românească aveau aceeași obligație sub acest raport față de padișah. Într-un alt document, de ordin informativ, Vasile Lupu trimitea la Poartă informații culese de la răsărit și de la nord, pe care le numește „evenimentele de la hotare de acuma”¹⁵ și se referă la Moscova și la Polonia. În pofida faptului că documentele publicate, în afară de unul singur, nu poartă nici data, nici indicarea locului unde au fost emise, acestea nu-și pierd valoarea informativă pentru că dezvăluie o serie de probleme ale celor două țări românești, în raport cu Poarta suzerană.

O activitate prodigioasă în vederea publicării documentelor privind relațiile româno-otomane a desfășurat-o și profesorul Mihai Maxim care în anii 1969-1972 a urmat studii de doctorat la Universitatea din Ankara, marcând, în fapt, o nouă etapă în evoluția studiilor otomane din România. Una din primele realizări ale acestuia este publicarea a 14 documente otomane privind obligațiile economico-financiare ale Moldovei și Valahiei din a doua jumătate a sec. al XVI-lea¹⁶, care se păstrează în Biblioteca Academiei Române din București. Documentele reprezintă așa numitele „*mühimme defterleri*” – „condici de afaceri importante”¹⁷ – sunt surse foarte importante pentru studierea relațiilor economice moldo-otomane, care ajută turcologilor în vederea unei mai ample înțelegeri a esenței și specificului relațiilor moldo-otomane în evul mediu. Acestea contribuie la definirea statutului Principatelor române în viața economică a Imperiului Otoman, și îndeosebi a Constantinopolului. Totodată, informațiile oferite arată că dependența de Poarta otomană a dus la regrese în dezvoltarea socială și economică a țărilor române.

Importanța acestei publicații constă și în editarea, în premieră, a acestor documente pe baza principiilor științifice: în grafia arabă, cu descrierea, traducerea în limba rusă, comentarii și cu facsimile. Într-un studiu introductiv, autorul a făcut o amplă caracteristică a obligațiilor economico-financiare a țărilor române față de Poarta (haraci, peșcheș, rușvet, contribuții în natură și cele militare, etc.), reflectate pe deplin în documentele propuse spre publicare. Acest studiu este

¹⁴ *Ibidem*, doc. I, p. 62-63.

¹⁵ *Ibidem*, p. 61.

¹⁶ М. Максим-Ворничень, *Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской Империей во второй половине XVI в.* // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, под ред. А. С. Тверитиновой. Том III, Москва, 1974, с. 235-294.

¹⁷ *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, p. XVI.

o încercare de analiză și elucidare a problemei relațiilor economice româno-otomane în istoriografie română, însă, spre deosebire de studiul anterior¹⁸, se bazează pe sursele otomane inedite și este realizat de un specialist turcolog.

De o însemnătate majoră pentru istoriografia română privind cercetărea diferitor aspecte ale relațiilor moldo-otomane sunt izvoarele documentare și juridice, publicate de M. Maxim într-un volum aparte¹⁹, care se înscrie pe linia preocupărilor vizând pregătirea unui grup de specialiști în acest domeniu, de care știința istorică românească avea nevoie. Documentele cuprinse în această lucrare sunt însoțite de note bogate, reușind să ofere date suficiente pentru utilizarea cât mai exactă a textului respectiv, ca și spre familiarizarea practică cu unele noțiuni de bază ale istoriei otomane. Utilitatea volumului constă și în prezența instrumentelor de lucru, precum sunt datele esențiale privind scrierea, sistemul de datare și calcul din cancelariile otomane, precum și un bogat glosar specific de cancelarie otomană.

Documentele aduc elemente noi de primă însemnătate pentru o mai bună înțelegere a raporturilor româno-otomane din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, îndeosebi sub aspectul obligațiilor economice impuse în acea vreme țărilor române de regimul suzeranității otomane. Se aduc prețioase contribuții și la însuși studierea istoriei economice a Imperiului Otoman în acea perioadă; echivalențele monetare, modalitățile de calcul financiar, prețurile, cuantumul unor impozite, sunt elemente care introduc aceste documente în circuitul larg al cercetării științifice mondiale.

Dincolo de cele subliniate, această culegere de documente constituie și o încercare de a oferi specialiștilor în domeniu un mijloc de a înțelege direct și multilateral însemnătatea covârșitoare pe care o reprezintă pentru istoriografia română tezaurul arhivistic care se păstrează în Turcia.

O nouă materializare a eforturilor de îmbogățire a colecției izvoarelor orientale privind relațiile moldo-otomane o constituie seria în trei volume - *Documente turcești privind istoria României*²⁰. În această serie de documente de origine otomană, editorul și-a propus să publice tot ce i-a fost accesibil din actele emaneate din cancelariile otomane și conservate în arhivele din România sau în cele din străinătate. La acestea se adaugă actele în limba turco-osmană emanate de cancelariile domnilor români și referindu-se la relațiile acestora cu Poarta Otomană, care nu sunt „turcești” decât prin limbă, dar completează, în măsura în care s-au păstrat, informația oferită de documentele otomane cu referire la aceleași probleme. Unele colecții depistate sunt prezentate spre publicare inte-

¹⁸ Vezi: M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești Românești în sec. XV – XIX // Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. II, București, 1957, p. 7-45. Studiul are la bază preponderent sursele de origine europeană. (C.f. după M. Максим-Ворничень, *Турецкие документы о финансово-экономических...*, p. 236.).

¹⁹ M. Maxim, *Culegere de texte otomane, Fasc. I, Izvoare documentare și juridice (sec. XV-XX)*, București, 1974.

²⁰ *Documente turcești privind istoria României*, ed. Mustafa A. Mehmed, vol. I (1455-1774), București, 1976; vol. II (1774-1791), București, 1983; vol. III (1791-1812), București, 1986.

gral. Foarte importantă ne pare, în acest sens, prezența în volumul II, a unei *Condică de firme*, care cuprinde peste două sute de copii (surete) referitoare la Moldova, cu informații din preajma și din timpul războiului ruso-austro-turc care a izbucnit în vara anului 1787. Continuitatea materialului din *Condică* ne oferă posibilitatea să urmărim mai îndeaproape unele trăsături ale stăpânirii turcești în nordul Dunării, ceea ce și s-a făcut cu prilejul unui studiu consacrat condicii respective²¹, menționat mai sus.

Trebuie de subliniat că marea majoritate a documentelor au fost inedite, dar unele dintre ele pot fi întâlnite în alte colecții de documente sau în publicații individuale. Aceasta însă nu anulează rostul lor în volumul de față, mai ales că majoritatea celor publicate până la momentul apariției seriei în discuție, au avut deficiențe, unele fiind trunchiate, altele reprezentând traduceri după tălmăcirii în limba greacă, franceză etc., ceea ce face, după sublinierea editorului, ca ele să-și piardă din fidelitatea lor față de originalele corespunzătoare²². Pe lângă acestea, unele traduceri din colecțiile sau studiile respective sunt confuze, iar unele conțin chiar erori de sens. De aceea includerea unor astfel de documente în volumul respectiv a avut nu numai scopul de a grupa într-un corp documentar izvoarele orientale privin istoria românilor, dar și unele considerente de ordin științific.

Seria *Documente turcești privind istoria României* este importantă mai cu seamă prin conținutul interesant și prin bogăția știrilor cuprinse în fiecare volum în parte. Documentele au o semnificație aparte pentru studiul istoriei țării lor române și, în cazul nostru îndeosebi, a relațiilor moldo-otomane. Mai mult, această culegere se extinde și asupra sud-estului european, documentele puse în circuitul științific constituie un material valoros pentru cercetarea comparată a istoriei acestei părți a continentului.

Documentele sunt publicate numai în traducerea românească, cu unele facsimile doar de caracter ilustrativ, sunt înzestrate cu note și comentarii importante, de un ajutor enorm cercetătorilor în domeniu. Puse astfel în circuitul științific, ele aduc prețioase servicii mai bunei cunoașteri a relațiilor româno-otomane și, în speță, a celor moldo-otomane.

Un loc aparte ocupă problema publicării documentelor privind relațiile militare moldo-otomane, care în cele mai dese cazuri au fost elucidate până atunci pe baza izvoarelor interne. Din această cauză este foarte importantă reluarea cercetării unor evenimente militare prin prisma documentelor din arhivele străine. O publicație importantă în acest sens este culegerea de texte care susține studiul monografic privind campania sultană în Moldova din 1476, care s-a soldat cu lupta de la Războieni (26 iulie 1476)²³. Volumul vine să susțină ideea că numai momentele de triumf constituie istoria unui neam, iar informațiile oferite de documente subliniază importanța deosebită pe care a avut-o evenimentul dat

²¹ Mustafa A. Mehmet, , *O condică de firme*..., p. 407-429.

²² *Documente turcești privind istoria României*, vol. II, p. VII.

²³ M. Neagoe, O. Guțu, M. Guboglu. *Războieni. Cinci sute de ani de la Campania din 1476*, București, 1976.

nu numai pe plan românesc, dar și semnificația lui pe plan european. Valoarea editării acestor documente într-un volum unic constă în faptul că acestea dau posibilitatea de a urmări o imagine concretă a intenselor pregătiri diplomatice care au precedat și au însoțit o acțiune politică și militară din cadrul relațiilor moldo-otomane și consecințele lor pentru evoluția acestor raporturi.

Un alt eveniment de ordin militar din cadrul relațiilor moldo-otomane, elucidat prin informațiile oferite de documente otomane, este războiul moldo-otoman din 1574. Meritul acesta îi aparține profesorului M. Maxim²⁴, care, într-un studiu aparte, a relevat noutatea și importanța datelor pe care le oferă colecția „*mühimme defterleri*” – „condici de afaceri importante”, continuînd²⁵ în așa fel, cu mare câștig pentru istoriografia română, publicarea și valorificarea *mühimme*-lelor. Pe baza documentelor din aceasta colecție, coroborate și cu alte surse, a devenit posibil de a reconstitui cu mai mare precizie modul de desfășurare și cronologia luptelor lui Ion Vodă cel Viteaz (febr. 1572 – iun. 1574) cu otomanii, din primăvara și vara anului 1574, acestea aducând unele completări, confirmări sau infirmări față de ceea ce se cunoștea în știința istorică românească cu referire la evenimentul pus în discuție.

Același autor, continuându-și munca în arhivele turcești, a publicat o serie de alte documente, referitoare la Moldova și Țara Românească, prin analiza cărorora M. Maxim aduce contribuții la determinarea esenței autonomiei de care beneficiau țărilor române în sistemul suzeranității otomane, examinarea drepturilor cu care au fost înzestrate acestea în conformitate cu prevederile legale ale islamului, cadrul încercărilor Porții otomane în vederea limitării autonomiei țărilor române și reacția acestora la astfel de încercări în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Istoricul analizează forma juridică și diplomatică de recunoaștere și de garantare a autonomiei Moldovei și Valahiei de către Înalta Poartă²⁶. Profund cunoscător al dreptului islamic și al relațiilor româno-otomane de-a lungul secolelor, autorul a analizat aici evoluția statutului de *‘ahd* al țărilor române față de Poartă în lumina *ahidnâme*-lelor acordate lor de către sultanii otomani. Folosind metoda istorico-comparativă, înnoind terminologia utilizată și recurgând la un bogat material faptologic, M. Maxim a trasat, pentru prima dată, tabloul condițiilor de bază prevăzute în vechile tratate moldo-muntene cu Poarta, care determină cadrul juridic al relațiilor româno-otomane. În urma apariției acestei contribuții, cu un efect benefic asupra cercetărilor ulterioare în istoriografia română, au devenit mai clare contururile și specificul statutului zonei de „*dar al-ahd*”, ca și forma, caracterul și conținutul *ahidnâme*-lelor.

²⁴ M. Maxim, *Documente noi despre războiul moldo-otoman din 1574* // Din lupta poporul român pentru independență, coord. Ioan Scurtu, București, 1977, p. 63-84.

²⁵ Turcologii M. Guboglu și M. A. Mehmet au început din 1966 microfilmarea pentru Direcția Generală a Arhivelor Statului a întregii colecții și publicarea ei.

²⁶ M. Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte au cours de la seconde moitié du XVIe siècle* // Revue des Études Sud-Est Européennes, t. XV, nr. 2, 1977, p. 207-232.

În anul 1978, un alt cercetător român – Marcel Dumitru Ciucă, a publicat un document în traducere română – fiind vorba de înțelegerea care a avut loc între prințul Selim și domnul Țării Moldovei Bogdan cel Orb, datat cu 25 ianuarie 1512, pe care autorul îl consideră drept original, și un studiu pe marginea acestuia. Conținutul documentului prezintă importanță pentru elucidarea unor aspecte ale relațiilor moldo-otomane anterioare și posterioare anului 1512, între care cele de ordin economic, politico-juridic, teritorial, precum și unele probleme referitoare la geografia istorică²⁷.

Anii '80 ai sec. al XX-lea sunt marcați de pregătirea și publicarea sub egida Direcției Generale a Arhivelor Statului a volumelor de documente întocmite de cercetătorul T. Gemil. După ce, în mai multe rânduri, i s-a oferit posibilitatea de a lua contact cu documentele turcești inedite și de a elabora o serie de studii privitoare la relațiile moldo-otomane în veacul al XVII-lea, eminentul turcolog T. Gemil a pus la îndemâna cercetătorilor în domeniu un masiv volum de documente turcești²⁸, care provin din arhivele din Istanbul, Budapesta, Varșovia, Sofia, București și contribuie la reconstituirea cât mai exactă a relațiilor economice, fiscale, politice, juridice, militare, diplomatice dintre țările române și Imperiul Otoman în sec. al XVI-lea și la începutul sec. al XVIII-lea.

Volumul este alcătuit dintr-o gamă variată de documente turcești, emise în cea mai mare parte, de cancelariile Divanului imperial, dar și de „autoritățile provinciale otomane”, și înregistrate în așa-numitele condici de probleme importante. Documentele sunt redactate integral în transcrierea în limba turcă și în traducere în limba română, urmate de substanțiale note explicative, glosar, indici antroponimic și toponimic, ceea ce reprezintă o contribuție importantă în evoluția istoriografiei române privind problema relațiilor româno-otomane.

Printre documentele de maximă importanță pentru istoria evului mediu românesc prezente în volum se numără cele care oglindesc „natura contractuală a raporturilor româno-otomane”, precum arată autorul, și care confirmă că „în secolul al XVII-lea baza juridică a regimului suzeranității otomane în țările române nu a suferit modificări esențiale, ea rămânând în cadrul formal stabilit la jumătatea veacului al XVI-lea”²⁹.

După cum subliniază T. Gemil, „adevărata valoare a unui volum de documente se evidențiază pe parcursul cercetărilor tematice, fiind dată pe măsura în care el servește ca instrument de lucru pentru progresul studiilor de specialitate”³⁰. Astfel, valorificarea documentelor publicate reprezintă un decisiv pas înainte în privința stabilirii cât mai exacte a evoluției relațiilor moldo-otomane și al statutului Țării Moldovei față de Poartă în secolul al XVII-lea și începutul celui următor.

²⁷ M. D. Ciucă, *Din relațiile Moldovei cu Impreul Otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea* // Revista de istorie, tomul 31, nr. 8, 1978, p. 1253-1263.

²⁸ T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documentele turcești (1601-1712)*, București, 1984.

²⁹ *Ibidem*, p. 17.

³⁰ *Ibidem*, p. 31.

Pentru mai buna cunoaștere a relațiilor moldo-otomane o importanță deosebită, în afară de documente emise de Cancelaria Porții, o au izvoarele narative (cronicile). Ele constituie, totodată, una din sursele principale pentru studierea istoriei poporului român, atât pe plan intern, cât și în privința relațiilor internaționale ale țărilor române în perioada evului mediu.

Cronicile abundente de știri referitoare la trecutul poporului român au fost consultate de istoricii români și înainte de perioada propusă spre analiză, dar în traduceri în limbile europene cum au procedat Nicolae Bălcescu, Nicolae Iorga, Petre P. Panaitescu ș.a. pentru cronicile lui Neșri, Naima, Rustem Pașa, etc. sau pentru însemnările de călătorie ale lui Evliya Celebi. Nicolae Iorga în comunicarea sa din 15 iulie 1928 sublinia: „Trebuie să avem și noi, stând la un loc, tot ce ne privește cronicile osmanilor. Dar pentru aceasta – adaugă el cu regret – ne trebuie orientaliști”³¹.

Acest deziderat a fost realizat începând cu anii '60 ai sec. al XX-lea, când s-a inițiat o serie de acțiuni privind atât pregătirea specialiștilor, cât și publicarea izvoarelor otomane referitoare la români. Un pas înainte în aceasta privință a fost făcut de Mihail Guboglu și Mustafa A. Mehmet prin publicarea celor trei volume de *Cronici turcești privitoare la țările române*³². Volumele cuprind știri privitoare la istoria țărilor române extrase din operele cele mai reprezentative ale cronicarilor otomani din secolele XV-XVIII. Conținutul acestor izvoare narative, luate în ansamblu, îmbrățișează o bună parte din istoria Imperiului Otoman și aproape toată perioada suzeranității otomane asupra țărilor române.

Extrasele alese pentru a fi traduse în colecția analizată învederează cu multă claritate lupta aprigă a poporului român la început pentru stăvilirea expansiunii otomane în regiunea Europei de Sud-Est, iar apoi pentru eliberarea de sub suzeranitatea Porții Otomane. În acest cadru, figurile și personalitățile reprezentative, între care și domnul Țării Moldovei Ștefan cel Mare (1457-1504), se evidențiază în toată măreția lor, chiar dacă scrierile poartă amprenta poziției adverse a autorului. Din informația cronicarilor turci pot fi urmărite campaniile militare ale otomanilor în nordul Dunării, ca și rezistența dâră a poporului român care a înfrânt deseori oștile numeroase și bine înarmate ale sultanilor, fapte consemnate de o serie de cronicari otomani.

De asemenea, din urmărirea extraselor alăturate se vede că, uneori, același eveniment apare descris de mai mulți cronicari. Dar aceasta suprapunere este în folosul unei mai bune înțelegeri a diferitelor fapte istorice, fiecare dintre cronicarii respectivi aducând elementele noi în descrierea lor. Așa de pildă, Kemal-pașa-zade, descriind campania beilerbeiului de Rumelia, Suleiman-pașa,

³¹ N. Iorga, *Cronicile turcești ca izvor pentru istoria românilor* // *Analele Academiei Române. Memoriile Secției istorice*, s. III, 3, t. 1, Mem. 1, București, 1928, p. 22.

³² *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I (sec. XV – mijlocul sec. XVII), volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966; vol. II (sec. XVII – începutul sec. XVIII), volum întocmit de Mihail Guboglu, București, 1974; vol. III (sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XIX), volum întocmit de Mustafa A. Mehmet, București, 1980.

împotriva lui Ștefan cel Mare, dă o serie de detalii în legătură cu batalia de la Vaslui din ianuarie 1475³³. A consacrat versuri admirative acestui eveniment și personalității lui Ștefan cel Mare și cronicarul otoman Așîkpașazade: „el a stat față în față cu sultanul Mehmed – scrie autorul – Oastea sa a fost nimicită, dar s-a luptat bine. El și-a scăpat capul din mâinile dușmanilor. Acesta este necredinciosul care multe oști a împrăștiat”³⁴.

Importante știri conțin cronicile și pentru istoria Țării Moldovei și legăturile acesteia cu Poarta Otomană din sec. XVII-XVIII, îndeosebi pentru perioada domniei lui Vasile Lupu (1634-1653). Cronicarul Mustafa Naima vorbind despre domnul Radu Mihnea (1620-1625) îl numește „unul dintre beizadelele (prinții) vestite ale demnitarilor Moldovei”, iar despre Miron Barnovschi notează, că „făcuse bravuri”. Despre domnul Vasile Lupu, Hasan Vegihi scrie: „Voievodul Lupu era stăpân în țara Moldovei de mai mult de 20 ani, fără să fi fost înlocuit, pentru că era puternic atât în ceea ce privește armata, cât și în bani, în așa măsură că dacă ar fi urmat mazilirea sa, cu siguranță că ar fi dat naștere la răscoală și la mari tulburări în acele părți”³⁵.

Multe relatări din această epocă se referă la războaiele Porții cu puterile vecine, mai ales cu Rusia și Imperiul Habsburgic. Cronicarii descriu în detalii transformarea Țării Moldovei, de rând cu alte două țări, în adevărate teatre de război, insistând asupra situației lor dezastruoase ca obiect de dispută între cele trei mari imperii.

Trebuie de subliniat, că cronicile otomane consemnează și unele momente „amicale”, fie în relațiile de la stat la stat, fie în cele particulare sau, în unele cazuri, de înscăunare a voievozilor, când se stabileau unele clauze și obligații reciproce. De exemplu, Dimitrie Cantemir, al cărui faimă se răspândise încă din anii tinereții sale, atunci când a fost numit domn în Moldova, a fost primit de sultan – după cum relatează cronicarul oficial Rașid – chiar în a treia zi de *Bayram*. Deși nu era în obiceiul sultanilor să acorde audiența în zilele de sărbătoare. În spiritul relațiilor speciale dintre țările române și Poartă, izvoarele narative otomane consemnează contribuțiile unor domni din Moldova la încheierea unor tratate de pace între Imperiul Otoman și Polonia sau Rusia. Astfel, Kiatip Celebi ne informează despre prezența, în 1617, a voievozilor români Radu Mihnea și Alexandru Iliș, la încheierea păcii cu Polonia. În menținerea păcii cu polonezii un rol activ a jucat și Vasile Lupu. Tot acest domn a intervenit în medierea conflictului dintre otomani și cazaci, privind cetatea Azov. Antioh Cantemir, la rândul său, a înlesnit pacea cu Rusia în războiul Ligii Sfinte cu Poarta, încheiat cu Pacea de la Karlowitz din 1699.

După cum putem constata, izvoarele narative conțin relatări privind mai multe aspecte politice, militare și administrative, știrile de natură social-econo-

³³ *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, p. 61.

³⁴ *Ibidem*, p. 105.

³⁵ *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. II, p. 171.

mică fiind răzlețe – lacunele, care se completează prin colecția de documente turcești.

În ciuda unor greutăți întâmpinate de întocmitorii volumelor, lucrarea a fost dusă la bun sfârșit, realizându-se astfel dorința firească a istoriografiei române de a avea la îndemână cele mai importante știri din cronicile turcești. În lipsa unei astfel de culegeri, istoricii români se limitau de obicei la traduceri învechite ale autorilor apuseni – J. Leunclavius, V. Bratutti, A. Galland, privitoare la anumite perioade din istoria Imperiului Otoman³⁶.

Traducerile alăturate sunt însoțite și de transformări de date ale Hegirei în anii erei noastre, de identificări și de unele explicații necesare pentru calificarea textului. Fiecare cronică are în frunte o schiță bibliografică a autorului respectiv. Din cadrul încercărilor de a îmbogăți istoriografia română face parte și *Crestomația turcă*, întocmită de M. Guboglu³⁷, care este axată pe o arie geografică mai extinsă, privind istoria popoarelor din sud-estul și centrul Europei, dar reprezintă și o completare a seriei de izvoare narative otomane referitoare la țările române. Știri răzlețe despre Țara Moldovei se conțin în cronicile lui Yazigioglu Ali, Kemal-pașa-zade, Meharoglu Ahmed ș.a.

Același cercetător a continuat munca sa privind depistarea și valorificarea cronicilor orientale privind țările române, aceasta rezultând cu publicarea textului cronicii tătărești a lui Sahib Ghiraz, scrisă de Remmal Hodja, care conține o descriere destul de amplă a campaniei sultanului Suleiman Magnificul în Moldova (1538)³⁸. Privită în ansamblu, subliniază cercetătorul, cronica lui Remmal Hodja nu are bogăția de informații și poate să conteste valoarea istorică a unor cronici otomane contemporane și în unele de mai târziu, în care campania sultană din 1538 ocupă un loc mult mai important³⁹. Cu toate acestea, importanța publicării acesteia în traducere românească constă în faptul că Remmal Hodja nu numai confirmă, ci și completează descrierea cronicarilor turci, având și date noi. Totodată, în acest studiu se ridică problemă depistării, traducerii și publicării informațiilor din izvoarele tătărești, care conțin informații destul de bogate despre țările române, mai ales despre Moldova.

Studiul istoriei relațiilor româno-otomane a dobândit, fără îndoială, noi dimensiuni, când, la utilizarea izvoarelor interne românești s-au adăugat, într-o măsură mai mare și într-o manieră metodică, și cunoașterea izvoarelor documentare otomane. Sursele europene pe care s-au bazat majoritatea cercetărilor consacrate acestor probleme, chiar dacă sunt contemporane cu faptele discutate, în raport cu cele menționate nu pot fi calificate decât de mâna a doua; aceste izvoare conțin și o serie de erori, determinate mai ales de neînțelegerea lumii

³⁶ *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, p. 18.

³⁷ *Crestomație turcă. Izvoare narative privind istoria Europei Orientale și Centrale (1263-1683)*, ed. Mihail Guboglu, București, 1978.

³⁸ M. Guboglu, *Campania lui Suleiman I Magnificul în Moldova (1538) într-o cronică turco-tătărească // Români în istoria universală*, vol. III, partea a III-a, București, 1988, p. 1-20.

³⁹ *Ibidem*, p. 19.

turco-otomane de către occidentali. Aceasta este și cauza pentru care istoriografia română, până la începerea publicării masive a documentelor din arhivele turcești, nu putea afirma că toate aspectele acestor raporturi sunt bine cunoscute.

Documentele otomane aduc informații bogate privind relațiile politice dintre țările române și Poarta otomană, formele suzeranității otomane exercitate asupra celor dintâi, modalitățile și gradul „exploatării” lor economice. Completată cu informațiile din surse interne, ca și cu altele de ordin extern, aceste informații servesc istoricilor, care până acum puteau să o folosească numai fragmentar, pentru a reconstitui cu mai multă precizie statutul autonom al țărilor române în cadrul Imperiului Otoman și pe scena internațională și contribuie la explicarea unor însemnate evenimente de istorie social-politică și economică a românilor.

În concluzie, trebuie să subliniem faptul că în perioada anilor 1944-1989 procesul depistării, valorificării și editării izvoarelor privind relațiile țărilor române cu Poarta Otomană și, ceea ce este mai important pentru studiul nostru, a celor referitoare la legăturile moldo-otomane a luat amploare. Începând cu publicarea documentelor în studii aparte, cu încercări de a le analiza nu numai din punct de vedere pur informativ, dar și trecându-le prin prisma înțelegerii lumii otomane, dreptului islamic și, ceea ce este foarte important, a cunoașterii limbii și paleografiei turco-otomane, în istoriografia românească cercetarea acestor relații a ajuns la inserarea în colecții speciale și punerea în circuitul științific a unui bogat bloc de izvoare documentare și narative.

În manuscrisele istorice, cu caracter narativ, predomină de obicei elementul politico-administrativ și militar. Știri foarte bogate, în special de natură social-economică și pentru toponimia istorică, aduc izvoarele diplomatice, documentele și condicile din arhivele Turciei, României ș.a, completând sub diverse aspecte relatările celorlalte surse narative, uneori lacunare.

Aceste serii de izvoare orientale au devenit accesibile prin publicarea documentelor în traduceri românești, realizate de specialiști-orientaliști, și au vărsat, incontestabil, mai multă lumină asupra unui complex de probleme social-economice, politico-administrative, militare, privind relațiile țărilor române cu Imperiul Otoman; asupra unor momente și aspecte importante din istoria țărilor române, ele constituind însemnate surse de informare puse la îndemâna unui larg cerc de cercetători în domeniu.

Totodată, prin aceste ediții s-au pus bazele unei școli de turcologie în istoriografia română. Aceste realizări științifice au pus și o serie de alte probleme care, prin completări și precizări importante, vor fi rezolvate prin viitoare cercetări în arhivele și bibliotecile străine, și mai ales cele otomane.

Summary

In this article are examined the directions that were pursued and results that were achieved by Romanian historiography from the communist period (1944-1989) in the process of identification, recovery and publication of historical

documentary and narrative sources concerning Moldovan-Ottoman relations. There were identified some key moments that resulted in significant changes in Romanian turcology studies. There are evaluated documentary materials published by: A. Decei, M. Guboglu, M. A. Mehmet, M. Maxim, T. Gemil etc. It is emphasized the decisive role which had the process of discovering and editing of ottoman sources, for the Romanian historiography of the given period.

DOCUMENTAR

Andrei Eșanu*, Valentina Eșanu**

TESTAMENTUL PRINȚESEI MARIA CANTEMIR

Dacă unele dintre personalitățile Neamului Cantemireștilor care s-au manifestat pe răbojul istoriei timp de două secole (XVII-XVIII) au devenit cunoscute, ba chiar celebre în timpul vieții (Constantin Cantemir, Dimitrie Cantemir, Antioh Cantemir, fiul), apoi altora, cum ar fi, de exemplu, Maria Cantemir, fiica lui Dimitrie Cantemir, li s-a reliefat parcursul doar în urma unor cercetări și publicații academice ulterioare.

Viața și prezența Mariei Cantemir în înalta societate rusă, cu începere din epoca lui Petru cel Mare până la decesul ei, a fost dezvăluită mai ales prin publicarea la sfârșitul secolului al XIX-lea a unui eseu consacrat ei, cu o bogată anexă documentară, care includea în mare parte corespondența lui Antioh Cantemir cu sora sa, Maria din anii 1732-1744, când cel dintâi reprezenta Coroana rusă ca ambasador la Londra și Paris¹. Din materialele publicate atunci s-a profilat destul de clar personalitatea Mariei Cantemir care, mai ales din corespondența cu fratele său, apare ca o femeie deosebit de cultă, cu vaste interese cărturărești și culturale și chiar științifice. Pe de o parte, cunoscând câteva limbi, între care și cele vorbite în Europa Occidentală, ea era la curent cu tot ce era nou în materie de literatură, știință, artă, călătorii de interes științific s. a. Pe de altă parte, o cunoaștem pe prințesa Maria Cantemir ca pe o persoană care era apreciată și acceptată la Curtea imperială rusă, dar care prefera să respecte o anumită distanță față de aceasta, dedicându-și viața intereselor de familie, ale fraților ei în special, mai ales în materie de apărare și diriguire judicioasă a averilor imobile și mobile, fie moștenite de la tatăl lor Dimitrie Cantemir, fie obținute prin donații imperiale și de la rude, fie prin achiziționări de tot felul. Cea mai mare parte a vieții și-a petrecut-o fie la Moscova, fie la moșia sa Marino Ulitkino de lângă ve-

* **Andrei Eșanu**, academician, șeful secției Istorie Medievală a Institutului de Istorie al AȘM.

** **Valentina Eșanu**, doctor în istorie, cercetător științific superior la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Майков Л. Н., *Княжна Мария Кантемирова*, в *Русская старина*, Москва, 1897, том 89, январь, с. 49-69; март, с. 401-417; том 90, июнь, с. 425-451, том 91, август, с. 225-253. Această lucrare a fost tradusă și publicată integral cu studii însoțitoare care au rămas în mare parte la nivelul de cunoaștere oferit de academicianul rus de la finele sec. al XIX-lea: Maicov L. N., *Prințesa Cantemir. Portret de epocă și corespondență inedită*. Ed. de L. Ivanov. Cuv. înainte de Ș. Lemny. Trad. de M. Vraciu și L. Ivanov, Iași, 2005, p. 37-40.

chia capitală a Rusiei, unde avea curți bine amenajate, înconjurată de un număr destul de mare de slugi de tot felul.

În ultima vreme, în urma unor cercetări aprofundate în arhivele ruse, au fost editate un șir de opere cantemirene², mai multe documente necunoscute³, au fost realizate un șir de alte studii dedicate Cantemireștilor⁴, dintre care unele de proporții impunătoare⁵, inclusiv despre Maria Cantemir⁶, din care s-a profilat cu o și mai multă claritate întreaga viață, a celei care a fost apreciată mai târziu drept „femeia cea mai cultă” din Rusia din prima jumătate a sec. al XVIII-lea⁷.

Totodată, în publicațiile din ultimii ani au fost spulberate unele mituri care persistau de mai multă vreme în ceea ce privește persoana prințesei Maria Cantemir, apariția și manifestarea ei în mediul Curții imperiale ruse și mai ales în ceea ce privește relațiile ei cu Petru cel Mare. Un timp îndelungat s-a crezut că chiar tatăl ei Dimitrie Cantemir ar fi fost acela care a pus la cale această apropiere dintre fiica sa și împăratul Rusiei, urmărind anumite interese politice. În urma acestor relații, precum s-a admis pe nedrept, prințesa Maria trebuia să aibă un urmaș, sarcină pe care ar fi pierdut-o în timpul campaniei la Marea Caspică în

2 Cantemir Demetrius Princeps Moldaviae, *Istoria Creșterilor și a Descrășerilor Curții Othmanice/ Historia Incrementorum atque Decrementorum Aulae Othomanicae*. Versiune românească în ediție princeps de Dan Slușanschi. Prefața traducerii românești de acad. Virgil Căngea. Anexă de Aurel Dicei, București, 2010, 356+273 p.; Cantemir Dimitrie, *L'immagine irraffigurabile della Scienza Sacro-Santa*. A curs di Vlad Alexandrescu. Traduzione di Igor Agostini e Vlad Alexandrescu. Introduzione e note di Vlad Alexandrescu. Edizione critica del testo latino di Dan Slușanschi e Liviu Stroia, Milano, 2012, 490 p. ; Cantemir Dimitrie, *Micul compendiu asupra întregii învățăturii a logicii*. Ed. a II-a. Traducere din limba latină de Dan Slușanschi. Studiu interactiv, note și indici de Alexandru Surdu, București, 2012, 170 p.; Дмитрий Кантемир, *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачева. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Комментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, 434+CDVI c. ș.a.

3 Цвиркун В., *Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах*, [Chișinău], Știința, 2008; Idem, *Дмитрий Кантемир, страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, 412 c.

4 Ciocoitei Mihaela-Elena, *Valori universale ale operei lui Dimitrie Cantemir*. Teză de doctorat. Univ. București, Fac. de istorie, 2005, 390 p.; Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Chișinău, Ed. Pontos, 2010, 212 p.; Crețu Bogdan, *Inorogul la Porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir. Studiu comparativ*, vol. I-II, Iași, Institutul European, 2013, 498 p.; Цвиркун В. И. *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Дмитрия Кантемира в Турции и России*. Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, 280 c.; Victor Ghilaș, *Dimitrie Cantemir – muzicianul în contextul culturii universale*, Chișinău, 2015, 496 p.

5 *Dinastia Cantemireștilor (secolele XVII-XVIII)*. Coord. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, ed. Știința, 2008, 604 p.+ arbore genealogic.

6 Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Maria Cantemir (1700-1757)*, în *Dinastia Cantemireștilor (secolele XVII-XVIII)*. Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008, p. 462-476. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Considerații privitoare la demnitatea prințesei Maria Cantemir*, în Idem, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*. Studii, Chișinău, Ed. Pontos, 2010, p.177-187.

7 Kidel Alexandru, *Maria Cantemir (Femeia cea mai cultă din epoca lui Petru cel Mare)*, Chișinău, 1934, 30 p.

1722. Aceste „adevăruri” au pornit de fapt de la niște clevetiri a unor neprieteni, dar și de la unele interpretări eronate de pe urma unor zvonurile, care s-au dovedit cu totul neîntemeiate, ceea ce a fost arătat cu serioase argumente într-un șir de publicații academice din ultima vreme⁸. De asemenea, s-a dovedit a fi eronată opinia, că Maria ar fi fost înhumată în biserica din satul Marino. *Testamentul* și *Scrisoarea testamentară*, dar și mesajul din 12 septembrie 1757 al fraților Cantemir, la care ne vom referi mai jos, arată convingător că prințesa Maria a decedat la Moscova și a fost înmormântată în biserica de iarnă de la mănăstirea greacă Sf. Nicolai din aceeași urbe, alături de fratele ei Antioh, deși, conform *Testamentului*, ea, într-adevăr, a dorit să fie înhumată la Marino Ulitkino. Mai multă vreme s-a crezut, și mai răzbate și până astăzi în scrieri artistice și în mass media, că hramul bisericii din satul Marino Ulitkino ar fi avut hramul Sf. Maria Magdalena, dat de Maria Cantemir, și aceasta că ar fi o aluzie la careva păcate din tinerețe. Și acest mit nu corespunde adevărului, căci din *Testamentul* Mariei reiese clar, că ea a cumpărat această moșie cu sat și biserică care pe atunci deja purta hramul mai sus arătat.

Rezumând cele constatate în studiile noastre dar și ale altor cercetători⁹, vom arăta că Maria s-a născut la Iași în 1700, la circa un an după căsătoria părinților săi Dimitrie Cantemir și Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești. Cea mai mare parte a copilăriei, până la ocuparea tronului Moldovei de tatăl ei, în noiembrie 1710, Maria și-a petrecut-o în capitala otomană - Istanbul. După o jumătate de an de ședere la Iași în urma înfrângerii armatei moldo-ruse la Stănilești în 1711 se refugiază cu toată familia în Rusia, la început la Harkov (1711-1713), apoi la Moscova, unde își va petrece cea mai mare parte a restului vieții sale, până la vârsta de 57 de ani.

În copilărie și adolescență a avut parte de o educație aleasă, studiind în familie sub diriguirea învățatului dascăl grec A. Condoidi, sub îndrumarea căruia a înșușit mai multe limbi, a studiat teologia, literatura, retorica ș.a. Totodată, în această privință și-a spus cuvântul și anturajul din casa părinților săi, cultura și pregătirea lor intelectuală. După stabilirea la Moscova, ea a continuat să studieze sub îndrumarea lui Ivan Ilinski, de la care a învățat, mai ales, limba rusă¹⁰.

⁸ Vezi mai detaliat în: Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Prințesa Maria Cantemir între ficțiune artistică și realitate istorică*, în *Akados, Revistă de Știință, Inovare, Cultură și Artă*, 2011, nr. 3 (22), p. 121-127. Idem, *Considérations sur la dignité de la princesse Maria Cantemir*, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 89-100, publicat și în Eșanu A., *Cultural universe in Moldavia (XV-XIX)/ Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX)*, Chișinău, 2013, p. 249-259; Цвиркун В., *Биография Марии Кантемир. Вымыслы и реальность*, в *Factorul feminin în istorie*. Culegere de studii și documente, Chișinău, 2012, p.419-426.

⁹ O bibliografie exhaustivă despre Maria Cantemir vezi: *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*. Coord. Acad. Andrei Eșanu, Alcăt. Eșanu A., Cereteu I., Eșanu V., Poștarencu D., Poștarencu Maria, Chișinău, 2010, Ed. Pontos, p. 309-312.

¹⁰ Vezi mai detaliat: Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. *Maria Cantemir (1700-1757)*, în *Dinastia Cantemireștilor (secolele XVII-XVIII)*. Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008, p. 463-464.

La frageda vârstă de 13 ani, în urma morții premature a mamei sale, Maria s-a văzut nevoită să preia și rolul de mamă și educatoare, împreună cu sora ei Smaragda (1701-1720) a fraților mai mici (Constantin, Matei (Matvei), Șerban (Serghei) și Antioh). Deosebit de atașată a rămas Maria față de mezinul Antioh care avea pe atunci doar 4-5 ani, atașament, care cu timpul s-a revărsat într-o prietenie frățească ce a durat până la moartea fratelui în 1744. Deosebit de important s-a dovedit a fi rolul Mariei în familie după decesul lui Dimitrie Cantemir, în august 1723. Or, către acea dată Smaragda se stinsese din viață, iar cei patru frați ai ei erau încă minori și de aceea ea a trebuit să joace rolul de cap de familie. În virtutea acestor obligații s-a văzut nevoită să se ocupe nu numai de treburile casei purtând grija celorlalți membri ai familiei, dar și de averile moștenite de la tatăl lor. În paralel, Maria, pentru a menține prezența Cantemireștilor în atenția Curții imperiale, întreprinde în mai multe rânduri călătorii la Sankt-Petersburg, unde de fiecare dată își vizitează frații, încearcă să-i căsătorească cât mai reușit, iar problemele care se iveau pe parcurs, de cele mai multe ori litigii de proprietate, le rezolva prin demersuri și prin obținerea de audiențe la altelele lor imperiale. De fiecare dată, tânăra prințesă a dat dovadă de pricepere și abilitate în relațiile cu persoane înalt puse de la Curte, dar și cu noile sale rude în urma căsătoriilor fraților săi Constantin și Matei. Treptat, Maria, într-atât a fost absorbită de toate acestea activități, încât a neglijat aproape total interesul față de propria sa căsătorie, căci pretendenți la mâna sa au fost destui.

Plecarea lui Antioh în misiuni diplomatice i-a deschis prințesei (sau „kneajnei”, cum era numită în Rusia) Maria o nouă sferă de activitate ce ținea nu doar de reprezentarea și apărarea intereselor fratelui mai mic în Rusia, ci și de întreținerea celor mai strânse legături cu acesta, menținând de-a lungul anilor o bogată corespondență care, ulterior fiind publicată, a scos în vileag bogatul univers cultural și spiritual al celor doi frați, marele lor interes față de carte, față de tot ce era nou în Europa. Mariei i-au revenit și grijile legate de aducerea de la Paris a corpului neînsuflăit al fratelui său Antioh și înmormântarea lui alături de părinți și de soră în una din bisericile mănăstirii grecești, Sfântul Nicolai din Moscova.

Din perioada de după moartea lui Antioh, după cum reiese din totalitatea de documente păstrate, dintre care unele publicate, „kneajna Maria Cantemirova” se afla în relații destul de bune cu fratele său Serghei, cu care încerca să rezolve diferite probleme de viață, de administrarea cât mai judicioasă a moșiilor Cantemireștilor, precum și cele privind partajarea echitabilă a averilor rămase după decesul fraților Antioh și Constantin (1747). De altfel, realizarea prevederilor testamentului său, după obștescul ei sfârșit din 9 septembrie 1757, o îndreptățește fratelui Serghei.

Se pare că pentru prima dată despre existența unui testament al „kneajnei Maria Cantemirova” scrie I. Șimko, care face referințe într-o formă rezumativă la prevederile acestuia, indicând și coordonatele de păstrare în Arhiva Ministerului

de Justiție al Rusiei, fondul Colegiului de justiție din Moscova (Московский Архив Министерства Юстиции, Дела юстиц-коллегии, № 2.5491, № 11). Tot acesta arată că *Testamentul* de bază este însoțit de o *Scrisoare testamentară*, adresată de Maria fratelui ei Serghei Cantemir, în care detaliază unele puncte ale Testamentului numit în originalul rusesc „духовная”. Pornind de la coordonatele indicate de I. Șimko și cunoscând că fondurile Arhivei Ministerului de Justiție au fost ulterior înglobate în Arhiva de Stat a Actelor Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА) din Moscova, în anul 2009, în cadrul Programului de stat „Cantemir”, am întreprins investigații speciale în vederea depistării acestor documente, care s-au încununat de succes. Astfel, în arhiva mai sus numită în fondul 1374, unitatea de păstrare nr. 11 este inclus originalul *Testamentului prințesei Maria Cantemir*¹¹, iar la aceleași cote, la unitatea de păstrare nr. 9, este inclusă *Scrisoarea testamentară*¹² a Mariei, adresată fratelui ei Serghei, ambele documente fiind întocmite la 8 august 1757.

Testamentul se deschide cu un preambul în care este desemnat executorul de încredere (душеприкащик) kneazul Nikita Iurievici Trubețkoi, general-procuror și deținător de alte înalte ranguri și titluri onorifice, demnitar al țarului, apropiat de familia Cantemireștilor¹³.

După aceasta, urmează 9 puncte ale *Testamentului* în care Maria formulează ultimele sale dorințe și porunci, dintre care primele două se referă la construcția din banii ei proprii a unei mănăstiri de maici pe moșia ei în satul Marino Ulitkino. În caz dacă nu va fi acceptată de instanțele de stat această prevedere, arăta în continuare Maria în *Testament*, banii să fie împărțiți mai multor mănăstiri și biserici, precum și unor oamenilor sărmani. Celelalte puncte cuprind indicații cum și cui să fie împărțite moșiile, satele și cătunele, casele, banii, briliantele și alte bijuterii, vesela de argint și de porțelan, îmbrăcămintea, trăsurile, caii ș.a. între frații ei Matvei și Serghei, precum și altor rude dinspre mamă și tată. Nu în ultimul rând, „kneajna” indica unde și cum să fie înmormântată, fiind vorba de un loc în apropiere de biserica din satul Marino. Într-un punct aparte acordă atenție deosebită slugilor sale, cărora le dăruiește libertate personală și roagă ca după moartea ei toți să fie asigurați cu cele necesare timp de o jumătate de an, până își vor găsi alte surse de subzistență. Neașteptată într-un fel este maniera în care prințesa Maria își împarte moșiile: dacă unele dintre ele, între care și cea de la Marino Ulitkino urmau să fie împărțite între frați, apoi altele (nu se indică concret care anume) trebuiau retrocedate Curții imperiale.

În *Scrisoarea testamentară* „kneajna Maria” vine cu detalieri la *Testamentul* de bază și cu numeroase indicații cui (sunt aduse multe nume concrete, fie

¹¹ РГАДА. Фонд 1374 „Кантемиры”, оп. 1, ед. хр. 11, л. 1-4^{об}.

¹² РГАДА. Фонд 1374 „Кантемиры”, оп. 1, ед. хр. 9, л. 1-2^{об}.

¹³ Același N. Iu. Trubețkoi este desemnat ca executor de încredere și a lui Antioh Cantemir. (Vezi Testamentul lui Antioh Cantemir, punctul 9: la Felea Alina, *Testamentele Cantemireștilor. Studiu de caz (sec. al XVIII – încep. sec. XIX)*, în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie*. Serie nouă, vol. V (XX), 2011, nr. 2, p. 178).

rude, fie slugi, fie mănăstiri sau biserici) și cum urmează să fie împărțiți banii, bijuteriile, îmbrăcămintea, vesela și alte lucruri mărunte din casă. Din aceeași *Scrisoare* ținem să evidențiem că Maria ruga să fie apreciată valoarea unei „perle” deosebite (se pare a unui colier cu perle) din colecția ei de bijuterii. În cazul în care aceasta ar valora scump, exprima dorința ca ea să-i fie oferită din partea ei împărătesei, iar dacă se va dovedi a fi mai puțin valoroasă, să fie oferită lui N. Iu. Trubețkoi.

Din aceste două documente mai reiese că la vârsta de 25 de ani, precum și în ultima perioadă de viață, Maria, înainte de moarte, a trecut prin boli grele. Conținutul actelor mai arată să prințesa era deosebit de evlavioasă și mergea pe la mai multe biserici și mănăstiri din Moscova și împrejurimile ei, era foarte atentă cu rudele ei, unora dintre ele fiindu-le nașă de botez, cum a fost de exemplu botezul Elenei, fiica lui Serghei Cantemir.

Ambele documente au fost dictate de prințesa Maria și scrise de Ivan Andreev, fiul lui Solomenov, funcționar la Colegiul de Stat al Justiției, fiind de față și duhovnicul prințesei Iosif Bezsonov, ieromonah la mănăstirea *Zlatoust* din Moscova. Fiecare din cele 9 puncte din *Testament* sunt semnate într-o formă neobișnuită de trepte de la un punct la altul de Maria și de duhovnicul ei. La 3 octombrie 1757, adică după decesul Mariei, Nikita Iurievi Trubețkoi a depus *Testamentul* la Colegiului de Stat al Justiției, unde funcționarii au verificat cele stipulate și l-au confirmat prin rezoluția din 28 noiembrie 1757, aplicând ștampila instituției în cauză.

După cum au arătat cercetările, deja la 12 septembrie 1757, frații Matvei și Serghei Cantemir îl informau pe kneazul N. Iu. Trubețkoi, ca executor de încredere, că deoarece ei erau bolnavi nu s-a adus la îndeplinire dorința Mariei de a fi înhumată la Marino, situat la 40 de verste de Moscova, ci în biserica de iarnă în necropola familială a Cantemireștilor de la mănăstirea grecească *Sf. Nicolai* din Moscova, alături de părinți, soră și fratele Antioh.

După un an de la decesul Mariei, același N. Iu. Trubețkoi a adresat fraților Cantemir o scrisoare prin care solicita informații cum s-au realizat alte prevederi ale *Testamentului*¹⁴. În răspunsul acestora se arată că, din aceleași cauze, au dat preferință celei de-a doua variantă a prevederilor *Testamentului*, împărțind 2000 de ruble prevăzute construcției locașului sfânt de la Marino mai multor biserici din Moscova și din împrejurimi, iar altele 2000 de ruble au fost împărțite între rudele din neamurile Cantemir și Cantacuzino. Cât privește „perla mare”, care urma să fie oferită împărătesei, au găsit de cuviință ca podoaba în cauză să înfrumusețeze icoana de la mormântul prințesei Maria¹⁵.

¹⁴ РГАДА. Фонд 1374 „Кантемиры”, оп. 1, ед. хр. 13, л. 1-1^{об}.

¹⁵ Шимко И., *Личность княжны Марии Дмитриевны Кантемир*, в кн.: *Новые данные к биографии кн. Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников*, Санкт-Петербург, 1891, с. 423-425.

Întrucât până în prezent au fost publicate testamentele lui Dimitrie Cantemir¹⁶, Antioh Cantemir¹⁷ și Serghei Cantemir¹⁸, am găsit de cuviință că șirul acestora ar trebui completat cu cel al prințesei Maria Cantemir, cu atât mai mult că *Testamentul*, precum și *Scrisoarea* ei testamentară vin cu dezvăluiri noi și interesante privitoare la personalitatea prințesei Maria și relațiile sale cu rudele dinspre tată și dinspre mamă, cu biserica și chiar oamenii simpli care au înconjurat-o în timpul vieții.

În Anexe am inclus cele două documente în original însoțite de traduceri în limba română, precum și fotocopiile acestora. În transcrierea documentelor s-a respectat ortografia epocii, cu excepția literelor arhaice rămase din slava veche, înlocuite cu literele alfabetului contemporan rusesc.

ANEXE

I.

[Духовная княжны Марии Дмитриевны Кантемировой]

л.1 Во имя Святыя Единосущныя животворящия и неразделимыя Троицы Отца и Сына и Святаго Духа. Аминь. Волоского Господаря дочь княжна Марья княжнь (*sic!*) Дмитриева дочь Кантемирова видя я себя в болезни пишу сию духовную в самой сущей чистой памяти. В прошлые годы от рождения моего находилась я дватцати пяти лет и одержима была великою болезнью. В той своей болезни просила я у создателя Своего Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа милости. Дабы мне Господь Бог дал от Скорби облегчение, и притом, обещалась я по исправности своей как буду здорова построить девичей монастырь токмо за не исправностию своею о построении вновь того монастыря где надлежит просить поныне умедлила. Того ради сею моею духовною завещаю и с покорностию моею прошу по смерти моей учинить со мною милость. Его светлости Высокопревосходительного генерала фелтмаршала и обоих Российских ординов кавалера генерала прокурора князь Никиту Юрьевича Трубецкага¹⁹ по сей моей духовной возыметь свой труд быть

¹⁶ [Бантыш-Каменский, Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн.: Беер [Феофил Сигфрид]. *История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 306-310.

¹⁷ Ibidem, p. 346-355. Vezi și Felea Alina, *Testamentele Cantemireștilor. Studii de caz (sec. al XVIII – încep. sec. XIX)*, în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie*. Serie nouă, vol. V (XX), 2011, nr. 2, p. 165-184.

¹⁸ Жудин, И.М., *Семья Кантемира и Дмитровка*, Орел, А. Воробьев, 2005, с. 53-54.

¹⁹ Князь Никита Юрьевич Трубецкой (1699 - 1767), русский военный и государственный деятель, сын Юрия Юрьевича Трубецкого; представитель знаменитого рода Трубецких из

моим душеприкащиком и приказать брату моему князь Сергию Дмитриевичу Кантемиру учинить следующее:

[Подпись] **Князевская Присяга //**

1.

л.1^{об} О построении вновь по обещанию моему монастыря подать где надлежит прошение дабы повелено было построить монастырь в купленной моей подмосковной вотчине в селе Марине Улиткино тож на том месте где мой дом построен, палаты и аграда каменная и деревянная, церковь каменная во имя Святыя и Равноапостолныя Марии Магдалины и покои жилые деревянные, рыбные пруды. И ежели по указу ея Императорского Величества повелено будет оной монастырь построить, чтоб приказать достроить и монастырь, установить означенному ж[е] брату моему князь Сергию Дмитриевичу Кантемиру на строение того монастыря оставляю денег тысячу рублей. А повелено б было в том монастыре быть монахиням двенадцати человеком, да выкусе желавшим шести человеком при церкви и священнику з диаконом да дву церковником, а для содержания церкви, монахинь белиц и священника с причетники оставляю в процент три тысячи рублей да повелено б было отдать к тому монастырю купленную мою подмосковную вотчину означенное село Марино Улиткинно, тож закупленную ж[е] вотчину дядею моим покойным капитаном Григорьем Михайловичем Бантышем²⁰ в Вяземском уезде селцо Федотково которые вотчины за мною справлены и отказаны.

л.2 Московской мой дом с каменным// и деревянным [и деревянным] [sic! два раза] строением, медная и оловянная всякого звания посуда что явитца.

[Подпись] **До Духовной**

2.

Ежели паче чаяния монастырь построить не допустят то оставшие для монастыря денги отдать на строение неимущих церквей и бедным людям две тысячи рублей. А другие две тысячи рублей - племянникам

которого происходила и Анастасия Трубецкая, вышедшая замуж в 1719 г. за Дмитрием Кантемиром.

²⁰ Дядя Марии и двоюродной брат Дмитрия Кантемира, из молдавского боярского рода Бантышей из которого происходила Ана Бантыш, мать Дмитрия Кантемира. Прибыл в России незадолго до 1723 г., умер 1748 г. (Gorovei Șt. *Cantemireștii. Eșeu genealogic*, în *Dinastia (sec XVII-XVIII)*. Coord. A. Eșanu, Chișinău, 2008, p. 29-43. См. Завещание Дмитрия Кантемира, пункт 7: в Felea Alina. *Testamentele Cantemireștilor. Studii de caz (sec. al XVIII – încep. sec. XIX)*, în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, vol. V (XX), 2011, nr. 2, p. 174-175).

моим, братьей моих, детям²¹ генерала лейтенанта князь Канстантина Степановича Кантакузина²², детям Аврамия да Степану²³ разделить по равным частям. А московской двор и селцо Федотково брату моему двоюродному подполковнику князь Дмитрию Антиоховичю Кантемиру. Медную и оловянную посуду продав роздать неимущим людям. А село Марино - братьям моим князь Матвею и князь Сергию Дмитриевичам. И содержать им в том селе Марине святую церковь и священника с прячетники вечно также как при мне было. Непременно, дать в ту церковь из серебряной моей посуды блюдо да тарелку серебряные.

[Продолжение подписи] **Хозяйственного назначения Княжны //**

3.

л.2^{об} Ежели при животе моем в селцо Федотково из села Щитова Городища не перенесу Я церкви и не построю, то построить по смерти моей. А по строении той церкви из Духовной Кансистерии в Вяземское духовное Правление указ послан и бревны для того строения приготовлены.

[Продолжение подписи] **Княжне Марии.**

4.

Вещи мои бриллиантовые, алмазные и протчие которые надеюсь быть ценою до четырех тысяч рублев или более оные – разделить брату моему князь Сергию Дмитриевичю с племянниками моими с вышеобъявленными князь [оставленноместодля5-6букв] Кантемиром, да с князьями ж[e] Аврамом да Степаном Кантакузиными, по равным частям.

[Продолжение подписи] **Княжна Димитревны.**

5.

Оставшую мне после брата моего покойного князь Антиоха Дмитриевича Кантемира серебряную посуду, скатерти, салфетки что их на лицо есть, разделить брату моему князь Сергию Дмитриевичю с племянниками моими князь Аврамом да князь Степаном Кантакузиными по полам.

[Продолжение подписи] **Княжна Кантемировой //**

²¹ Речь идет об Александре и Абрахаме, сыновья генерал-лейтенанта князя Канстантина Степановича Кантакузино.

²² Канстантин Степанович Кантакузино (1703-1768), сын валашского господаря Штефана Кантакузино (1714-1715), двоюродной брат Касандры, жены Дмитрия Кантемира.

²³ Речь идет о сыновьях Раду Степановича Кантакузино (1699-1761), сын того же Штефана Кантакузино, двоюродной брат Касандры, жены Дмитрия Кантемира.

6.

л.3 Тело мое грешное погresti без всякой церемонии в подмосковной моей вотчине в селе Марине {в котором я желаю монастырь девичей построить} при церкви Святыя Равноапостолныя Марии Магдалины. При погребении и в милостынь и здержать приказано из денег моих брату моему князь Сергию Дмитриевичю сколько потребно будет. Священнику тое церкви дать дватцать рублей, церковником тое ж[е] церкви дать дватцать рублей, ибо они должны в шесть недель читать непрестанно день и ночь Псалтырь сорокоустия на дватцать церквей священником с причетники - по два рубли с полтиною, на ладани, свечи, на вино церковное, на кутьи по полтара рубли на каждую церковь, да в год поминать отдать на двенатцать церквей по десети рублей на церковь.

[Подпись] **Мария.**

[Подпись] **Отец Духовный**

7.

Всенижайше Ея Императорскаго Величества Всемиловитейшую Государыню²⁴ прошу о пожалованных мне в вечное владение деревнях что ея Величество с ними соизволит, ежели оные деревни не пожалованы будут братьям моим князь Матвею, князь Сергию **л.3^{об}** Дмитриевичю Кантемиром, // дабы оных моих деревень протчим в раздачу отдавать было не повелено, а повелено б было тем деревням быть в ведомстве дворцовом вечно.

[Продолжение подписи] **Канте-**

[Продолжение подписи] **Златоустовскаго**

8.

Имеющихся дворовых моих людей {которые в нынешнюю перепись написаны в их же городских моих деревнях} отпустила я на волю и написаны им отпускные письма о чем от меня объявлено в Московской Губернской Канцелярии. И прошу об них дабы они по моей кончине обижены не были и отпускные письма отданы б были без всякого удержания, а пока месту они не приищут себе пропитания из дому моего их не высылат но быть им в тех же покоях где они ныне живут, и дрова им давать а по кончине моей дать им на пропитание на полгода дабы в том они не претерпели нужды.

[Продолжение подписи] - **Мирова**

[Продолжение подписи] **М[о]н[а]ст[ы]ря**

²⁴ Речь идет об царице Елизавете Петровне (1741 - 1761).

9.

А о пожитках же моих о платье, о посуде фарфоровой и о протчей домово́й всякой мелоче и об оставших денгах куда что употребить приказано брату моему князь Сергию Дмитриевичю. В Москве августа, 8 дня, 1757 году.

[Подпись] **Руку приложила.**

[Подпись] **Иеромонах Иосиф Безсонов, был и подписался //**

л.4 Сия духовная Государственной Юстиц Коллегии в Канторе сего 1757 года октября 3 дня явлена от его светлостигенерала фелтмаршала действительного тайного советника и генерал прокурора обоих российских ординов кавалера и лейбгвардии маёра князь Никиты Юрьевича Трубецкого для свидетельства и записки. И чрез допросы писца сей духовной служителя Её Ивана Андреева сына Соломенова и подписавшагося под оною свидетеля Златоустовского монастыря Иеромонаха Иосифа Безсонова, свидетельствована, а по свидетельству явилась оная Учинена по воле означенной Завещательницы княжны Кантемировой. И руку к сей духовной приложила она Завещательница сама и писец оную писал а свидетель во свидетельстве подписался по её Завещательницы прозбе и при учинении оной была она в целом уме и памяти и спору на сию духовную ни одного никакого не было. Которого и в Юстиц Канторе ни одного не явилось; того ради сего ноября «27» дня 1757 года по указу Ея императорскаго величества и по определению оной канторы велено сию духовную взяв с неё по силе указов пошлин пятьдесят копеек с них на нужные расходы одну четверть копейки да за два листа гербовой бумаги четыре рубли записать в записную таковым духовным а денги в приходную книги и подьписав на оной явку и свидетельство и запечатать её коллежскою печатью за скрепою секретарскою для надлежащаго по ней исполнения отдать его светлости с роспискою ибо во оной по рассмотрению Юстиц Канторы никакой указом противности не усмотрено. Понеже она княжна по той своей духовной деревень своих в монастырь действительно не от дала а только написала чтоб о строении монастыря и о даче ко оному деревень просит наследником её позволения где по указом надлежит и ежели в той прозбе будет отказано то те свои деревни и движимое свое имение определила она в разделение аставшим по ней наследникам. И роздать на строе-ние церквей за поминование своей души. В чем во всем в силе указов имела она Завещательница волю, а о действительном по оной духовной исполнения означенным наследникам битчелом.//

л.4^{об} Где по указом надлежит, ибо оное до рассмотрения Юстиц Канторы не принадлежит и по тому определению со оной духовной пошлыны

и за гербовую бумагу и на расход всего четыре рубли пятьдесят копеек с четвертью взяты и в приходной книге под № 36-м записаны ноября 28 дня 1757 года.

[Подпись] **Александр** [фамилия неразборчива]

У сей духовной государственной Юстиц Коллегии печать

[место печати]

Господин канцелярист Никита Назаров

РГАДА. Фонд 1374, оп. 1, ед. хр. 11, л. 1-4^{об}

Traducere

[Testamentul kneajnei Maria Dimitrievna Cantemir]

În numele nedespărțitei de o singură ființă dătătoare de viață a Sfintei Treimi a Tatălui, a Fiului și Sfântului Duh. Amin. Eu, kneajna Maria, fiica Domnului valah, kneazul Dimitrie Cantemir, văzându-mă bolnavă scriu această mărturie de suflet în deplină și curată capacitate a minții. În anii trecuți, la al 25 an de la naștere, rugatu-l-am eu pe Creatorul Domnul Dumnezeu meu și Mântuitorul nostru Iisus Hristos ca să se milostivească să-mi aline durerea și îndată ce mă voi întrema și voi fi sănătoasă am făgăduit să construiesc o mănăstire de maici, dar din a mea neglijență am trăgănat aceasta. Și de aceea în conformitate cu această diată las cuvânt ca după moartea mea să se milostivească Luminăția Sa Nikita Iurievici Trubețkoi²⁵, Excelența Sa, general-feldmareșal și cavaler a ambelor ordine posienești, general-procuror prin acest testament să-și asume efortul de a fi executorul și de a-i cere fratelui meu kneazul Serghei Dimitrievici Cantemir ca prin jurământ să aducă la îndeplinire următoarele:

[Semnătura] **Jurământul kneajnei**

1

Conform testamentului meu în vederea construirii mănăstirii să se facă o petiție în instanțele cuvenite ca să fie îngăduită construirea mănăstirii acesteia pe moșia cumpărată de mine în satul Marino Ulitkino pe acel loc unde este casa mea cu alte construcții și gard de piatră și de lemn, biserică de piatră cu hramul celei întocmai cu Apostolii Sfânta Maria Magdalena și chilii din lemn și iazuri de pește. Și dacă prin ucazul Alteței sale împărătești se va porunci de a construi această mănăstire și pentru aducerea la bun sfârșit a zidirii mănăstirii, de a stabili fratelui meu kneazului Serghei Dimitrievici Cantemir suma de una mie de ru-

²⁵ Nikita Iurievici Trubețkoi (1699-1767), om politic și militar rus, fiul lui Iuri Iurievici Trubețkoi, reprezentant al distinsului neam de nobili Trubețkoi din care se trăgea și Anastasia Trubețkaia, căsătorită în 1719 cu Dimitrie Cantemir.

ble pentru construcția acestei mănăstiri. Și a dispune ca în această mănăstire să fie douăsprezece persoane, călugărițe și de dorit dimpreună cu șase persoane la biserică: un preot și un diacon, precum două monahii și slujitoare pentru întreținerea bisericii, cu un preot și citeți las procent trei mii ruble și să fie dată acestei mănăstiri moșia Marino Ulitkino de lângă Moscova, cumpărată de mine, precum și moșia cumpărată de căpitanul Grigorii Mihailovici Bantâș²⁶, actualmente decedat, satul Fedotkovo, uezdul Viazemsk, moșie care a fost de mine dobândită și la care renunț, casa mea de piatră de la Moscova cu anexa de lemn și vesela de cositor indicată, de tot felul.

[*Continuarea semnăturii*] **la testamentul**

2

Și dacă năzuințele de a construi această mănăstire nu vor fi acceptate, atunci banii prevăzuți pentru mănăstire, în sumă de două mii ruble, să fie dați bisericilor sărace și oamenilor sărmani. Iar alte două mii ruble - nepoților mei, fraților mei, copiilor vărului meu²⁷ general-locotenent Constantin Stepanovici Cantacuzino²⁸, copiilor Avram și Stepan²⁹ în părți egale. Iar curtea de la Moscova și satul Fedotkovo - vărului mei locotenent-colonel, kneazul Dimitrie Antiohovich Cantemir. Tacămurile de cupru și cositor fiind vândute, banii să fie împărțite oamenilor nevoiași. Iar satul Marino - fraților mei kneazul Matvei și kneazul Serghei Dimitrievici și Sfânta biserică din satul Marino, preotul și citeții ca și în timpul vieții mele, să fie întreținută de ei în veci. Numaidecât să fie date bisericii din tacămurile mele de argint un blid și o farfurie de argint.

[*Continuarea semnăturii*] **cu destinație utilitară al Kneajnei**

3

Dacă în timpul cât voi mai fi în viață în cătunul Fedotcovo nu va fi transferată biserica din satul Șcitova Gorodișce și nu o voi construi, atunci să fie construită după moartea mea. Iar pentru înălțarea acelei biserici la cărmuirea duhovnicească din Viazemsk este trimis ukazul și sunt pregătite bârnele pentru construcție.

[*Continuarea semnăturii*] **Kneajne Maria**

²⁶ Unchiul Mariei și vărul lui Dimitrie Cantemir, din neam de boieri moldoveni din care se trăgea și Ana Bantâș, mama lui Dimitrie Cantemir. A sosit în Rusia cu puțin timp înainte de 1723, a murit în 1748. (Gorovei Șt., *Cantemireștii. Eseu genealogic*, în *Dinastia* (sec. XVII-XVIII). Coord. A. Eșanu, Chișinău, 2008, p. 29-43. Vezi *Testamentul lui Dimitrie Cantemir* în: Felea Alina, *Testamentele Cantemireștilor. Studiu de caz (sec. al XVIII – încep. sec. XIX)*, în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie*. Serie nouă, vol. V (XX), 2011, nr. 2, p. 174-177, punctul 7.)

²⁷ Este vorba despre Alexandru și Abraham, fiii lui Constantin Stepanovici Cantacuzino.

²⁸ Constantin Stepanovici Cantacuzino (1703-1768), fiul domnului valah Ștefan Cantacuzino (1714-1715), vărul Casandrei, soția lui Dimitrie Cantemir.

²⁹ Este vorba despre fiii lui Radu Stepanovici Cantacuzino (1699-1761), fiul aceluiași domn valah Ștefan Cantacuzino (1714-1715), vărul Casandrei, soția lui Dimitrie Cantemir.

4

Lucrurile mele cu briliante, diamante și altele care nădăjduiesc să fie prețuite cu patru mii ruble sau mai bine, să fie partajate în părți egale între fratele meu kneazul Serghei Dimitrievici și nepoții mei, cât și mai sus arătații de către kneazul [lăsat loc liber 5-6 litere] Cantemir și cu knejii Avram și Stepan Cantacuzino.

[Continuarea semnăturii] **Kneajna Dimitrevna**

5

Tacâmurile de argint, fețele de masă, șervețelele care sunt luate la evidență, rămase de la fratele defunct, kneazul Antioh Cantemir să fie împărțite între fratele meu kneazul Serghei Dimitrievici și nepoții mei kneazul Avram și kneazul Stepan Cantacuzino în părți egale.

[Continuarea semnăturii] **Kneajna Cantemirovna**

6

Și păcătosul meu trup să fie înhumat fără de nici o ceremonie la moșia mea din satul Marino de lângă Moscova, unde eu doresc să fie ridicată o mănăstire de maici, în apropiere de biserica cu hramul Întocmai cu Apostolii Maria Magdalena. La înmormântare și la milostenie să fie cheltuiți bani cât va fi nevoie din cei lăsați fratelui mei Serghei Dimitrievici. Preotului acelei biserici să-i fie date douăzeci ruble, iar țărcovnicilor aceleiași biserici să li se dea douăzeci ruble, dat fiind faptul că ei trebuie timp de șase săptămâni să citească zi și noapte Psaltirea patruzeci de zile în douăzeci de biserici - de către preot și citeți - câte două ruble și jumătate, pentru tămâie, lumânări, vin bisericesc, pentru colivă - câte o rublă și jumătate de fiecare biserică, iar pentru a pomeni în douăzeci de biserici - câte zece ruble de fiecare biserică.

[Semnătura] **Maria.**

[Semnătură de altă mână] **Părinte Duhovnic**

7

Cu prea adâncă plecăciune rog Altețea Sa Imperială Preamilostiva Împărăteasă³⁰ ca satele acordate mie în veșnică stăpânire să dispună de ele Altețea Sa după bunul ei plac, dacă aceste sate nu vor fi acordate fraților mei Cantemir, kneazul Matvei, kneazul Serghei Dimitrievici acele sate ale mele nu s-a dat poruncă să fie distribuite, ci s-a poruncit ca acele sate să treacă pe veci sub administrarea Curtii [Imperiale].

[Continuarea semnăturii] **Cante-**

[Semnătură de altă mână] **de la Zlatoust**

³⁰ Împărăteasa Elizaveta Petrovna (1741 - 1761).

8

Iar oamenii în slujba casei mele care prin recensământ sunt înscrși în satele mele orașenești eu le-am dat slobozenie și lor le sunt întocmite scrisori de punere în libertate, fapt despre care eu am declarat la Cancelaria Gubernială din Moscova. Și rog ca după moartea mea să nu fie obijduiți și scrisorile de eliberare să le fie înmânate fără întârziere, iar până nu-și vor găsi vreo sursă de întreținere să nu fie dați afară din casa mea, ci să rămână în locuințele lor în care viețuiesc și își duc traiul astăzi și să li se dea lemne de foc, iar după, decesul meu să li se dea pentru hrană timp de jumătate de an și să nu ducă lipsă de nimic.

[*Continuarea semnăturii*] - **Mirova.**

[*Semnătură de altă mână*] **Mănăstire**

9

Iar micile lucruri casnice, hainele mele, vesela de porțelan și alte obiecte mărunte din casă și banii rămași unde și în ce mod să fie folosiți i s-a ordonat fratelui meu, kneazul Serghei Dimitrievici. Moscova, în ziua de 8 august anul 1757.

[*Semnătură*] **Am semnat cu mâna mea proprie.**

[*Semnătură de altă mână*] **Ieromonah Iosif Bezsonov, am fost de față și a iscălit**

În oficiul Colegiului de Stat al Justiției este depus acest Testament în anul 1757, octombrie ziua a treia, prezentat de Luminăția Sa general-feldmareșalul Nikita Iurievici Trubețkoi, consilier titular de taină și general-procuror, cavaler al ambelor ordine rosienesti și leibmaior de gardă, drept mărturie spre înregistrare și prin audierea scribului acestui Testament funcționarul acestuia Ivan Andreev, fiul lui Solomenov și Iosif Bezsonov Ieromonah al Mănăstirii Zlatoust, care s-a iscălit sub acesta ca martor, iar prin voința numitei testatare kneajna Cantemirova este adevărat. Și pe acest Testament și-a pus semnătura cu propria mână testatara și acest scrib, și drept mărturie a semnat la rugămintea testatarei acestuia și la întocmirea căruia Ea era în deplină capacitate a minții și a memorie și nu s-a aflat nimeni ca să pună în discuție acest testament. Și în Oficiul de Justiție nu s-a prezentat nimeni.

Și în virtutea acestei împrejurări în ziua a 27 a lui noiembrie anul 1757, prin ucazul Alteței Sale Imperiale și prin decizia acelui oficiu, s-a poruncit ca pentru acest Testament să fie încasată conform ucazurilor o taxă de cinzeci copeici pentru cheltuielile necesare, un sfert de copeică pentru hârtia cu stemă, patru ruble pentru a fi înscris în registrul unor asemenea testamente, iar banii – la cărțile de venituri. Și semnând această prezență și mărturie să fie ștampilată cu pecetea Colegiului și prin întărirea Secretarului spre executare și urmează să fie dată o recipisă conform Colegiului de Justiție Luminăției Sale, căci nici un fel de împotrivire ucazului nu s-a observat.

În virtutea acestui Testament în realitate, kneajna nu a dat mănăstirii satele sale, ci doar a scris ca pentru construirea mănăstirii și darea satelor celei mănăstiri să fie rugată ea [Împărăteasa – n.n.] de către moștenitor, unde prin ucaz urmează și dacă această rugămintă va fi respinsă [de Împărăteasă - n.n.] atunci acele sate și avuția sa [a Mariei- n.n.] mobilă să fie împărțită între moștenitorii ei rămași, și a o distribui [averea - n.n.] pentru construcția bisericii și pomenirea sufletului ei, cea ce a avut ea, testatara, voința și în virtutea puterii ucazurilor, iar pentru executarea reală a acestui Testament moștenitorii să dea de știre.

Și unde prin ucaz urmează, dat fiind faptul, că acesta nu a aparținut până la examinare în Oficiul de Justiție și conform acestei hotărâri să fie prestată o taxa pentru Testament și pentru hârtia cu stemă și pentru întreaga cheltuială - patru ruble cincizeci de copeici și un sfert de copeici și în cartea de venituri este înscris la numărul 36 în ziua a douăzeci și opt a lui noiembrie anul 1757. [Semnătură] Александр ... [numele de familie indescifrabil]

Pe acest Testament se aplică ștampila Colegiului de Justiție [locul ștampilei]

Domnul cancelarist Nikita Hazarov

II.

[Завещательное письмо княжны Марии Димитриевны Кантемир адресованную брату своему Сергею Кантемиру от 8 августа 1757]

п. 1 Государь мой, Братец, князь Сергей Димитриевич

Как Вам известно что я нахожусь в болезни немалое время, чего ради написала я духовную что куда из моего имения употребить очез и дан покорно прошу дабы по той моей духовной приложили свой труд. А в той моей духовной о платье моем, о посуде фарфоровой и о прочей домовой всякой мелоче и об оставшие денъга что куда употребить не написано.

Того ради Вас Государь моего братца покорно прошу тело мое грешное погresti в подмосковной моей вотчине в селе Марине между церковью и саду по левую сторону церкви без всякой церемонии. Над телом моим сделать каменую часовню круглую мерою внутри той часовни пять аршин³¹. В круг той часовни с наружи зделать наши герба³², покрыть белыми плитами, постановить на верху часовни зделав крест медной и вызолотить. В часовне поставить образ Пресвятыя Отцы Алтырския³³

³¹ Аршин – единица измерения длины в системе измерений средневековой Руси, равняется длине руки от плеча до кончиков пальцев взрослого человека.

³² Tabac Silviu, *Stemele Cantemireștilor, în Dinastia Cantemireștilor (secolele XVII-XVIII)*. Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008, p. 570-597.

³³ Речь идет о монастыре расположенном в г. Алатырь, ныне Чувашская Республика Российской Федерации.

окладной, для панихид сделать ис черной моей топки транценелевой ризы патрахель, а кадило купить медной. Гроб поставить среди часовни и покрыть покрывалом малиновым отласным шито золотым волоченым, а крест положить ис позумента широкого золотого, а другой покров делать повседневно черный суконной збаерамой шолковой. При погребении тела моего священникам с причетники и нищими и по тюрьмам раздать в милостыню из наличных моих денег что надлежит по Вашему разсуждению. Отцу моему духовному дать дватцать рувлев, а что в четыре десятницу сорокоустия раздать, и в годовыя - службы, о том написано в духовной моей именно:

л.106 Портрет который пожалован мне блаженный и высокой славы достойный памети от Государя Императора Петра Великого, и от Государины Императрицы Екатерины Алексеевны, после матери моей³⁴ носить, оной портрет привесить в селе Марине в церкви к образу Пресвятые Отцы Казанския. Образы мои // окладные и неокладные отдать все в ту же церковь и поставить их где надлежит порядочно.

А что имеетца в селе Марине в доме моем в сундуках и в коробочках кроме платья также и здесь в Москве, серебрянной посуды кроме серебра что после брата князя Антиоха Дмитриевича оное все собрать и хранить для монастыря.

Жемчужину большую³⁵ буде она стоить цены немалой то поднести Всемиловейшей Государине³⁶, еже ли же не очень большой цене стоит то подарить душеприкащику моему его Светлости Высокопревосходительному генералу фельт-маршалу и обоих российских орденов, кавалер генерал-прокурор Никите Юрьевиче Трубецкому. Ежели же та жемчуженна поднесена будет Всемиловейшей Государине то Его Светлости подарить что ни есть другое по Вашему разсуждению.

Брату моему князь Матвею Дмитриевичу - перстень золотой с бриллиантом, сердечком осыпан мелкими бриллианты. Невестушке моем княгине Аграфене Яковлевне³⁷ – ручка розовая с яхантами, что на голове носят, карете лошади.

Всякое мое скотину что останетца за поминованием моим разделить по Вашему разсуждению, Вам, себе и брату князю Дмитрию Антиоховичу³⁸

³⁴ Касандра Кантакузино, †1713.

³⁵ Вероятно, речь идет об уникальном ожерелии из коллекции княжны, которого унаследовала от её отца (См. Завещание Димитрия Кантемира, 1 пункт: в Felea Alina, *Testamentele Cantemireștilor. Studiu de caz (sec. al XVIII – încep. sec. XIX)*, în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, vol. V (XX), 2011, nr. 2, p. 174).

³⁶ Елизавета Петровна (1741-1761).

³⁷ Речь идет о жене Матвея Дмитриевича Кантемира, Аграфена, дочь кн. Якова Ивановича Лобанов-Ростовского.

³⁸ Дмитрий Антиохович Кантемир (1700-1758), сын молдавского господаря Антиоха Кантемира (1695-1700, 1705-1707), брата Димитрия Кантемира и двоюродной брат Марии Кантемир.

и племянником моим князьям Авраму и Степану Кантакузиным³⁹. А мелкие лошади раздать села Марине крестьянам в поминовение позднее раздать на панихиде.

В Греческой монастырь⁴⁰ - тридцать рублей; Вывановской монастыре⁴¹ монахиням – десять рублей; в Мурашкине в мужеской⁴² и в Девичей⁴³ монастыри монахам и монахиням по десять рубле, в монастырь хлеба ржи по двадцати четвертей⁴⁴. Тех же монастырей священникам с причетники сорокоустия, и на ладане и на свечи по пяти рублей; а в прочие села Мурашкина церкви священникам на церкви по два рубли; в село Картмазовну священнику с причетники и на свечи, и на ладани – пять рублей.

Сыну моему кресному Ивану Зайцеву после Григорья Михайловича - платья кафейное, одну рубаху, денег сто рублей. Ис платев моего, ис прочей мелочи отдать брату моему князя Дмитрию Антиоховичу шубу парчевую золотную. Дочере моей кресной Алене Сергеевне⁴⁵ шубу зеленую, роб ларчевой жоатой, крест бриллиантовой с тремя синими яхонтами, перстень золотой с полубриллиантом, два куса тонкого полотна, а протчье платье которые получит сделать в церкви риси стихари под ризники патрахели поручи. А остальное все разделить служителем и служительницам моим и неимущим людям по Вашему разсуждению. //

Девке Анне Хрулевой в придание дать денег пятьдесят рублей, да и платье верхе наепанчу а мер ей дан да после Григорья Михайловича, две рубахи с манжетами; Иван Соломонову отдать имеющиеся у меня сто денег – пятьдесят рублей, да за лечение руки – сто двадцать рублей.

Служителям моим дать в на рождение означенному Иван Соломонову двадцать рублей, Ване Мясникову, Степану Жаркову по тридцать рублей; Василь и Прохорову Дмитрию повар по двадцать рублей; Якову Хухлычину – пятнадцать рублей; а протчим всем лакеям, кучер, садовнику по десяти

³⁹ Сыновья Пэуны и Раду Степановича Кантакузино, генерал майор русской армии, прибывший в Россию в 1718 г. От же двоюродной брат Марии Кантемир по материнской линии, †1761 г.

⁴⁰ Речь идет о московском греческом Свято-Никольском монастыре где были захоронены Кантемиры. Был разрушен в 1935 г.

⁴¹ Речь идет о московском Ивановском монастыре.

⁴² В 1730 году Большое Мурашкино (Ниже-Новгородской губернии) становится опять помещицъей вотчиной. Оно было подарено детям умершего валашского господина Димитрия Кантемира, князьям Матвею, Сергею, Антиоху (впоследствии знаменитому писателю) и княжне Марии. В 1745 году, после смерти Антиоха доли братьев были отобраны в казну. Доля же Марии Кантемир осталась за нею и впоследствии ее смерти, по праву наследования, перешла к братьям. В этом селе было расположен монастырь о котором упоминает княжна Мария в своем Завещательном письмею (Мартазова С.Ф., Большое Мурашкино. История развития, на http://www.gttp.ru/MP/mp_51.htm, accesat 12.07.2016.)

⁴³ Располагался в Москве.

⁴⁴ Четверть - единица измерения объема в средневековой Руси = ¼ ведра, или 3,08 л.

⁴⁵ Елена (1741-1782), дочь кн. Сергея Кантемира.

рублев; повар Григорью Боровкову – восемь рублей; Василью повар, Афанасью Федоткинскому по пять рублей.

В селе Марине бабам и Григорью охотнику по 3 рубля; девкам Авдотье, Акулине и протчим по десять рублей; из же всем полотна по дватцать аршин; людем моим дать камзолы Соломонову парчевой; Жаркову Мясникову грезетовые с позументом; а Прохорову и Хухлычину и с какой материи Вы разсудите. А что кому при животе моем людем дано платья и протчие того у них не отбирать, и их не оставить чтобы небыли обижены ни от кого, по кончине моей.

По силе духовной дать им людем моим хлеба, харчи и денежное жалование что кому определено на полгода, а пока месту они не приищут себе пропитания жить им в доме моем в тех покоях кто где живет и дрова им довать оставшие после меня, кристьяне никому во биду не давать, но сдержать их в своей милости.

Фарфоровую и хрустальную посуду и протчее что есть разделить кому Вы изволите. Збывшаго моего в ниже городских вотчинах управителя Семена Мясникова щетов никаких не требовать и начетных денег и хлеба с него невзескивать.

Посему моему завещательному писму покорна прошу учинить то будем судитца пред Создателем нашим Богом, и токо воля Государь мой братец покорно прошу ученить со мною последняя милость.

[Кажется фраза написана Марией Кантемир лично]: **Сим оскончав, притом и всей моей бедной жизни горести в последние требовая. Сестра Ваша кнежна Мария Кантемирова**

[продолжение почерком писца] Август 8 дня 1757 году

[Подпись]: При сему завещательным писме кнежне Марии Димитревны Кантемировы. Отец духовный Златоустовскаго Московского Монастыря, Иеромонах Иосиф Безсонов, был и подписуеся.

РГАДА. Фонд 1374, оп. 1, ед. хр. 9, л. 1-2об

Traducere

**[Scrisoare testamentară a prințesei Mariei Cantemir
adresată fratelui Serghei Cantemir din 8 august 1757]**

f. 1 Stăpânul meu, frăţioare, kneazul Serghei Dimitrovici

Precum Vă este cunoscut, că eu mă aflu de mai multă vreme în boală, din care cauză am scris eu un testament, ce şi unde urmează să fie folosit din averea

mea rog foarte mult și supus ca în corespundere cu acel testament am meu să depuneți al Dumneavoastră efort. Și în acel testament al meu despre îmbrăcăminte, despre vesela de porțelan și despre alte mărunțișuri de casă și despre banii rămași ce și unde să fie folosiți nu este scris.

Pentru aceasta, pe Dumneavoastră Stăpâne și frățiorul meu, Vă rog supusă, ca păcătosul meu corp să fie înmormântat la moșia mea de lângă Moscova în satul Marino între biserică și livadă în partea stângă a bisericii fără orice fel de ceremonie. Deasupra corpului [mormântului -n.n.] meu să fie zidită o capelă rotundă de piatră cu dimensiunea interioară de cinci arșini⁴⁶. Pe cercul acele-i capele pe exterior să fie făcute stemele noastre⁴⁷, să fie acoperită cu lespezi albe, de instalat deasupra capelei o cruce de cupru poleită cu aur. În capelă să fie puse icoanele înrămate ale Preasfinților Părinți de Alături⁴⁸, pentru panehidă să se facă patrafir și odăjdii din țesătura mea cea neagră, iar cadelniță să fie cumpărată una de aramă. Sicriul să fie pus în centrul capelei și să fie acoperit cu o cuvertură de atlas de culoarea zmeurii cusut și împletit cu fir de aur, iar crucea pusă, făcută la ceapraz din aur lat, iar acoperemântul pus în fiecare zi să fie din postav negru cu dantelă de mătase. La înmormântarea corpului meu să fie împărțite milostenii preoților și citeților, celor săraci și de pe la închisori din banii pe care-i am în casă, și să faceți așa cum credeți de cuviință. Părintelui meu duhovnic să i se dea 20 ruble, iar la 40 de zile a sărindarului și la un an să fie date – slujbe, despre care este scris în Testamentul meu și anume:

Portretul care mi-a fost oferit mie să-l port după maică-mea⁴⁹ de milostivul și de măreață slavă destoinică de amintire Stăpânul Împărat Petru cel Mare și Stăpâna Împărăteasă Ekaterina Alekseevna, portretul acesta să fie adus în biserica din satul Marino și pus la icoana Sfinților Părinți de Cazan. Icoanele mele înrămate și neînramate să fie date aceleiași biserici și să fie puse acolo unde s-ar cuveni mai potrivit.

Iar ceea ce se află în casa mea din satul Marino, în cufere și cutioare, în afară de odăjdii, și de asemenea aici la Moscova, veselă de argint, în afară de argintăria rămasă de la fratele Antioh Dmitrievici acestea să fie toate adunate și păstrate pentru [viitoarea - n.n.] mănăstire.

Perla cea mare⁵⁰ în caz dacă va costa nu puțin, atunci să fie oferită Preamilostivei Împărătese⁵¹, iar dacă va fi evaluată la un preț nu prea mare apoi să

⁴⁶ Arșin – unitate de măsură a lungimii în sistemul de măsuri în Rusia medievală, egal cu lungimea unei mâini a unui matur de la umăr până la vârful degetelor.

⁴⁷ Tabac Silviu, *Stemele Cantemireștilor*, în *Dinastia Cantemireștilor (secolele XVII-XVIII)*. Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008, p. 570-597.

⁴⁸ Este vorba de o mănăstire cu hramul Sf. Trei Ierarhi din or. Alături, azi Republica Ciuvașă din Federația Rusă.

⁴⁹ Casandra Cantacuzino, †1713.

⁵⁰ Probabil, este vorba de un colier unical din colecția prințesei pe care l-a moștenit de la tatăl ei. (Vezi Testamentul lui Dimitrie Cantemir în: *Felea Alina, Testamentele Cantemireștilor. Studiu de caz (sec. al XVIII – încep. sec. XIX)*, în *Tyrageția. Istorie. Muzeologie*. Serie nouă, vol. V (XX), 2011, nr. 2, p. 175, punctul 1).

⁵¹ Elizaveta Petrovna (1741 -1761).

fie dăruită executorului meu de încredere Luminăției Sale, Preainălțatului general-feldmareșal și cavaler a ambelor ordine rosienesci, general-procuror Nikita Iurievici Trubețkoi. În caz dacă acea perlă va fi oferită Preamilostivei Stăpâne Împărătese, atunci Luminăției Sale să i se dăruiască orice alt ceva cum Veți găsi de cuviință.

Fratelui meu kneazul Matvei Dimitrievici – inel de aur cu briliant, ini-mioară [medallion- n.n.] presurată cu mici briliante. Cumnățelei mele kneaghi-nea Agrafena Iacovlevna⁵² - o podoabă de culoare roză cu rubine, de care se poartă pe cap; caretă cu caii.

Orice animale care vor rămâne la pomenirea mea să le împărțiți cum Veți considera, Dumneavoastră, și vărului kneazul Dmitrie Antiohovici⁵³ și nepoților mei knejilor Avram și Stepan Cantacuzino⁵⁴. Caii mici să fie împărțiți țăranilor din satul Marino la pomenire, iar mai târziu și la parastas.

La mănăstirea greacă⁵⁵ - 30 ruble; monahiilor de la mănăstirea Ivanovo⁵⁶ - 10 ruble; celei de bărbați din Murașkino⁵⁷ și mănăstirii Devicii⁵⁸ monahilor și monahiilor câte 10 ruble, pâine de secară câte 20 de sferturi⁵⁹. Preoților și citeților de la aceleași mănăstiri la sărindar și de tămâie și de lumânări câte 5 ruble; iar în alte sate, în biserica din satul Murașkino, preoților din biserică – câte 2 ruble; în satul Kartmazovna, preotului și citeților și de lumânări și de tămâie – 5 ruble. Finului meu de botez Ivan Zaițev după Grigorii Mihailovici – straile cafenii, o cămașă, bani - 100 ruble. Din hainele mele, din alte lucruri mărunte să i se dea vărului meu kneazul Dmitrie Antiohovici – blană aurită cu brocart. Finei mele de botez Alenei Sergheevna⁶⁰ – o blană verde, o roba din cufărul galben [traducere îndoielnică – n.n.]; cruce în briliante cu trei rubine albastre, inel de aur cu semibriliant, două bucăți de stofă subțire. Iar din altă îmbrăcăminte pe care o va primi biserica poruncesc să se facă odăjdii, stihare, podriznițe și patrahire.

⁵² Este vorba de soția lui Matei Cantemir, Agrafena, fiica kn. Iacov Ivanovici Lobanov-Rostovski.

⁵³ Dimitrie Antiohovici Cantemir (1700-1758), fiul lui Antioh Cantemir, domn al Țării Moldovei (1695-1700, 1705-1707), fratele lui Dimitrie Cantemir și văr drept cu Maria Cantemir.

⁵⁴ Fiii lui Păuna și Radu Cantacuzino, general-maior în Rusia din 1718, decedat în 1761. Radu Cantacuzino văr drept cu Maria Cantemir pe linia mamei sale Casandra Cantacuzino.

⁵⁵ Este vorba de mănăstirea Sf. Nicolae din Moscova, unde au fost înhumați Cantemireștii, distrusă în anul 1935.

⁵⁶ Este vorba de „Ivanovskii monastâri” din Moscova.

⁵⁷ În 1730 satul Bolșoe Murașkino (gubernia Nijnii Novgorod) devine din nou moșie moșierească. Aceasta a fost dăruită copiilor domnului valah decedat Dimitrie Cantemir, knejilor Matvei, Serghei, Antioh și kneajnei Maria. În 1754, după moartea lui Antioh, părțile fraților a fost luate înapoi în domeniul statului. Partea Mariei i-a rămas în posesie, iar după moartea ei a trecut în proprietatea fraților ei. Anume în acest sat era situată mănăstirea care este menționată de kneajna Maria în Scrisoarea ei testamentară. (Мартазова С.Ф., *Большое Мурашкино. История развития*, на http://www.gtt.ru/MP/mp_51.htm, accesat 12.07.2016).

⁵⁸ Mănăstire situată în Moscova.

⁵⁹ Sfert – unitate de măsură a capacității în Rusia medieval = cu ¼ de vadră = cu 3.08 litri.

⁶⁰ Elena (1741-1782), fiica lui Serghei (Șerban) Cantemir.

Celelalte toate să fie împărțite slugilor și slujnicilor mei și oamenilor neavuți, precum Veți considera.

Fetei Ana Hruleva să i se dea drept zestre 50 ruble, precum și haine care se îmbracă pe deasupra, iar măsura îi este dată ei după Grigori Mihailovici, două cămăși cu manjete. Lui Ivan Solomenov să i se dea din acei 100 de banii ai mei – 50 ruble, și pentru lecuirea mâinii – 120 ruble.

Slujnicilor mei să li se dea la Nașterea numitului Ivan Solomenov - 20 ruble; lui Vanea Measnikov, lui Stepan Jarkov - câte 30 ruble; lui Vasili și lui Prohorov Dimitrie, bucătarul - câte 20 ruble; lui Iacov Huhlîcin - 15 ruble, iar tuturor celorlalți lachei, vizitiului, grădinarului - câte 10 ruble; bucătarului Grigorii Borovkov - 8 ruble; lui Vasil bucătar, lui Afanasii din Fedotkino – câte 5 ruble.

Femeilor din satul Marino și vânătorului Grigorii – câte 5 ruble; fetelor Avdotia, Akulina și altora - câte 10 ruble; tot acelorași câte 20 arșini de pânză; oamenilor mei să li se dea: lui Solomenov - frac de brocart, lui Jarkov și Measnikov - (frac) de lână cu ornament de culoarea erbii, iar lui Prohorov și Huhlîcin - din orice material, cum Veți chibzui Dumneavoastră. Iar ceea ce a fost dat în timpul vieții mele îmbrăcăminte și celelalte să nu li se ia și pe ei să nu-i lăsați să fie obijduiți de nimeni, după decesul meu.

Conform Testamentului meu să li se dea oamenilor mei pâine, de mâncare și simbrie în bani, cât le este determinat pe o jumătate de an, până când nu-și vor afla alt loc de trai și hrană, să trăiască ei în casa mea în aceleași locuințe cine și unde trăiește și lemne să li se dea rămase de la mine, nimeni să nu-i obijduiască pe țărani, dar să fie ținuți din mila Voastră.

Vesela de porțelan și cristal și altele care sunt să le împărțiți cui Veți dori.

De la fostul meu vechil al moșiilor din Nijnii Novgorod Semion Measnikov să nu fie cerute nici un fel de conturi, nici percepuți de la el bani și nici grâne.

În corespundere cu această a mea Scrisoare testamentară rog cu supunere să aduceți la îndeplinire, altfel ne vom judeca înaintea lui Dumnezeu, Creatorul nostru și așa îmi este voința Stăpâne, frățioare al meu, rog cu supunere să țineți seamă de ultima mea milostivire.

[Se pare fraza e scrisă personal de Maria Cantemir]: **Încheind prin aceasta a mea sărmană și îndurerată viață, cea din urmă cerință. A Dumneavoastră soră prințesă Maria Cantemirova**

[În continuare ductul scribului]: August 8 zile anul 1757.

[Semnătură]: **La această Scrisoare testamentară a kneajnei Maria Dimitrievna Cantemirova Părinte duhovnic de la Mănăstirea Zlatoust din Moscova ieromonahul Iosif Bezsonov, am fost și iscălesc.**

Summary

In the documentary testament Princess Mary Cantemir (1700-1757) the authors present a brief biography of the great sage Romanian Cantemir daughter whose life was held largely in Russia. The main attention is paid wills and testamentary Letter of 8 August 1757 princess left a month before she's death, documents that were discovered in Moscow in 2009. It is analyzed and assessed the scientific value of the two acts, repel myths the person of Mary, identify persons appearing in them, and thereby largely completes biography of Princess. Fully enclosed bring two documents in original and translation into Romanian and facsimile thereof.

Facsimilul documentelor

TESTAMENTUL PRINȚESEI MARIA CANTEMIR

23.
 21.
 1757 октябрь 27
 VII.
 Коимъ Свѣтлѣ Единоушныя Ахвотворящѣ
 и нераздѣлимѣя троицы оца и сѣна и сѣнаго
 духа аминь, Волошото Господаря Дочъ и сына
 Марья и сына Дмитрия Дочъ пантеми
 рова видѣ и сѣна вболѣни пишу ихъ Дочъ
 видѣ вѣло ище ехѣти памети, Впро
 шлы Года отъ Дочъ моего находилъ
 и Дочъти лѣти лѣт по Дочъти вѣл
 поѣ болѣни, впо иже болѣни проишлѣ
 и убога Дочъ Гда Гда испаса иже
 иже Христа мѣти, Дочъ мѣт Гда Дочъ
 оворѣи обрѣдѣи, и приѣдѣ общалъ и
 поспрашности Дочъ иже Дочъ Дочъ
 поспрашности Дочъ иже Дочъ Дочъ
 ности Дочъ опостровѣи вѣло поѣ мѣт
 Гда иже проишлѣ поѣи убога, поѣ
 ради сѣна моего Дочъти Дочъти испо
 идѣи моего пишу лѣмѣти моего убога
 юмѣи мѣти Гда Свѣтлѣ вѣло поѣ
 хожѣи Гдѣрала Дочъти мѣти Гда
 росѣи ордѣи поѣ Гдѣрала Гдѣрала про
 ира иже иже Гдѣти Гдѣти Гдѣти
 поѣ моего Дочъти Гдѣти Гдѣти Гдѣти
 мой Дочъти Гдѣти и приѣдѣ Гдѣти
 иже Гдѣти Дочъти Гдѣти Гдѣти
 убога Гдѣти Гдѣти, Гдѣти Гдѣти.

"1"

Опостроєхъ вновь пообщанъ моему митрѣ
 подати езу нахъ¹ прошене дабы поделено
 было построити митрѣ вкуплю мою подмоно
 вно потѣхъ вѣле махне члвчнко тпо² ахъ
 наидъ мѣсте гдѣ мо³ дѣл⁴ построѣ палацъ
 наеца наменад⁵ иерейна⁶, црковъ
 наменад⁷ вояхъ шптъ⁸ ирочно аптохъ
 Марк⁹ мадахины ипоп¹⁰ ахъ дѣр¹¹ дѣн¹²
 рыбны¹³ прѣдъ, ирѣхъ погна¹⁴ ея императ¹⁵
 нато вѣли¹⁶ еста поделено буд¹⁷ ено¹⁸ митрѣ
 построити ето¹⁹ принавати построити
 и митрѣ сто²⁰ нодити бна²¹ ено²² брату
 моему нѣхъ ерѣхъ дм²³ ирѣхъ д²⁴ нѣхъ
 настро²⁵ ехъ того митрѣ о²⁶ стахъ д²⁷ ено²⁸
 пы²⁹ ед³⁰ рѣхъ, а поделено было вт³¹ охъ
 митрѣ вт³² хъ монахи³³ дѣ³⁴ ена³⁵ тѣхъ е³⁶ нѣхъ
 дѣхъ нѣхъ дѣхъ нѣхъ шѣхъ е³⁷ нѣхъ при³⁸ ехъ
 рѣхъ вѣхъ нѣхъ дѣхъ нѣхъ дѣхъ нѣхъ
 дѣхъ нѣхъ дѣхъ нѣхъ монахи³⁹ дѣхъ нѣхъ
 нѣхъ нѣхъ вѣхъ нѣхъ о⁴⁰ стахъ вѣхъ
 нѣхъ тѣхъ пы⁴¹ ехъ рѣхъ а поделено было
 о⁴² дѣ⁴³ нто⁴⁴ му митрѣ нѣхъ нѣхъ мо⁴⁵ дѣ⁴⁶ нто⁴⁷
 вѣхъ вѣхъ нѣхъ бна⁴⁸ ено⁴⁹ ело ма⁵⁰ хно чл⁵¹ чн⁵²
 но то⁵³ дѣхъ нѣхъ вѣхъ нѣхъ дѣхъ нѣхъ мо⁵⁴
 по⁵⁵ нѣхъ нѣхъ нѣхъ г⁵⁶ р⁵⁷ г⁵⁸ о⁵⁹ р⁶⁰ е⁶¹ м⁶² х⁶³ а⁶⁴ л⁶⁵ о⁶⁶ хъ
 б⁶⁷ а⁶⁸ н⁶⁹ т⁷⁰ ы⁷¹ ш⁷² е⁷³ в⁷⁴ а⁷⁵ д⁷⁶ е⁷⁷ м⁷⁸ н⁷⁹ о⁸⁰ хъ
 по⁸¹ до⁸² по⁸³ т⁸⁴ о⁸⁵ р⁸⁶ ы⁸⁷ е⁸⁸ вѣхъ нѣхъ дѣхъ нѣхъ
 г⁸⁹ о⁹⁰ б⁹¹ а⁹² з⁹³ а⁹⁴ н⁹⁵ ы⁹⁶, мо⁹⁷ ш⁹⁸ н⁹⁹ о¹⁰⁰ мо¹⁰¹ дѣ¹⁰² н¹⁰³ а¹⁰⁴ м¹⁰⁵ н¹⁰⁶ н¹⁰⁷

на державны^х [и державны^х] (пробир^х)
мѣная похотѣнная вѣдѣнаго званія
покуда что вѣститца, до дѣховѣи

2
3)
Велик пасе садникъ митиръ поспрохте
недопущенъ то оставше для митиръ
денежъ оцати настроникъ нехмущъ црпакъ
иоаннъ ладъ амъ пмырехъ ролбъ, аровъ
гилъ амъ пмырехъ ролбъ племянникъ мой
братъ мой агопъ генерала леппантъ
жизъ настантина аиткохадъ напте
мхра инъ индъ да генерала мадора
индъ настантина степанодъ напте
пучина агопъ адрамъ да степану
раздольте порашныъ дастъ, а мошо
но амъ ислцо Федотова братъ
мою адоордному подполковнику индъ
амитиръ аиткохадъ кантемиръ
мидъ полковникъ пошаръ продамъ ролъ
нехмущъ ладъ, а село марыно братъ
мой индъ матъ индъ сержъ амъ
пругешида идръятъ и впадъ селе ма
хилъ иштупъ црпакъ и священникъ буръ
сепникъ вродно тама канъ пухмито
вло непреломно, да въ вту црпакъ и
реброно мой пошуды. Олдо да тарелу серживе,
хотъ князъ

4.
Вещи мои бриллиантовые алмазные убо-
гѣе по торѣ надѣюсь въицѣ ценно
допетырѣ тыишь рублѣ или болѣе оны
рады быти брату моему ииъ сирѣчь
Амхитрѣбихѣ вѣдѣнныи мои св
шею вѣнныи ииъ кантемиромъ
Заннѣзѣми въ атрамѣ до степанъ
пантанувиныи, Пораннѣ, Гастама,
роуи кантеири.

Осташу мѣ послѣ брата моего пош
ного пѣвъ антиоха а митрополита канце
лера ермѣнѣ пош матерти іаѳѣм
это къ налицо Епископа равноапостольна брата
мошю пѣвъ ермѣнѣ а митрополита и пле
мѣнниками моими пѣвъ ашрамош
а пѣвъ іеппандъ канцлеру вѣны ми
пополамъ, рѣна ^{тѣ}вѣсмафѣвѣ

3

6

[illegible]

7

Великаше я императорнаго величества
вемилости влхшаго Гарид проща
отпущаюныи мнѣ вѣчное владѣннѣ
дрвня что я величество инхия юз
должков, ежелиже оны дрвни не подало
ваны буда братья моѣ изъ маглго
и изъ сиринд амитурговыхъ паттемх рдз

§

9

а о пахити на дѣ мои о платѣ о пог^т да до
рог^т по протѣ домоу видю мѣ до
подсташи дѣн^т нѣдо что у пог^т
приказаю брату моему нѣдо сѣр^т
дмх^т пог^т нѣдо видю а дѣн^т, в. дѣн^т
1757 г^т р^тх^т прил^тна ф^тр^тм^тна х^т нѣдо
б^тс^то^т нѣдо б^тн^т нѣдо нѣдо — —

[illegible]

Где Познавал надлежитъ, что оно
 Эксперименту вступилъ Канцеляр
 не принадлежитъ, и потому отрезал
 ниб собою Экспонной пошлины Вакербо
 въ бѣмехъ умаросходъ всего Экспере рѣши
 тятъдесять поповъ състаеи въ
 въ приходной книгѣ по А. 36. Ватхсанби
 ноября 28 дня 1757. года. Алѣксандръ Дмитиѣ

Дѣи Экспонной Экспонной
 вступилъ поповъ тѣхъ,

24
 Канцеляр Министа
 Маваровъ

SCRISOARE TESTAMENTARĂ

[illegible]

омаиные и неоплаченные баты все вту приноси и постоа
ихъ ево матеи порядочно, а по мвѣща вѣла марьяне
вдѣлѣ моѣ вѣдѣна испоробана промѣ платья таже
издѣ вмотѣ вѣрѣно поуды промѣ сѣрѣжа что послѣ
брата нѣзѣ антиоха димитровска оное вѣ собра прики
для митирѣ, сѣмѣянну болшѣ будѣ она стои цѣны
немало то платѣ вѣмѣтхавшѣй тарѣ, сѣмѣянне
неогена болшѣ цѣнѣ стои то подаритѣ дѣшприницину
моу ро сѣмѣяннѣ вымопопрѣху дѣтѣлюму генералу вѣта
маршалу новѣи роукинѣ Ординѣ павелѣ генералу про
нрѣ нѣзѣ икинѣ тарѣсѣхѣ прѣдѣшѣму, сѣмѣяннѣ тѣ
сѣмѣяннѣ платѣсѣна будѣ вѣмѣтхавшѣй тарѣ
то ро сѣмѣяннѣ подаритѣ что илѣтѣ архѣе Ловашѣмѣ
раѣадѣнѣ, брату моу нѣзѣ матѣвѣ димитровска
пѣтѣнѣ Золотѣ Зорикѣи тѣхѣ сѣрѣжѣнѣ ошѣпѣ мѣлѣнѣхѣ
брихантѣ, нѣвѣстѣшѣнѣ моѣ инякѣи аграфѣне дѣбѣ
сѣнѣ рѣна розѣмѣ сѣдѣхѣмѣхѣ что нѣголовѣ ноѣ, нѣрѣ
лошѣхѣ вѣянѣ моѣ ипѣтѣи что останецѣи запомѣнѣи
моѣхѣ радѣхѣмѣ Ловашѣмѣ раѣадѣнѣ вѣсѣмѣмѣмѣмѣмѣ
димитрѣ антиоховѣнѣ ипѣмѣнѣнѣ моѣхѣ нѣзѣмѣмѣмѣмѣмѣ
спѣпану напѣпануиѣнѣ, амѣлѣнѣ лошѣхѣ раѣа иѣа маѣнѣ
пѣтѣнѣнѣ, вѣпомѣнѣнѣнѣ лѣтѣ раѣа напѣнѣхѣнѣ вѣрѣсѣнѣ
митирѣ прѣнѣ рѣбѣ, вѣяновѣнѣ митирѣ монахѣнѣ, дѣнѣ
рѣбѣнѣ, вѣмѣнѣнѣнѣ вѣмѣнѣнѣнѣ вѣсѣ митирѣ монахѣнѣ и мона
хѣнѣ, пѣтѣнѣ рѣбѣ вѣмитирѣ лѣбѣ рѣхѣ пѣдѣсѣнѣнѣ вѣрѣнѣ,
мѣдѣ митирѣ вѣнѣнѣнѣнѣ вѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣ
иѣнѣнѣнѣ лѣпѣнѣ рѣбѣ, вѣпрѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣ
нѣмѣнѣ
дѣтѣнѣ
рѣану заѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣ
нѣну рѣнѣ
нѣнѣ, брату моу нѣзѣ димитрѣ антиоховѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣ
Золотѣнѣ, дѣнѣ
нѣ
нѣ
Золотѣ вѣмѣнѣ
платѣнѣ
нѣ
нѣ
нѣ

[illegible]

Далко предвѣдѣхъ дѣла мѣровъ въ дѣлахъ
Знающаго вѣщаго Москвитина матуш-
кина хъ Косаря Бессарава Палакитина

RECENZII

DOUĂ MONOGRAFII DESPRE ÎNVĂȚĂMÂNTUL DIN BUCOVINA ÎN PERIOADA STĂPÂNIRII AUSTRIECE

Cercetătorul cu rădăcini bucovinene Constantin Ungureanu deja mai bine de două decenii activează la Institutul de Istorie, fiind un specialist al istoriei Bucovinei în perioada, în care această provincie românească s-a aflat în componența Monarhiei Habsburgice. În 2003, a publicat prima monografie, în care a analizat procesele etno-demografice și confesionale, care au avut loc în Bucovina în decursul anilor 1774-1918. Ulterior, s-a specializat în cercetarea evoluției sistemului de învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece. În 2007, Constantin Ungureanu a tipărit un studiu detaliat despre învățământul primar din Bucovina în perioada 1774-1918. În această carte au fost anexate 45 de tabele statistice, au fost elaborate două liste statistice complete cu toate școlile primare oficiale și private din Bucovina, existente în anul 1894 și la sfârșitul anului 1913. Autorul a mai realizat o hartă școlară, care se referea la contingentul de elevi după limba maternă din toate localitățile bucovinene, pentru anul 1913.

Constantin Ungureanu a continuat cercetarea problemei învățământului secundar și superior din Bucovina, iar, recent, a publicat două studii valoroase despre învățământul din Bucovina în perioada stăpânirii austriece, de la ocuparea acestui ținut de către Austria, în 1774, până la unirea Bucovinei cu România, în 1918.

Prima lucrare, „Sistemul de învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)”, a apărut de sub tipar în toamna anului 2015. Monografia respectivă este structurată în 5 capitole și 24 subcapitole. În primul capitol s-a cercetat, prin prisma cronologică, evoluția învățământului în trei perioade distincte: administrația militară (1774-1786); administrația galițiană (1786-1848); perioada de la revoluția din 1848 până la reforma școlară din anul 1869. Autorul concluzionează că, în perioada administrației galițiene s-a produs o stagnare a sistemului de învățământ din Bucovina, iar cea mai nefastă a fost perioada 1815-1844, când școlile primare au fost subordonate Consistoriului catolic din Lemberg.

În Capitolul II a fost studiat intervalul 1869-1918, când s-a produs reorganizarea și modernizarea reală a învățământului bucovinean. Autorul a examinat diverse aspecte ale învățământului primar, precum reformele școlare imperiale și provinciale, activitatea consiliilor școlare și a inspectorilor școlari, frecvența școlilor, naționalizarea învățământului primar și activitatea școlilor particulare românești, știința de carte și corpul didactic din Bucovina. În această perioadă, nivelul de școlarizare al copiilor a crescut de la 12-13% (în 1871), la 96%, în 1913 (p. 105-106). În anul școlar 1912/13, în Bucovina au funcționat 564 de școli de stat, dintre care 219 rutene, 190 românești, 97 germane, 15 poloneze, 4 maghiare și 39 mixte (p. 387).

În anul 1913, la școlile primare publice și private din Bucovina erau școlarizați 109.441 copii, din care 41.635 (38%) români, 38.081 (34,8%) ucraineni, 23.072 (21,1%) germani și evrei, 4.791 (4,4%) poloni și 1.510 (1,4%) maghiari. Dezvoltarea rapidă a învățământului primar din Bucovina în ultimele decenii de stăpânire austriacă a contribuit la diminuarea semnificativă a populației necărturare din acest teritoriu (de la 87,5% în 1880, la 53,9% în 1910). Realizând o analiză comparativă, autorul constată că, la începutul sec. al XX-lea erau știutori de carte 46,1% din locuitorii de peste 10 ani din Bucovina (în 1910), 43,5% din totalul populației din Transilvania și Banat (în 1910), 39,3% din locuitorii de peste 8 ani din România (în 1912) și doar 15,6% din totalul populației Basarabiei (în 1897) (p. 145).

În următoarele două capitole ale studiului de față, Constantin Ungureanu a cercetat școlile secundare din Bucovina. În capitolul III, autorul a examinat organizarea și activitatea liceelor pentru băieți din Bucovina (numite gimnazii), care erau cele mai numeroase și mai bine frecventate instituții secundare de învățământ. În detaliu au fost studiate gimnaziile mai importante din acest teritoriu, accentul fiind pus pe acele instituții școlare, unde instruirea s-a realizat parțial și în limba română. În anul școlar 1913/1914, în Bucovina existau 13 gimnazii pentru băieți, frecventate de 6 108 elevi. După limba maternă, 3 136 (51,3%) de elevi erau vorbitori de germană, 1 393 (22,8%) ruteni, 1 268 (20,8%) români, 292 (4,8%) polonezi, iar după confesiuni, cei mai mulți elevi erau mozaici (2 422 - 39,6%) și ortodocși (2 107 - 34,5%), urmați de romano-catolici (815), greco-catolici (510) și protestanți (218) (p. 250).

În capitolul IV al lucrării a fost analizată activitatea altor tipuri de școli secundare, precum liceele pentru fete, școlile reale, școlile de meserii sau Școala Normală pentru Învățători și Învățătoare din Cernăuți. Autorul s-a referit mai întâi la activitatea acestor tipuri de școli secundare la nivelul întregii Monarhii Austro-Ungare, dar și în spațiul locuit de români, apoi analizează activitatea celor mai importante instituții școlare din Bucovina. Școala Reală Superioară Ortodoxă din Cernăuți a fost cea mai importantă instituție școlară cu profil real din Bucovina. Însă, după cum constată și autorul, instruirea doar în limba germană a constituit o piedică serioasă pentru copiii români și ucraineni, care nu posedau suficient de bine germana, pentru a învăța și absolvi o școală secundară cu profil

real (p. 267). În anul școlar 1913/1914, în Bucovina activau 6 licee pentru fete, frecventate de 1.388 de eleve, majoritatea vorbitoare de germană (953), urmate de românce (308), ucrainence (51) și poloneze (48). După confesiuni, cele mai multe eleve erau mozaice (707), ortodoxe (359) și romano-catolice (221), urmate de evanghelice (54) și greco-catolice (15) (p. 408).

În ultimul capitol al studiului respectiv, Constantin Ungureanu a abordat subiectul înființării și activității Universității din Cernăuți în perioada 1875-1919. Autorul a expus solicitările și negocierile pentru deschiderea unei universități la Cernăuți, a remarcat profesorii, care s-au angajat la Universitate și au făcut parte din Senatul academic, a examinat activitatea fiecărei facultăți, a cercetat activitatea societăților studențești, constituite pe criterii etnice.

Universitatea din Cernăuți, cu limba germană de instruire, a fost deschisă în anul 1875, la 100 de ani de la anexarea Bucovinei de către Austria. Pe parcursul funcționării Universității austriece, la Cernăuți au activat 44 de rectori, dintre care 22 germani, 11 români (majoritatea de la Facultatea de Teologie), 9 evrei și doi ucraineni. La Universitatea din Cernăuți au activat în total 127 de profesori titulari și extraordinari, dintre care 15 la teologie, 44 – la drept și 68 – la filozofie. Din totalul acestor profesori, 87 au fost de naționalitate germani, 20 români (13 la Teologie, 5 la Filozofie și 2 la Drept), 12 evrei, 5 ucraineni, 2 sloveni și un ceh. Marea majoritate a acestor profesori s-au angajat la Cernăuți, fiind transferați de la alte universități austriece. Doar la Facultatea de Teologie, toți profesorii au fost bucovineni, dintre care 13 români și doi ucraineni (p. 381).

Contingentul de studenți a fost divers, după limba maternă și confesiuni. Majoritatea studenților au fost vorbitori de germană, o bună parte din aceștia fiind de confesiune mozaică. În semestrul de vară 1913, din 1.129 studenți, după criteriul limbii materne, 424 (37,5%) erau germani, 302 (26,7%) români, 288 (25,5%) ucraineni și 82 (7,3%) polonezi. După confesiune, 420 erau ortodocși, 413 mozaici, 160 romano-catolici, 99 greco-catolici, 28 protestanți (p. 356). În perioada 1875-1918, la Universitatea din Cernăuți au funcționat în total 25 de societăți studențești, dintre care 4 au avut un caracter supranațional. Celelalte societăți academice au funcționat pe criterii etnice. Au existat 3 societăți studențești germane, 6 românești, 3 ucrainene, 2 poloneze și 6 evreiești (p. 364).

Pentru realizarea sarcinilor propuse, istoricul Constantin Ungureanu a utilizat un număr mare de documente și culegeri de materiale, publicații originale și date statistice oficiale. A analizat detaliat multitudinea de statistici școlare de la sfârșitul sec. al XIX-lea - începutul sec. al XX-lea, rapoartele anuale, elaborate și publicate de Consiliul Școlar provincial, anualele statistice din anii 1906-1913, care conțin informații foarte prețioase pentru fiecare școală. Anualele diverselor școli secundare sau a Universității din Cernăuți au fost de mare utilitate, pentru completarea studiului respectiv cu material factologic valoros.

Constantin Ungureanu a cercetat și analizat diverse statistici școlare, în baza cărora a elaborat 70 de tabele statistice (Anexa nr. I), care conțin informații valoroase despre numărul școlilor primare (după limba de instruire) și al elevilor

(după limba maternă și confesiuni) în diferiți ani și pentru diferite districte școlare; elevii de la școlile primare din orașele Bucovinei; elevii români și ucrainenii din unele sate cu populație mixtă; statistici comparative despre învățământul primar din alte provincii austriece; știința de carte în Bucovina, în alte provincii austriece și în teritoriile locuite de români; elevii de la gimnazii, școlile reale, de meserii, liceele pentru fete și Școala Normală din Cernăuți; studenții de la Universitatea din Cernăuți în perioada 1875-1913, pentru fiecare facultate, după locul de origine, limba maternă și confesiuni. Aceste tabele statistice au permis îmbogățirea prezentului studiu cu un material statistic inedit. Autorul a elaborat și câteva tabele cu lista completă a rectorilor și prorectorilor de la Universitatea din Cernăuți, a decanilor, prodecanilor și senatorilor de la cele trei facultăți, în perioada 1875-1915 (Anexa nr. II).

Istoricul Constantin Ungureanu a prezentat realitățile școlare din Bucovina comparativ cu situația care era atunci în alte provincii austriece, în special din Galiția, Boemia, Moravia, precum și din alte teritorii populate de români, cum ar fi Moldova și Muntenia (România din 1859), Transilvania, Banat sau Basarabia (sub stăpânire rusească). A remarcat măsurile pozitive, luate de autoritățile școlare în direcția modernizării sistemului de învățământ, dar a menționat și problemele sau neajunsurile, existente atunci în învățământ. Prin publicarea acestei lucrări, autorul a oferit publicului un tablou obiectiv, complex și bine documentat a evoluției învățământului în Bucovina în perioada stăpânirii austriece.

Recapitulând, Constantin Ungureanu constată că, la începutul sec. al XX-lea, Bucovina dispunea deja de un sistem de învățământ dezvoltat, iar cca. 96% din totalul copiilor de vârstă școlară erau școlarizați. În ajunul războiului, în Bucovina funcționau 564 de școli primare, frecventate de cca. 110 mii de elevi. Mai existau 13 gimnazii pentru băieți (4 germane, 4 germano-române, 2 germano-rutene, 2 rutene și unul germano-polon) cu un număr de 6 108 elevi, două școli reale cu 806 elevi, o școală de meserii, câteva licee oficiale sau particulare pentru fete cu cca. 1 400 de eleve, două instituții pentru pregătirea învățătorilor și învățătoarelor. Cea mai importantă instituție de învățământ din Bucovina era Universitatea din Cernăuți, care activa cu trei facultăți, iar în 1913 era frecventată de 1 129 de studenți (p. 384).

La începutul anului 2016, Constantin Ungureanu a scos de sub tipar o altă carte, intitulată „Școlile secundare din Bucovina (1808-1918)”. Ambele lucrări despre învățământul din Bucovina au fost tipărite cu sprijinul Institutului Bukowina din Augsburg, Republica Federală Germania. La tipărirea acestor lucrări a contribuit și Eugen Patraș, vicepreședintele Centrului Cultural „Eudoxiu Hurmuzachi” din Cernăuți.

În această recentă monografie, Constantin Ungureanu a studiat aprofundat învățământul secundar din Bucovina din perioada 1808-1918, adică de la

deschiderea primului gimnaziu la Cernăuți, până la unirea Bucovinei cu România. În studiul respectiv au fost prezentate, analizate și cercetate de către autor diferite aspecte ale înființării și activității celor mai importante școli secundare, a fost examinată evoluția contingentului de elevi și a corpurilor didactice, a programelor școlare. Autorul s-a referit la situația principalelor școli secundare în timpul războiului și la reorganizarea acestora în primii ani de la unirea Bucovinei cu România.

Lucrarea este structurată în două capitole și 11 subcapitole. În primul capitol, autorul descrie organizarea și activitatea gimnaziilor de băieți din Bucovina, iar în subcapitole sunt prezentate detaliat cele mai importante gimnazii din acest teritoriu, accentul fiind pus pe acele instituții școlare, în care instruirea s-a realizat parțial și în limba română. În al doilea capitol al acestei lucrări, sunt prezentate alte tipuri de școli secundare, precum liceele pentru fete, școlile reale, școlile de meserii sau Școala Normală pentru Învățători și Învățătoare din Cernăuți. Cea mai mare parte a lucrării se referă la intervalul 1848-1914, când s-a produs reorganizarea și dezvoltarea reală a învățământului secundar din Bucovina.

Gimnaziul de Stat nr. I din Cernăuți a fost cea mai importantă școală secundară din Bucovina în perioada austriacă, care a funcționat mai bine de 100 de ani. În perioada 1808-1908, la acest gimnaziu au învățat 11 191 de elevi, iar 3 824 au absolvit gimnaziul complet. În perioada 1849-1908, 2 536 de absolvenți ai claselor de liceu au susținut examenele de bacalaureat (p. 60).

Al doilea gimnaziu pentru băieți din Bucovina a fost înființat în 1860, la Suceava. În anii 1881-1884 s-au deschis secții române în clasele inferioare, iar în 1902-1905, și în clasele a V-VIII-a de la Gimnaziul din Suceava. În perioada 1860-1918, în această instituție secundară de învățământ au fost angajați și au activat în total 173 de cadre didactice, mai mult de jumătate fiind de naționalitate română (p. 70).

Din această carte aflăm că, în ajunul declanșării războiului, în Bucovina funcționau 4 gimnazii germano-române (la Cernăuți, Suceava, Rădăuți și Câmpulung), două gimnazii germano-rutene (la Cernăuți și Coțmani) și două gimnazii cu instruire în ucraineană, la Vijnița și Vașcăuți. Deși limba germană încă era dominantă în gimnaziile pentru băieți, totuși marea majoritate a elevilor români și ucrainenii învățau în clase sau secții paralele, în care aproape toți elevii și profesorii erau români, respectiv, ucrainenii. În anul școlar 1912/1913, în 4 gimnazii germano-române din Bucovina existau 25 de clase paralele române sau germano-române, în care învățau 1 209 elevi, inclusiv 1 126 (93,1%) români. Tot atunci, ucrainenii dispuneau de 22 de clase rutene sau germano-rutene la 4 gimnazii, frecventate de 1 482 de elevi, dintre care 1 411 (95,2%) erau ucrainenii (p. 147).

Constantin Ungureanu compară gimnaziile pentru băieți din Bucovina, unde deja demarase procesul de naționalizare, și liceele pentru fete, care încă erau doar cu limba germană de instruire. O altă deosebire a școlilor secundare pentru băieți și fete era că majoritatea gimnaziilor pentru băieți erau susținute

de către stat, iar liceele pentru fete se aflau în subordinea autorităților locale sau a unor persoane private.

Lucrarea este însoțită de 21 de tabele statistice (Anexa nr. I) și două diagrame (Anexa nr. II), care au permis îmbogățirea studiului cu un material statistic inedit. Tabelele statistice din anexă conțin informații valoroase despre contingentul de elevi de la diferite gimnazii din Bucovina (în diferiți ani, după limba maternă și confesiuni); elevii de la școlile reale, de meserii, liceele pentru fete și Școala Normală din Cernăuți. În textul lucrării respective sunt prezentate mai multe tabele despre elevii de la gimnaziile, școlile reale și liceele austriece, programele de învățământ de la gimnazii, școli reale, liceele pentru fete, Școala Normală din Cernăuți. Pentru a aprecia mai obiectiv starea învățământului secundar bucovinean din ajunul declanșării războiului, autorul prezintă o listă completă a corpului didactic de la școlile secundare și profesionale din Bucovina în anul 1914 (Anexa nr. III). Este interesantă și informația cu privire la manualele pentru școlile secundare cu limbile de instruire română și ucraineană din Bucovina, aprobate de Ministerul Cultelor și Învățământului din Viena în anul 1915 (Anexa nr. IV).

Ambele monografii ale istoricului Constantin Ungureanu conțin o bibliografie valoroasă la tema de cercetare, inclusiv izvoare inedite și editate, anuare și statistici școlare, publicații periodice, lucrări generale și speciale. Autorul a elaborat rezumate consistente în limbile germană și engleză, iar monografia despre școlile secundare conține un indice de nume și localități.

Elaborând și publicând aceste două monografii, Constantin Ungureanu a venit cu completări valoroase referitoare la sistemul de educație și instruire din Bucovina pe parcursul stăpânirii austriece. Aceste studii reprezintă o completare organică a bibliografiei istorice referitoare la tema respectivă. Cărțile despre învățământul din Bucovina sunt utile și pentru specialiștii în materie și pentru publicul larg, pasionat de cunoașterea trecutului istoric al unor provincii românești. Comparând sistemul de învățământ din Bucovina și Basarabia în epoca modernă, se poate înțelege mai bine cauza existenței unor deosebiri esențiale în privința conștiinței și identității naționale la românii bucovineni și basarabeni.

*Alexandru Furtună**

* **Alexandru Furtună**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

GHEORGHE ONIȘORU,
PECETEA LUI STALIN. CAZUL VASILE LUCA,
EDITURA CETATEA DE SCAUN, TÂRGOVIȘTE, 2014, 322 P.

Autorul lucrării, istoricul Gheorghe Onișoru, cunoscut specialist în istoria contemporană a românilor, a început cercetarea asupra destinului grupului comunist A. Pauker - V. Luca - T. Georgescu, numit și *moscovit*, iar din 1952 și *antipartiinic*, încă din anul 2000, când a devenit președintele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS). Având acces la fondurile documentare, în special la dosarele fondului penal¹ și documentar, provenite de la fosta Arhivă a Serviciului Român de Informații, aflate în prezent la păstrare la CNSAS, și la fondurile documentare de la fostul Comitet Central al Partidului Comunist Român (stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului CC al PMR, Secției economice, Cancelariei ș.a.), păstrate la Arhivă Națională Istorică Centrală, autorul a reușit să reconstruiască în cele mai mici detalii destinul politic al lui Vasile Luca, să evidențieze mecanismele luptei pentru putere în interiorul Partidul Muncitoresc Român, să examineze eliminarea facțiunii sprijinite de Moscova și consolidarea poziției lui Gh. Gheorghiu-Dej. Lucrarea lui Gheorghe Onișoru constituie o contribuție bine documentată la studierea biografiei lui Vasile Luca, completând o altă lucrare cu caracter biografic dedicată unei persoanei-cheie din „lotul Luca”, scrisă de istoricul american Robert Levy². Cazul liderilor „moscoviți”, inclusiv cel al lui Luca, a fost analizat atent de către comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Acest lider comunist a făcut o carieră tipică perioadei staliniste. Luká László, etnic maghiar, s-a născut la 8 iunie 1898, în comuna Cătălina, județul Covasna. Menționăm că ungurii ocupau primul loc în componența etnică a membrilor PCR. Din motive politice, el și-a schimbat numele, cum era des practicat pe atunci³, în Vasile Luca, care suna românește.

Inițial Luca nu a fost atras de ideile comuniste, înscriindu-se în 1919, în Divizia secuiască, care lupta împotriva revoluției comuniste conduse de Bela Kun în Ungaria (ulterior, acest episod din biografie îi va fi amintit și reproșat frecvent). Însă, în scurt timp, el a căzut prizonier, fiind trimis în lagărul de la Brașov, de unde evadează și intră în contact direct cu mișcarea muncitorească, înscriindu-se în Partidul Socialist. În 1923, Luca, având călități de lider și fiind foarte activ, a fost promovat în conducerea sucursalei Brașov a Partidului Comunist. În 1924, pentru activitatea comunistă pe care o desfășura, a fost arestat din nou, fiind întemnițat pentru trei ani. Se pare că, anume în această perioadă începe colaborarea lui, în

¹ Dosarul Penal al lui V. Luca cu nr. 40.005 are peste 100 de volume.

² Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Iași, Polirom, 2002. Ana Pauker a fost o persoană din cele mai influente ale Partidului Comunist Român, până în 1952.

³ De exemplu, numele adevărat al Anei Pauker era Hanna Rabinson, a lui Leonte Răutu – Lev Oigenștein, a lui Iosif Chișinevski – Iosif Roitman, a lui Valter Roman – Ernst Neulander ș.a.

calitate de informator, cu organele Siguranței. După eliberare, și-a continuat activitatea de partid, devenind membru al Comitetului Central al PCdR, din ilegalitate.

În martie 1931, a fost ales secretar al Comitetului Regional de Partid Iași, unde activează până în iulie aceluiași an, când a fost arestat. A fost închis din nou în 1933, când conform documentelor Siguranței este chiar cap de listă al grevei de la Atelierele CFR Grivița din București, fiind pus înaintea lui Gheorghiu-Dej. În detenție se află cinci ani și jumătate, fiind eliberat abia la 4 aprilie 1939, pentru a fi arestat din nou peste un an, de data aceasta pentru o perioadă mult mai scurtă, la Cernăuți. Pretențiile asupra Basarabiei și nordului Bucovinei înaintate în nota ultimativă a guvernului sovietic în iunie 1940 i-au dat șansa de a fi pus de sovietici în libertate⁴. El decide să rămână în URSS, devenind deputat în Sovietul Suprem al R.S.S. Ucrainene și ofițer în Direcția politică a Armatei Roșii, lucrând astfel pentru agentura sovietică de spionaj în timpul războiului. Cu Ana Pauker se reîntâlnește la Moscova în martie 1943, unde, prin intermediul acesteia, face cunoștință cu secretara ei și viitoarea sa soție - Elisabeta Vaisman. Autorul lucrării, Gheorghe Onișoru, ne pune la dispoziție un interesant fragment din procesul verbal de interogatoriu al Elisabetei Luca din 5 ianuarie 1953⁵, din care aflăm detalii referitoare la activitatea soților Luca în cadrul școlii antifasciste a prizonierelor români din Tolițe, regiunea Ivanovo (p.27-28).

Fiind alături de A. Pauker în fruntea emigrației comuniste de la Moscova, Luca a fost implicat în înființarea a două instituții propagandistice: departamentul român al Radio Moscova și postul de transmisie al Cominternului „România Liberă”, jucând un rol important în îndocrinarea prizonierilor de război aflați în URSS. După actul din 23 august 1944, ambii se întorc în România, unde Luca a avansat rapid spre vârful puterii în Partidul Comunist. Menționăm că după înlăturarea lui Ș. Foriș din fruntea CC, vara 1944 - toamna 1945, era marcată de o luptă în interiorul Partidului Comunist pentru șefia acestuia, acțiune în care Ana Pauker se comporta ca liderul numărul unu al partidului. În susținerea acestui argument, autorul ne aduce, printre multiple date documentare, un alt detaliu important din interogatoriul lui Teohari Georgescu, din 4 iulie 1955, referitor la comportamentul A. Pauker în înlăturarea din funcție a președintelui Controlului de Partid, C. Pârvolescu, care a exercitat după 23 august 1944 și funcția de secretar general (p.39).

Deși, inițial, A.Pauker nu-l simpatiza pe Luca, considerându-l limitat și îngâmfat, ulterior, s-au aliat, încheind o înțelegere de susținere reciprocă pentru

⁴ Tovarăsa de luptă a lui V. Luca, Ana Pauker, deținută din 1936 la penitenciarul Dumbrăveni, pentru zece ani, la fel, a fost eliberată pe data de 3 mai 1941, în urma unui schimb cu fostul deputat din Sfatul Țării, Moș Ion Codreanu, care a fost arestat de către sovietici în iunie 1940. Detalii despre acest schimb a se vedea: Crudu L., *Schimbarea prizonierilor între România și URSS: activista comunistă Ana Pauker*, în „Pontes.Review of South East European Studies”, nr.III-IV, 2009, p.294-301.

⁵ Elisabeta Luca a fost arestată la 16 august 1952, la două zile după arestarea soțului ei.

a face un front comun împotriva uneltirilor lui Gh. Gheorghiu-Dej, dar și pentru că împărtășeau aceleași opinii asupra politicii de partid. Se considera că el era prea servil față de A. Pauker și se consulta prea des cu ea în probleme importante. În schimb, în relația cu Gheorghiu-Dej, între ei exista o rivalitate politică, pentru că în trecut Luca l-a protejat pe Dej, dar și pentru faptul că tot el se considera superior acestuia prin experiența sa în munca de partid. Evident, aceste detalii nu-l avantajau și, prin urmare, nu puteau fi pe placul lui Gheorghiu-Dej și, după cum se vede, vor contribui la momentul oportun la destituirea lui Luca.

De asemenea, autorul ne schițează în cele mai mici detalii ascensiunea politică a lui Luca care către finele anului 1947, a atins vârful carierii sale politice, devenind membru în Secretariatul și în Biroul Politic al partidului, vicepreședinte al guvernului și ministru de Finanțe, consolidându-și, astfel pozițiile atât pe linie de partid, cât și de stat, fiind, până la începutul anului 1952, unul din cei mai influenți oameni de pe eșichierul politic. Este de menționat că, n-avea studii economice superioare, nici macar de alt profil.

În calitate de ministru de Finanțe, Vasile Luca avea numeroase responsabilități, în primii ani postbelici, situația economică din țară cunoscând o agravare permanentă, așa încât problemele de ordin economic-financiar nu s-au putut rezolva nici prin reforma monetară din august 1947⁶. Creșterea inflației și respectiv a prețurilor, insuficiența produselor de primă necesitate, deficitul bugetar au afectat sectorul financiar. În acest context, ne par relevante fragmentele raportului comisiei de specialitate din cadrul ministerului amintit, ce oferă analiza pertinentă a situației economico-financiare, incluse de autor în lucrare, discutate la ședința Secretariatului CC al PMR din 5 octombrie 1949, Biroului Politic al CC al PCM din 12 octombrie 1949 și a guvernului din aceeași zi, unde a fost recunoscut faptul „că alunecaser din nou spre tendința de a umfla din nou aparatul, de a crește fondul de salariu”, totodată, îngrijorându-se de elemente dușmănoase, care pot profita de această situație, „lucrând cum vor” (p. 60-72). În aceste condiții dificile, au apărut divergențele de opinii între Vasile Luca și conducerea Partidului. În situația în care a fost luată decizia de a efectua o nouă reformă monetară, Luca considera că momentul ales era nepotrivit.

Deși colaboratorii lui de la minister, fiind profesioniști în materie, au luat măsuri pentru asigurarea succesului reformei monetare, ulterior, începând din ianuarie 1952, lui Luca i s-au adus acuzații de sabotare a reformei, el fiind criticat dur atât pentru atitudinile sale, dar și pentru acțiunile promovate în domeniul politicii fiscale. În susținerea acestei idei, autorul propune cititorului „programul calendar al lucrărilor premergătoare noii stabilizării” economice (p. 79-81). Conducerea partidului a găsit un pretext formal precum întârzierea plății salariilor la

⁶ Abia spre sfârșitul anului 1947, și în URSS, au fost desființate cartelele alimentare și aplicată reforma monetară. Menționăm că pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice funcționarii de rang înalt au profitat în folosul personal de pe urma acestei reforme, provocând un val de arestări și condamnări. Drept exemplu, amintim cazul lui Gherasim Rudi, șeful guvernului din RSSM în anii 1945-1958, care a fost sancționat doar pe linia de partid, având caracter mai mult formal.

o serie de întreprinderi de stat, pentru a declanșa atacul direct contra instituțiilor dirijate de Vasile Luca.

Deși Luca nu era un orator înzestrat, având și un pronunțat accent maghiar, merită de menționat că el a făcut anumite constatări publice justificate, legate de lipsa cadrelor pregătite și necesitatea unei selecții de cadre noi bazate pe principiile competenței, și nu pe cele de dosar. Acestea nu au fost trecute cu vederea și în timpul anchetei din anii 1952-1954, când a fost acuzat că, fiind ministru, „a tolerat cadrele, mai ales în funcții de conducere, provenite din fostul regim”.

Primullovit din grupul Pauker-Luca-Georgescu a fost Luca. La ședința Biroului Politic, din 19-21 februarie 1952, a fost discutată *Darea de seamă asupra pregătirii și înfăptuirii reformei monetare*, Luca fiind obligat să prezinte anumite explicații și justificări, a încercat să-și apere colaboratorii care „au muncit zi și noapte”. Fără a avea presimțirea că se apropie furtuna, Luca a căzut ușor de acord cu soluția, probabil, de compromis, propusă de A. Pauker asupra schimbării colaboratorului său, Aurel Vijoli, șeful Băncii Naționale. La 26 de februarie 1952, în cadrul ședinței Biroului Politic, Luca revine din nou în centrul atenției, fiind discutate greșelile și lipsurile sale. La Plenara Comitetului Central din 29 februarie – 1 martie 1952, a fost acuzat de devierea de dreaptă, astfel fiind testată și reacția Anei Pauker și a lui T. Georgescu. În fine, a fost formată o comisie pentru a cerceta situația de la Bancă Națională și Ministerul Finanțelor. Altfel spus, poziția lui Luca se înrăutățește de la o întrunire la alta a conducerii partidului. Însă, problemele lui nu s-au încheiat aici. Peste puțin timp, la 8 martie 1952, Luca a fost demis din funcția de ministru. În cadrul acestor întruniri partinice, asupra lui Luca s-au făcut presiuni ca să recurgă la autocritică. Aceasta modalitate de presiune a fost utilizată efectiv în cercurile partinice din URSS încă în anii '30 ai secolului trecut, ea fiind urmată neîntârziat de procese politice. Același scenariu a fost utilizat și în cazul Luca-Pauker-Georgescu. Autorul ne oferă detalii adunate minuțios despre comportamentul membrilor Biroului Politic și a Comitetului Central față de membrii acestui grup, aducând elemente noi în descifrarea mecanismului de preluare a puterii.

După ce a fost arestat, ascunderea trecutului, comportamentul trădător și activitatea intensă desfășurată împotriva clasei muncitoare îi vor fi reamintite și aduse ca acuzații principale în timpul procesului. De asemenea, au fost căutate insistent punctele slabe ale personalității lui V. Luca. În acest scop, de mai multe ori a fost interogată soția lui, Elisabeta, care a numit următoarele caracteristici vulnerabile: orgoliul excesiv, lipsa de vigilență și manifestările potrivnice moralei proletare (p.251-253).

La 8 octombrie 1954 a fost propunată sentința în procesul lotului Luca. Fostul demnitar de stat și activist de partid a fost găsit vinovat de subminarea economiei și activitatea contra clasei muncitoare, fiind condamnat la moarte cu confiscarea averii. Luca a rămas șocat de sentință, emoțiile fiind atât de puternice încât nici „nu era în stare să-și scrie petiția de grațiere”. El a sperat că va fi luată în calcul proveniența lui socială și sinceritatea cu care „a recunoscut cinsit și

autocritic toate păcatele săvârșite” (p.281-282). Revenindu-și din șoc, totuși, scrie o cerere de comutare a pedepsei capitale către prezidiul Marii Adunări Naționale, în speranța salvării vieții. Autorul ne relatează multiple detalii ce se referă la traseul acestui demers, la reacțiile și atitudinile funcționarilor de rang înalt față de cazul Luca. Având speranțe mari de amnistiere, a mai încercat să-și negocieze situația, scriindu-i lui Gheorghiu-Dej, însă fără rezultat. Toate adresările și memoriile lui Luca către Gh. Gheorghiu-Dej au rămas fără răspuns, deși, probabil, au fost citite cu mare atenție⁷.

Totuși, Luca a primit comutarea pedepsei cu moartea în muncă silnică pe viață, fiind transferat la penitenciarul din Râmnicul Sarat și în continuare urmărit și interogată, cu scopul de a afla alte informații utile pentru alte cazuri. Probabil, pentru a stoarce cât mai multe informații, în martie 1955, a fost transferat în spitalul penitenciarului Văcărești, fiind încadrat în celula nr. 59, împreună cu mai mulți informatori, care scriau note informative în baza celor auzite de la el⁸. Mai târziu, este readus în închisoarea de la Râmnicul Sarat, unde va sta până la 13 aprilie 1963, când, fiind grav bolnav, va fi mutat, de data aceasta, la Aiud, unde moare la 27 iulie a aceluiași an⁹.

Autorul lucrării a reflectat punctele nodale în evoluția Partidului Comunist din România prin destinul individual al unor personalități-cheie din vârful puterii, examinând cazul lui Vasile Luca. Decenii la rând imaginea și acțiunile politice ale acestuia au fost clișeizate și distorsionate, el fiind prezentat ca un stalinist înverșunat, având o carieră tipică. Prin cercetarea materialelor documentare, Gheorghe Onișoru ne convinge că realitățile au fost cu totul altele. Prin cazul lui V. Luca, autorul demonstrează că este necesară reevaluarea imaginii și a altor lideri comuniști.

Incontestabil, capitolele de forță ale lucrării sunt IV, V și VI – „Anchetarea lui Vasile Luca” (p.165-201), „Anchetarea Anei Pauker, a lui Teohari Georgescu și a „lotului Luca” (p.202-261), „Procesul și sentința în cazul Luca” (p. 262-283). Prin cercetarea efectuată și punerea în circuitul științific a unor documente de arhivă, istoricul Gheorghe Onișoru oferă noi detalii ale funcționării mecanismului terorii din România primului deceniu postbelic.

Competența profesională și modalitatea temeinică de cercetare - cu mare atenție și mîgală, o certă realizare istoriografică, bogăția de surse și documente inedite puse în circuitul științific, toate acestea fac din lucrarea *Pecetea lui Stalin. Cazul Vasile Luca*, semnată de istoricul Gheorghe Onișoru, una fundamentală și necesară pentru toți cei interesați de istoria comunismului.

Lilia Crudu*

⁷ Pe una din aceste scrisori, Dej a notat „Același porc bătrân și fățarnic înveterat”. A se vedea, V. Tismăneanu, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, București, Universul, 1995, p.208-209.

⁸ Toate acestea note sunt păstrate în dosarul lui.

⁹ În unele surse, data decesului este alta, 23 iulie 1963, având în vedere probabil data cu care opera Comisia de Partid. A se vedea, de exemplu, V. Tismăneanu, D. Dobrinu, C. Vasile (ed.), *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*, București, Humanitas, 2007, p.89.

* Lilia Crudu, cercetător științific la Institutul de Istorie al AȘM.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

SIMPOZIONUL ȘTIINȚIFICO-METODIC „UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE (1859) - EVENIMENT ISTORIC CU IMPACT NAȚIONAL ȘI EUROPEAN”

Chestiunea Unirii Principatelor Române, după spulberarea „mitului invincibilității” Imperiului Rus, în urma Războiului Crimeei, devine una de importanță majoră pentru „actorii internaționali”, în acest context, impunându-se o rezolvare a ei cât mai stringentă. Mai întâi, la conferința de la Viena din martie 1855, prin vocea ambasadurului francez Adolphe de Bourqueney, apoi, la Congresul de Pace de la Paris din februarie-martie 1856, prin cea a lui Walewski, se propunea Unirea Principatelor ca o necesitate de a limita expansionismul rusesc în Europa de Sud-Est. Altfel, în condițiile create la mijlocul secolului al XIX-lea, mai concret în anii 1856-1859, Franței lui Napoleon al III-lea îi revenea principala rol în susținerea dezideratului românesc.

Nu trebuie exclus din calcul nici faptul, că datorită modificării contextului internațional, în avanscenă reappare și chestiunea Basarabiei, anexată abuziv de Rusia în 1812. În fapt, pentru anul 1856, putem vorbi doar despre sudul Basarabiei, de care Rusia trebuia „deposedată”, pentru a o lipsi de acces la Dunăre. Această inițiativă a ministrului de Externe al Austriei, Buol, dădea o lovitură sub „centură” Rusiei. Printr-o asemenea acțiune, Austria dorea să substituie influența rusească din Principate. Cu regret, la acel moment, Basarabia devine iarăși un teritoriu de compensație între Marile Puteri, cu interese divergente. De menționat că, Rusia, înainte de a ceda sudul Basarabiei către Principatul Moldovei, a făcut tot posibilul ca să păstreze acest teritoriu, obiectiv eșuat, tocmai din cauza intransigenței Marii Britanii, care a acționat cu fermitate în această direcție.

Astăzi, la scurgerea a 157 de ani de la dubla alegere a colonelului și fostului pârcaș de Galați, Alexandru Ioan Cuza, în calitate de domnitor al Principatelor Române, tematica unității naționale rămâne a fi una actuală. În acest context, la 22 ianuarie 2016, Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, în colaborare cu Direcția Generală Educație, Tineret și Sport, Primăria mun. Chișinău, Institutul Cultural Român „Mihai Eminescu” la Chișinău, Asociația Istoricilor din Republica Moldova, Liceul Teoretic „Al. I. Cuza” și Liceul Teoretic „George Meniuc”, ambele din Chișinău, a organizat Simpozionul științifico-metodic „Unirea Principatelor Române (1859) – eveniment istoric cu impact național și european”. Evenimentul, la care au participat cercetători științifici, profesori și

elevi, s-a desfășurat, într-o atmosferă festivă, în incinta Liceului Teoretic „George Meniuc” din capitală.

În deschiderea manifestării științifico-metodice, mesaje de salut au rostit: dr. hab. Gheorghe Cojocaru, directorul Institutului de Istorie al AȘM, care a vorbit despre importanța acestui eveniment istoric pentru spațiul românesc, inclusiv Basarabia; Valeriu Matei, membru de onoare a Academiei Române, director al ICR Chișinău, care s-a referit la impactul evenimentului respectiv asupra evoluției procesului de modernizare în spațiul basarabean; Tatiana Nagnibeda-Tverdohleb, șefa Direcției Generale Educație, Tineret și Sport, Primăria mun. Chișinău, care, fixându-se pe aceleași coordonate, a specificat unele momente de actualitate în formarea la elevi a ideii de unitate națională, cultivarea identității naționale, educației civice a generației în creștere.

Tematica simpozionului s-a circumscris problematicii Unirii, reformelor domnitorului Alexandru Ioan Cuza, dar și predării în instituțiile de învățământ din Republica Moldova a acestei materii de rezonanță națională și cu impact european și universal.

Cercetătorii științifici de la Institutul de Istorie al AȘM au abordat subiecte importante pe marginea Unirii Principatelor de la 1859 și reformelor ce au succedat acest eveniment: dr. Maria Danilov, în comunicarea „Unirea Principatelor Române reflectată în publicistica basarabeană”, a scos în evidență ecoul acestui mare eveniment pentru românii din Basarabia, subliniind că deși supusă cenzurii, presa dintre Prut și Nistru, desigur, de limbă rusă, deoarece în română era lipsă, a publicat unele materiale ce au vizat Unirea Principatelor; în interesantă comunicare „Implicarea societăților culturale din Basarabia în programul solemnităților naționale de la Chișinău din 24 ianuarie 1918”, istoricul Ion Negrei a adus în prim plan detalii interesante despre sărbătorirea acestui eveniment cu aproape 100 de ani în urmă, în capitala Basarabiei. Aceeași tematică a Unirii a fost abordată și elevul clasei a XII-a, Ion Lavric, care a vorbit despre domnia lui Alexandru Ioan Cuza și reformele înfăptuite de domnitorul Miciei Uniri. În comunicările ce au urmat, prezentate de membrul corespondent al AȘM, Demir Dragnev, dr. Alina Felea, prof. Tatiana Țiganu, prof. Ludmila Daraban, au fost abordate, în particular, aspecte metodice și metodologice ale predării temei Unirii Principatelor Române, ale lucrului la orele de istorie cu sursele istorice, inclusiv cu documentele referitoare la domnia și reformele lui Alexandru Ioan Cuza, consolidarea statului român modern etc.

În partea a doua a manifestării omagiale, publicului i-au fost prezentate recentele apariții editoriale ale unor cercetători științifici de la Institutul de Istorie, precum și noile numere ale unor Reviste de istorie. Menționăm aici lucrarea istoricului Constantin Ungureanu „Sistemul de învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)”, Chișinău, 2015, elaborată în baza unor surse inedite de arhivă românești și străine, în care se face o analiză minuțioasă a evoluției învățământului din Bucovina din momentul impunerii stăpânirii habsburgice până la momentul Unirii Bucovinei cu Regatul României.

De asemenea, publicului i-au fost prezentate lucrările istoricului Vlad Mischevca: „Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rusiei”, ediția a 2-a, revăzută și adăugită, „Pacea de la București: din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16 (28) mai 1812”, elaborată în colaborare cu regretatul istoric Ion Jarcuțchi, ediția a 2-a, și „Prutul în destinul neamului românesc. O antologie istorico-literară a râului”, apărute în 2015. Subiectele acestor lucrări se înscriu în aria de cercetare a distinsului istoric, care abordează o problemă dureroasă a trecutului nostru, anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la 1812 de către Imperiul Rus. În lucrările sale Vlad Mischevca punctează cu multă competență profesională, dar și cu acuratețe scena și culisele războiului ruso-turc din 1806-1812, dar și cele ale semnării „rușinosului” tratat de pace de la București.

De asemenea, la manifestarea omagială, publicului i-au fost prezentate, dar și oferite cu titlu de donație, două publicații periodice, „Revista de Istorie a Moldovei” și „Destin Românesc”, ambele însumând în paginile lor diverse studii, documente, recenzii, cu privire la istoria Basarabiei și a Principatelor Române.

Programul manifestării științifico-metodice a fost întregit de un recital artistic-muzical, prezentat de elevii de la Liceul Teoretic „George Meniuc” și Liceul Teoretic „Al. I. Cuza”, efortul lor fiind răsplătit cu aplauze, dar și cu o donație de carte și reviste, oferite de Institutul de Istorie al AȘM.

Institutul de Istorie, în colaborare cu alte instituții de cultură și învățământ, organizează evenimente științifice și culturale de acest gen în fiecare an, ele fiind chemate să cinstească personalitatea domnitorului Unirii Alexandru Ioan Cuza, dar și să repună în valoare importanța Unirii Principatelor Române de la 1859 în context național și european.

*Eugen-Tudor Sclifos**

* **Eugen-Tudor Sclifos**, cercetător științific stagiar la Institutul de Istorie al AȘM.

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ „98 DE ANI DE LA UNIREA BASARABIEI CU ROMÂNIA”

Unirea Basarabiei cu România la 27 martie 1918 constituie un eveniment de o importanță covârșitoare pentru teritoriul dintre Prut și Nistru, cu acest prilej, în fiecare an, în diverse localități din Republica Moldova, se organizează activități festive. Prin suita de manifestări organizate în această zi memorabilă, se aduce un omagiu deosebit făuritorilor Unirii Basarabiei cu Patria-mamă România, celor care au contribuit la înfăptuirea acestui mare deziderat național.

Actul Unirii votat cu 98 de ani în urmă, la 27 martie 1918, de organul reprezentativ al provinciei dintre Prut și Nistru stipula: „În numele poporului Basarabiei, Sfatul Țării declară: Republica Democratică Moldovenească (Basarabia) în hotarele ei dintre Prut, Nistru, Dunăre, Marea Neagră și vechile granițe cu Austria, ruptă de Rusia acum o sută și mai bine de ani, din trupul vechii Moldove, în puterea dreptului istoric și dreptului de neam, pe baza principiului ca noroadele singure să-și hotărască soarta lor, de azi înainte și pentru totdeauna se unește cu mama ei România”.

La 25 martie 2016, cu începere de la ora 13.30, în Sala de Festivități a Liceului Teoretic „Ion Creangă”, din Chișinău a avut loc Acțiunea cultural-științifică „98 de ani de la Unirea Basarabiei cu România”. Organizatorii manifestării – Institutul de Istorie al AȘM, Institutul Cultural Român „Mihai Eminescu” la Chișinău, Direcția Generală Educație, Tineret și Sport a Consiliului municipal Chișinău, Liceul Teoretic „Ion Creangă” din Chișinău.

Programul propriu-zis al manifestării a început cu un impresionant flash-mob, organizat de elevi în curtea liceului. Mesajul exprimat prin mișcare, acțiune și simbol a fost cel de reîntregire națională: tinerii doresc să se regăsească sub același tricolor românesc. Acțiunea cultural-științifică a continuat cu un frumos și emoționant program artistico-muzical, elaborat cu mult gust și competență profesională de profesorii de la Liceul Teoretic „Ion Creangă”. Evident, în calitate de actori s-au produs elevii. Ei au readus în scenă unele secvențe din activitatea Sfatului Țării, au dat citire unor fragmente din discursurile făuritorilor Unirii, au interpretat cu mult suflet piese corale și vocale, au declamat cu patos poezii cu tematică patriotică. În startul manifestării științifice, în holul instituției, a fost vernisată expoziția „Generația basarabeană a Marii Uniri”, în alcătuirea Institutului Cultural Român „Mihai Eminescu” la Chișinău.

Simpozionul științific a fost deschis de directorul-adjunct al Institutului de Istorie, dr. hab. Nicolae Enciu, care a ținut să menționeze semnificația celui mai important eveniment pentru spațiul dintre Prut și Nistru, dar și actualitatea tematicii în contextul actual din Republica Moldova. Mesaje de salut au mai rostit Valeriu Matei, membru de onoare al Academiei Române, directorul Institutului Cultural Român „Mihail Eminescu” la Chișinău, Tatiana Nagnibeda-Tverdohlev,

șeful Direcției Generale Educație, Tineret și Sport a Consiliului municipal Chișinău, Valentin Guzman, directorul Liceului Teoretic „Ion Creangă”.

Comunicări prezentate s-au axat pe tematica reinterpretărilor actului Unirii în istoriografie, pe unele aspecte ale activității Sfatului Țării, etapele mișcării naționale din Basarabia, care, în cele din urmă, au condus la unirea din 1918.

Ion Constantin, cercetător științific la Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului – Academia Română – a susținut comunicarea „Recuperarea adevărului istoric privind Basarabia, în întâmpinrea Centenarului Marii Uniri (1918-2018)”, subiect de mare actualitate, în contextul împlinirii în curând a o sută de ani de la Unirea Basarabiei cu România (27 martie 1918). Istoricul Gheorghe Negru a prezentat etapele unirii Basarabiei sau, cum rezidă și din titlul comunicării „Calea sinuoasă a Basarabiei către Unirea de la 27 martie 1918”. Ion Negrei a vorbit despre „Activitatea deputaților ucraineni în Sfatul Țării (1917-1918)”, menționând faptul că votul pro-Unire a fost susținut și de reprezentanți ai minorităților etnice, din întregul corp de deputați a Sfatului Țării doar trei deputați (aceștia provenind din zona minorităților etnice) au votat împotriva unirii Basarabiei cu România. Maria Danilov, în comunicarea „Unirea Basarabiei cu România. Probleme și interpretări în perioada interbelică”, a adus în prim-plan interpretările istoriografice din perioada imediat premergătoare. Nicolae Enciu, abordând subiectul „Marea Unire din 1918 sau Intrarea în modernitate a Basarabiei”, a specificat perspectivele de modernizate oferite de integrarea Basarabiei în cadrul statului român.

În partea a doua a manifestării științifice au fost prezentate recente apariții editoriale ale cercetătorilor de la Institutul de Istorie al AȘM, dar și a celor de la Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române.

Cu un mare interes a fost receptată lucrarea cunoscutului cercetător Ion Constantin (București) „Problema Basarabei în discuțiile româno-sovietice din timpul Războiului Rece, 1945-1989”, București, 2015.

Acțiunea „98 de ani de la Unirea Basarabiei cu România” a constituit un omagiu Generației de la 1918 și a contribuit la menținerea vie a memoriei celor care au luptat și s-au sacrificat pentru idealul unității naționale.

Eugen-Tudor Sclifos

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzenți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: *Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău* sau trimise prin e-mail: director@history.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie al AȘM.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.

Adresa:
Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei,
str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău, Republica Moldova.

Tel./ Fax.: (373 22) 23-45-41
www.history.asm.md

ISSN 1857-2022